

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία Έπιθεώρηση
τεύχος 85(13) Νοέμβριος 1987
τιμή τεύχους 200 δραχ.

*Περεστρόϊκα: μιά «δυναμική αλλαγής»;
«Έγινε πράγματι επανάσταση τό 1917 στή Ρωσία;»*

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ 27 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 1987
τεύχος 85 (13), (νέα περίοδος), δρχ. 200
ΚΕΚΡΟΠΟΣ 2, 105 58 ΑΘΗΝΑ
ΤΗΛ. 32.39.645 και 32.28.791

ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ

Μαριάννα Δήτσα, Βασίλης Ζουναλῆς, Μάκης Καβουριάρης, Γιώργος Καρράς, Διονύσης Καψάλης, Βάσω Κιζήλου, Βάσω Κιντή, Παῦλος Κρέμος, Δημήτρης Κυρτάτας, Σταῦρος Λιβαδάς, Γρηγόρης Μανιαδάκης, Γιώργος Μαργαρίτης, Μιχάλης Μοδινός, Ἀριστείδης Μπαλτάς, Παντελής Σπ. Μπουκάλας, Γιώργος Μπράμος, Ἀνδρέας Πανταζόπουλος, Δαμιανός Παπαδημητρόπουλος, Γιώργος Πάσχος, Νίκος Πολίτης, Ἐλένη Πορτάλιου, Χρύσα Προκοπάκη, Νόρα Σκουτέρη.

Τῆ διάρθρωση τῶν δοκιμῶν ἔκανε ὁ Παντελής Σπ. Μπουκάλας, τῆ σελιδοποίηση ὁ Χρήστος Πικριδᾶς, τὴν ἀναπαραγωγή τῶν φιλμ ἡ Χριστίνα Ἀναστασίου, τῆ στοιχειοθεσία ἡ Ἄννα Γιάκα, ἡ Γεωργία Μπαρούδου, ἡ Ἀλίκη Πελεκάνου καὶ ἡ Μαριάννα Σωτηροπούλου. Διαφημίσεις: Ἐλενα Χουλιάρη.

Ἐκδότης, Ἄγγελος Ἐλεφάντης, Κέκροπος 2, Ἀθήνα 105 58, τηλ. 32.28.791.

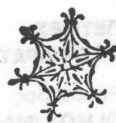
Διαχείριση: Σπύρος Δελέγκας.
Ἐκτύπωση-Βιβλιοδεσία, «ΝΕΟΣ ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ» Μπουμπουλίνας 16 Μεταμόρφωση, τηλ. 27.94.550 καὶ 36.23.877.

ΠΡΟΣΦΟΡΑ

Ὅλα τὰ τεύχη τοῦ ΠΟΛΙΤΗ
ἀπὸ τὸ 1 ἕως τὸ 72
(Μάιος 1976-Ὀκτ. 1986
ΜΟΝΟ ΜΕ 6.000

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΚΑΘΕ ΜΗΝΑ, Τὸ νέο φοιτητικὸ κίνημα	7
Βασίλη Ζουναλῆ, Ἡ νέα ἀνατίναξη τοῦ Γοργοπόταμου	8
Γιώργου Καρρά, Ἐμπρὸς Ἀνδρέα γιὰ μιὰ Πολωνία νέα	9
ΑΝΤΙ, Ποινικοποίηση τῆς κριτικῆς	10
Σταύρου Λιβαδά, Πάτερ ἡμῶν	11
Δαμιανοῦ Παπαδημητρόπουλου, Ἡ περεστρόικα μεταναστεύει στὶς ΗΠΑ καὶ τὰ γεράκια στὴ Μόσχα	13
Βάσως Κιντή, «Ἀκαμάτηδες καὶ τεμπέληδες»	16
Νίκου Λιούση, Στρατιωτικοὶ ἐξοπλισμοὶ	19
Γιάννη Παπαμαχαίλ, Κοινωνικὴ κρίση καὶ προοπτικὲς τῆς Ἀριστερᾶς	24
Κ. Σ. Κάρολ, ΕΣΣΔ, στὸν ἀστερισμὸ τοῦ κεῦνσιανισμοῦ	33
Ἄγγελου Ἐλεφάντη, Ἔγινε ἐπανάσταση τὸ '17 στὴ Ρωσία;	43
Μιχάλη Μοδινού, Ὑπάρχει ὑπερπληθυσμὸς;	49
Νίκου Ἐγγονόπουλου, Ὁ Πικάσσο Ποιητὴς	58
Νίκου Χατζηνικολάου, Μεταμορφώσεις τοῦ Γκρέκο	62
Παντελῆ Μπουκάλα, Κέρματα	70
Μαριάννας Δήτσα, Τὰ ἀπομνημονεύματα τοῦ Γ. Θεοτοκά	74

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: Ἐτήσια (12 τεύχη) 2.000 δρχ., ἑξάμηνη
(6 τεύχη) 1.000 δρχ.
ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ: Εὐρώπη ἑτήσια 2.500.
Ἄλλες χῶρες: ἑτήσια 2.800, ἑξάμηνη 1.400

Ἴδιοκτησία: Σπ. Δελέγκας καὶ Σία Ο.Ε. Ἐκδότης Ἄγγελος Ἐλεφάντης,
Κέκροπος 2, 105 58 Ἀθήνα τηλ. 32.28.791. Ἐκτύπωση «ΝΕΟΣ ΠΑΡΝΑΣ-
ΣΟΣ» Μπουμπουλίνας 16, Μεταμόρφωση, τηλ. 27.94.550

Τό νέο φοιτητικό κίνημα

Η κριτική για τή μονομέρεια και τόν όλοκληρωτισμό πού κρύβει ή λογική του ενός και μοναδικού συγγράμματος ταίριαζε μέ τίς εύαισθησίες του ύπουργού κ. Τρίτση. Προσαρμοσμένο στά περιορισμένα οικονομικά μέσα του ύπουργείου του τό νέο σύστημα τής αναβάθμισης τών πανεπιστημιακών βιβλιοθηκών βρήκε αντίθετη, φαίνεται, μιά μεγάλη μερίδα καθηγητῶν πού θά έπαυε νά απολαμβάνει τό προνόμιο συγγραφικῶν δικαιωμάτων.

Γιά λόγους πολιτικῆς βούλησης, τό ΠΑΣΟΚ έσπειρε μέ ακριβοδίκαιο τρόπο έπαρχιακά πανεπιστήμια ανά τήν επικράτεια, γιά λόγους όμως πολιτικῆς αδυναμίας κατάφερε νά τά επανδρώσει μόνο μέ φοιτητές. Τοῦτοι οἱ φοιτητές, πέραν του ὅτι δέν διαθέτουν καθηγητές νά τούς διδάξουν, κτίρια ὅπου θά γινόταν ή διδασκαλία, συγγράμματα γιά αὐτοδιδασκαλία έστω, δέν έχουν και στέγη γιά νά μείνουν, ιδιαίτερα μάλιστα στίς μικρές έπαρχιακές πόλεις. Ἄλλά και εκεί ὅπου τά πράγματα λειτουργοῦν πιό στρωτά, οἱ κεκτημένες συνήθειες, τό οικονομικό συμφέρον και ή πνευματική αδράνεια τῶν διδασκόντων συντελοῦν ὡστε τό μάθημα, οἱ εξετάσεις, οἱ βαθμολογίες νά γίνονται ὡς επί τό πλεῖστον επί του ὑποθετικού οἰκείου συγγράμματος.

Εσσηκώθηκαν λοιπόν οἱ φοιτητές και τό ζητοῦν, γιά νά μποροῦν τουλάχιστον νά περάσουν τίς εξετάσεις. Ζητοῦν βέβαια και στέγη γιά νά μείνουν, ὡστε νά περιοριστεῖ τό ἑλληνικό ἔθιμο τής τηλεδιδασκαλίας, ζητοῦν και καλύτερη σίτιση. Εἶδε τόν αναβρασμό ή Πακ και αποφάσισε νά τεθεῖ ἐπικεφαλῆς του, συμμαχώντας μέ ὅποιον ἔβρισκε μπροστά τής στήν ΕΦΕΕ. Ἀντιπροσωπεία τής τελευταίας, μέ τή συνεπιουρία του ΕΚΑ, κατήγαγε περιφανή νίκη ἀποσπώντας ἀπό τόν ύπουργό ὑπόσχεση γιά τό κλείσιμο του παραρτήματος τής Σορβόννης (ή μόνη ὑπόσχεση πού δέν κόστιζε χρήματα στόν κ. Τρίτση). Ἄλλά ἐπειδή δέν ἦταν ἀκριβῶς αὐτό τό αἴτημα τῶν φοιτητῶν, ὁ ξεσηκωμός και οἱ πορείες συνεχίστηκαν.

Ὅταν ή πορεία διασταυρώθηκε μέ τόν Πατριάρχη, ή κυβέρνηση έστειλε τά ΜΑΤ. Ἀπό κει και πέρα οἱ φοιτητές ἄρχισαν νά σπουδάζουν τήν πάλη τους. Τά συγκεκριμένα αἴτηματα γιά τήν παιδεία μεταμορφώνονται σιγά σιγά σέ ἕνα αἴτημα ἄμυνας ἀπέναντι στό κράτος, τήν αστυνομία, τήν πολιτική.

Οἱ φοιτητές, γιά πρώτη φορά ἴσως μετά τή μεταπολίτευση, προσπάθησαν στά σοβαρά νά θέσουν πραγματικά προβλήματα τής εκπαίδευσης. Ἴσως ὄχι τά προβλήματα, πάντως προβλήματα ὑπαρκτά, ὑλικά. Τή φορά αὐτή δέν τά πολιτικοποίησαν ἐκ τῶν προτέρων, ἄλλωστε τά αἴτηματα ἦταν ἀρχικά διαφορετικά ἀπό σχολή σέ σχολή. Πύκνωσαν μέ πρωτοφανή τρόπο τίς συνελεύσεις, κατέβηκαν μέ νέα γιά τίς μέρες μας μαχητικότητα σέ διαδηλώσεις, διακινδύνεψαν τά ἐξάμηνά τους, κι αὐτά ὄχι γιά μιά ἰδέα ἀλλά γιά τίς συγκεκριμένες συνθηκες τής ζωῆς τους. Βρήκαν ἀπέναντί τους ἕναν φαινομενικά ἀγέρωχο και κατ' οὐσίαν τρεμάμενο Τρίτση — και πίσω του ἀκριβῶς τόν Δροσογιάννη.

Ἡ κυβέρνηση δέν ἄντεξε τήν ὑλικότητα μέ τήν ὁποία τό φοιτητικό κίνημα βγήκε στό δρόμο. Και του ἀντιπαρέταξε μιάν ἄλλη ὑλικότητα, ἐκείνη τῶν κλόμπ, και ἰδέες — τί καλύτερο γι' αὐτήν ὁ πόλεμος νά διεξάγεται μέ ἰδέες. Τό στοίχημα εἶναι κατά πόσον τό φοιτητικό κίνημα θά σηκώσει τό γάντι τής πολιτικοποίησης πού του πέταξε ή κυβέρνηση. Και ταυτόχρονα δέν θά χάσει τήν πραγματική, ὑλική φύση τῶν διεκδικησέων του. Γιατί ἄλλιως, τό φοιτητικό κίνημα θά ὀδηγηθεῖ στό νά ξαναδεῖ τήν εκπαίδευση ἀπλῶς ὡς μιά ἐπιμέρους πτυχή του γενικότερου πολιτικού προβλήματος, δηλαδή ἐγκεφαλικά, «ἀντιπροσωπευτικά», μέσα στό προσκήνιο του πολιτικοκομματικού σκηνικοῦ, και ή ὑλική ἀμεσότητα θά 'χει χαθεῖ. Και ή πολιτικοποίηση θά 'χει «πολιτικοποιηθεῖ».

Ὅταν οἱ ἀνάγκες του παχέος ἐντέρου τής κυβέρνησης γίνονται δυσκολοχώνευτες γιά τό ἐντερο τῶν φοιτητῶν, τά κλόμπ τῶν ΜΑΤ ἀναλαμβάνουν νά ἐξαλείψουν τό πρόβλημα διά τής κρουστικῆς ἀπαλείψεως του παχέος ἐντέρου. Οἱ πολλοί θά προτιμήσουν νά κάνουν ὑπομονή τέσσερα χρόνια γιά νά γεμίσουν τό ἐντερό τους ἀργότερα. Ἡ παιδεία του παχέος ἐντέρου εἶναι ή μόνη πού παρέχεται ἀφειδῶς στός σπουδαστές — δέν ὑπάρχει δρόμος διαφυγῆς, στό ἐπίπεδο τουλάχιστον τής παιδείας. Τό εκπαιδευτικό σύστημα εἶναι πραγματικά χαλκέντερο.

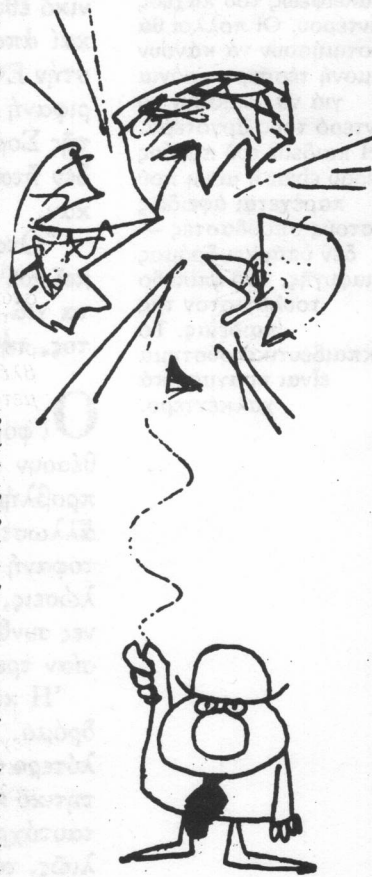
Ἡ νέα ἀνατίναξη τοῦ Γοργοπόταμου

«Μήνυμα ἐνότητας ἀπὸ τῆς διχασμένης γιορτῆς» σημειώνει ἡ *Ἐλευθεροτυπία* τῆς 23ης Νοεμβρίου. Πράγματι, ἡ ὁμιλία τοῦ κ. Παπανδρέου ἦταν «ἐνωτική», ὅπως «ἐνωτικό» καὶ «ἐθνικό» ἦταν τὸ κλίμα τῆς συγκέντρωσης γιὰ τὴν 45ῃ ἐπέτειο τοῦ Γοργοπόταμου. Οἱ κλαδικές τοῦ ΠΑΣΟΚ φρόντισαν γιὰ ὅλα: συνθήματα, πανό καὶ γαλανόλευκες σημαίες.

Τὸ ΠΑΣΟΚ καὶ ἰδιαίτερα ὁ κ. Παπανδρέου δὲν ἄφησαν νὰ περάσει ἀνεκμετάλλευτη κι αὐτὴ ἡ εὐκαιρία γιὰ δημόσια προβολὴ καὶ ἀνάκτηση κύρους ἀπὸ τὸν πρωθυπουργὸ μετὰ ἀπὸ τίς πρόσφατες προσωπικές του «τραγωδίες» (σύμφωνα μὲ ἐκτιμήσεις, ἡ δημοτικότητα τοῦ πρωθυπουργοῦ εἶχε φτάσει στὸ ναδίρ). Ἐν ὀνόματι, λοιπόν, τῆς δῆθεν ἀναβάθμισης τῆς γιορτῆς τοῦ Γοργοπόταμου, ὄρισαν τὸν κ. Παπανδρέου κεντρικὸ ὁμιλητὴ. Σήμερα πού ἡ φθορὰ τοῦ ΠΑΣΟΚ καὶ τοῦ πρωθυπουργοῦ ἔχει πάρει ἀνησυχητικές διαστάσεις ἀφ' ἐνός δὲν ἦταν ἀρκετὴ ἡ ἐκφώνηση τοῦ πανηγυρικοῦ ἀπὸ ἓνα ἄλλο ὁποιοδήποτε στέλεχος τοῦ ΠΑΣΟΚ καὶ ἀφ' ἑτέρου ἦταν περιττὴ καὶ προεκλογικὰ ζημιόγonos κι αὐτὴ ἀκόμα ἡ παρουσία ἐκπροσώπων τῶν ἄλλων κομμάτων. Προβάλλοντας τὸν κ. Παπανδρέου ὡς κεντρικὸ ὁμιλητὴ εἶχαν σωστὰ ἐκτιμήσει τὴν ἀντίδραση τῶν ἄλλων κομμάτων. Κέρδισαν ἔτσι διπλά μὲ τὴν ἀποχὴ τῆς Νέας Δημοκρατίας, τοῦ ΚΚΕ, τῆς Ἑλληνικῆς Ἀριστερᾶς καὶ τοῦ ΚΚΕ ἔσ. - Ἀνανεωτικὴ Ἀριστερά. Χαρακτηρίζοντας μάλιστα τὴν ἀπουσία τους «περιέργη καὶ ἀπαράδεκτη» καὶ διερμηνεύοντας τὴ λαϊκὴ ἀντίδραση γι' αὐτὴ τὴ στάση τῶν κομμάτων ὡς «βαθύτατο αἶσθημα ἀηδίας» (βλέπε *Νέα* τῆς 23ης Νοεμβρίου), ὁ πρωθυπουργὸς ἐπιδίωξε νὰ ρίξει στὴν κοινὴ περιφρόνηση τοὺς ἐνόχους αὐτοῦ τοῦ νέου «διχασμοῦ» συλλήβδην.

«Ἐμεῖς ποτὲ δὲν εἶπαμε», δήλωσε ὁ κ. Παπανδρέου «ὅτι τὰ κόμματα δὲν μποροῦν νὰ χαιρετίσουν στὴν ἐκδήλωση. Μίλησα γιὰ ὁμιλία καὶ ἡ ὁμιλία ἔπρεπε νὰ γίνῃ ἀπὸ τὴν πολιτεία». Τὸ γιὰ τὸ φέτος ἡ πολιτεία ἔπρεπε νὰ ἐκφραστῆ ἀπὸ τὸν κ. Παπανδρέου καὶ πέρυσι ἀπὸ τὸν κ. Κουτσόγιωργα πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ στὴ σημερινὴ συγκυρία καὶ στὶς ἐπείγουσες πολιτικές ἀνάγκες τοῦ ΠΑΣΟΚ. Δὲν θὰ προσθέταμε τίποτε περισσότερο ἐπαναλαμβάνοντάς τες. Σημειώνουμε μόνον ὅτι ἐνῶ μεθόδευσε τὸν «αὐτοαποκλεισμό» τῶν κύριων πολιτικῶν τοῦ ἀντιπάλου, περιμάζεψε τὴ ΔΗΑΝΑ, τὴν ΕΔΑ, τὸ ΚΟΔΗΣΟ, τὴν ΕΔΗΚ, τὴ «Χριστιανικὴ Δημοκρατία». Ἀκόμη καὶ τὸν Μάρκο Βαφειάδη (ὡς ἀξιοματικὸ τοῦ ΕΛΑΣ βεβαίως καὶ ὄχι ὡς στρατηγὸ τοῦ Δημοκρατικοῦ Στρατοῦ) ἐγκλώβισε τὸ ΠΑΣΟΚ. Ἀσφαλῶς ὁ Μάρκος Βαφειάδης παραμένει σὲ κάθε περίπτωσις ἓνα ἱστορικὸ πρόσωπο πού ἡ παρουσία του τιμᾷ τέτοιες ἐκδηλώσεις. Μόνο πού στὴ συγκεκριμένη περίπτωση τὸ ΠΑΣΟΚ, ἔχοντας ροκανίσει παλαιότερα τὸ ἀνάστημα τοῦ Μάρκου Βαφειάδη τόσο ὥστε αὐτὸς νὰ παραμένει ἓνας ἀκίνδυνος πολιτικὸς τοῦ σύμμαχου, προσποιήθηκε πολιτικὴ μεγαλοθυμία ἀπέναντι στὴν πρόσφατη στάση του (βλέπε δηλώσεις Βαφειάδη ὅτι «δὲν στηρίζει πλέον τὸ ΠΑΣΟΚ γιατί ἔχει περάσει σὲ ἄλλη φάση» καὶ λοιπὰ) γιὰ νὰ κερδίσει ἐκλογικὰ μερικὸς καπεταναίους. Τὸ ἀγκάλιασμα τοῦ κ. Παπανδρέου στὸν Μάρκο Βαφειάδη ἦταν τουλάχιστον περιττό, γιατί ἦταν κάλπικο.

Μέσα σ' ἓνα τέτοιο κλίμα ἦταν εὐκολο καὶ βολικό γιὰ τὸν καθένα νὰ ξεσπαθώσει. Οἱ κορόνες γιὰ παζαρέματα, διασπαστές τῆς ἐθνικῆς συμφιλίωσης, ἀνατινάξεις τῆς ἐθνικῆς ἐνότητας καὶ θλιβερὰ μηνύματα ἔδωσαν καὶ πῆραν. Ὁ συμπολιτευόμενος τύπος κατηγοροῦσε γενικῶς —ὡς ἔνα βαθμὸ— τὰ κόμματα γιατί δὲν στάθηκαν σὸ ὕψος τῶν περιστάσεων. Ὁ ἀντιπολιτευόμενος κατηγοροῦσε ἀντιστοίχως τὸ ΠΑΣΟΚ. Ἡ ἐπωδὸς ὁμῶς ἦταν περίπου κοινὴ: σὲ ἀντίθεση μὲ τίς ἀντιστασιακὲς ὁργανώσεις τῆς Κατοχῆς πού ἐνῶ εἶχαν «βαθύτερες ἀντιθέσεις», ἐντούτοις κατὰ φεραν νὰ τίς ξεπεράσουν γιὰ νὰ πετύχει ἡ ἀνατίναξη τῆς γέφυρας τοῦ Γοργοπόταμου, τὰ κόμματα, μὴ σεβόμενα σήμερα τὴν τότε «ἐνιαία ἐνέργεια» τῶν ἀντιστασιακῶν ὁργανώσεων, τίναξαν στὸν ἄερα τὸν πανεθνικὸ χαρακτήρα πού ἔπρεπε νὰ ἔχουν οἱ ἐπετειακὲς ἐκδηλώσεις. Δὲν σεβάστηκαν —ὁ καθένας χρεώνοντας στὸν ἄλλο αὐτὴ τὴν ἀσέβεια— τὴ μνήμη τῆς ἐνότητας πού τότε ἐπιτεύχθηκε. Δὲν τὴν κατέστησαν σύμβολο εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰῶνων. Δὲν τὴν πρωτοκόλλησαν ὡς Ἑθνικὴ Ἑορτὴ. Κι αὐτὸ γιὰ τὴν ἐνότητα εἶναι γενικῶς «καλὸ πράγμα» καὶ οἱ ἀντιθέσεις πού διαιροῦν «κακὸ πράγμα». Τὸ ἔθνος ἔφτασε μάλιστα σὸ σημεῖο νὰ διατυπώσει καὶ τὴν ἀκόλουθη πρόταση: «νὰ φτιαχτεῖ μιά διακομματικὴ ἐπιτροπὴ πού θὰ καθίσει καὶ θὰ καθορίσει μὲ ποῖο τρόπο θὰ γιορτάζονται ἐπέτειοι σάν τοῦ Πολυτεχνεῖου καὶ τοῦ Γοργοπόταμου. Καὶ οἱ ὅποιες ἀποφάσεις τῆς νὰ κατοχυρωθοῦν μὲ νόμο. Γιὰ νὰ μὴ γίνονται κάθε χρόνο πραγματικά οἱ ἐθνικὲς ἐπέτειοι ἀντικείμενο πολιτικοῦ παζαρέματος». Τί ὠραία πού θὰ ἦταν! Νὰ κατοχυρώνουμε θεσμικά —ὅπως εἶναι τοῦ συρροῦ— ὅτιδήποτε θεωροῦν κάθε φορὰ οἱ διαχειριστές μας ὅτι μᾶς ἐνώνει προσπαθώντας νὰ ἀποσιωπήσουμε ὅ,τι μᾶς διαιρεῖ. Πόσο θὰ ταίριαζε αὐτὸ ἀκόμα καὶ στοὺς φίλους μας τῆς Ἑλληνικῆς Ἀριστερᾶς. Πόσο πῶ εὐκολο θὰ κατίσχυε ἡ *ἰδεολογία* τῆς *συναίνεσης* καὶ θὰ διευκολυνόταν τὸ ἔργο τῶν ἐκμεταλλευτῶν καὶ καταπιεστῶν μας.

Δια χειρῶν ἀφ' αὐτῶν

Εὐτυχῶς ὁμως πού ἡ πραγματική κίνηση τῆς κοινωνίας δέν βολεύεται σέ τέτοια εἰδυλλιακά σενάρια. Τά μηνύματα τοῦ Γοργοπόταμου εἶναι γιά μᾶς διαφορετικά. Ὅπως αὐτό παραδείγμα-τος χάριν: σέ ὀρισμένες συνθήκες καί γιά αὐστηρά συγκεκριμένους λόγους εἶναι δυνατή καί δέν αποκλείεται ἐκ προοιμίου ἡ κοινή δράση ἀντιμαχόμενων παρατάξεων· ἀκόμη σάν κι αὐτῶν πού ἀνατίναξαν ἀπό κοινού τή γέφυρα τοῦ Γοργοπόταμου. Παρατάξεων πού πρῖν καί κυρίως μετά τό Γοργοπόταμο ἀντιπαρατέθηκαν ἡ μία στήν ἄλλη μέχρι ἐσχάτων: ὡς καί στή φυσική ἐξόντωση τοῦ ἀντιπάλου. Στιγμιαία ἐνότητα σέ διαρκή ἀντιπαλότητα.

Τέλος, κλείνοντας τόν πανηγυρικό τῆς ἡμέρας ὁ κ. Παπανδρέου ἀναμάσησε τίς γνωστές ἀπόψεις γιά τό μεγαλεῖο καί τήν ἀνιδιοτέλεια τῶν ἀγωνιστῶν πού θά μπορούσαν νά βοηθήσουν τό ἔθνος νά μεγαλοουργήσει σέ ὅλες τίς περιπτώσεις, πλὴν ὁμως τό σαράκι τῆς διχόνοιας (ἴδιον τῆς φυλῆς) καί ὁ ξένος δάκτυλος δέν τό ἐπέτρεψαν πάντοτε. Θυμίζοντάς μας ἔτσι τήν πολιτεία τοῦ Γεωργίου Παπανδρέου τῶν Δεκεμβριανῶν καί τῆς μετακατοχικῆς περιόδου.

Βασίλης Ζουναλῆς

Ἐμπρός Ἀντρέα γιά μιὰ Πολωνία νέα

«Οἱ Πολωνοί πάντως δέν κληθήκαμε νά ὑπογράψουμε τή συμφωνία τῆς Γιάλτας...»

Πανό τῆς Ἀλληλεγγύης

Δύο στρατηγοί, λοιπόν, ἀπό «διαφορετικά κοινωνικοπολιτικά καθεστῶτα» πού ἔλενε, βρέθη-καν πρόσφατα στήν ἐπικαιρότητα. Ὁ ἓνας τους «σοσιαλιστής», πού ὑπό τίς ὁδηγίες τοῦ ἄστο-λου προϊσταμένου του ἐπιχειρεῖ —γιατί γιά ἐπιχείρηση πρόκειται— νά τιθασεῖ ἐδῶ τίς ἀντι-στάσεις τῶν φοιτητῶν, τῶν νέων, τοῦ λαοῦ. Ὁ ἕτερος, «κομμουνιστής» αὐτός, μᾶς ἤρθε προ-χθές ἀπό ψηλά, ἐκεῖνος πού ὁμαλοποίησε ἄλλης κλίμακας ἀντιστάσεις — γι' αὐτό ἀναγκάστη-κε ἄλλωστε νά εἶναι τόσο ἀποτελεσματικός καί γι' αὐτό θά τίς ξαναβρεῖ μπροστά του. Δύο στρατηγοί, λοιπόν, στήν αἰχμή τῆς πολιτικῆς δύο «διαφορετικῶν πολιτικοκοινωνικῶν καθε-στῶτων». Ἡ πολιτική ὡς συνέχεια τοῦ πολέμου μέ ἄλλα μέσα.

Ἵπερβολές; Κάθε ἄλλο. Γιατί αὐτή ἀκριβῶς ἡ ἀντίληψη βρίσκεται πίσω ἀπό τήν, ἐδῶ καί χρόνια, ταύτιση τῶν δύο εἰδῶλων τῆς, τοῦ φιλοαμερικανοῦ Παπανδρέου μέ τόν ἐξ ἀνάγκης φι-λοσοβιετικό Γιανουζέλσκι, ἢ τοῦ ἐξ ἀνάγκης φιλοαμερικανοῦ μέ τόν ἐξ ἀνάγκης φιλοσοβιετικό, τό ἴδιο κάνει: ἡ πολιτική ὡς πολιτική τῶν τετελεσμένων. Καί τετελεσμένα γεννᾷ ὁ πόλεμος, ἔ-στω καί ὁ μέ ἄλλα μέσα.

Τί ἔχει νά πεῖ ὁ Γιανουζέλσκι γιά τόν Παπανδρέου; Ἐνα μόνο: νά τοῦ χαρίσει τό μεγάλο εὐχα-ριστῶ πού σέ καιρούς χαλεπούς εἶχε τή «διορατικότητα», τήν «ὀξύνοια», τήν «ικανότητα νά προ-βλέπει μακριά τό μέλλον». «Δέν ξεχνᾶμε ὅτι ἡ Ἑλλάδα ὑπῆρξε ἡ πρώτη χώρα τοῦ ΝΑΤΟ πού ἀντι-μετώπισε τό Πολωνικό μέ κατανόηση καί αἰσθημα ῥεαλισμοῦ, πού δέν προσπάθησε νά ἀναμειχτεῖ στίς ἐσωτερικές ὑποθέσεις τῆς Πολωνίας». Πού «διεῖδε τίς ἐπερχόμενες ἐξελίξεις».

Δηλαδή: πού εὐθύς ἐξαρχῆς ποντάρισε στό ἰσχυρό ἄλογο, πού διέβλεψε τό πανεύκολο, ὅτι τά τάνκς θά νικοῦσαν (πρόσκαιρα τουλάχιστον) τήν κοινωνία: πού ἀναμειχτηκε μέχρι τά μούνια στά ἐσωτερικά τῆς Πολωνίας μέ τό νά στηρίξει τίς δυνάμεις ἐκεῖνες ἀκριβῶς πού διατηροῦν γιά τόν ἑαυτό τους τό δικαίωμα νά ὀρίζουν τί σημαίνει ἐσωτερική ἐπεμβάση, πού διατηροῦν δηλαδή τό δικαίωμα, μόνες αὐτές, νά πραγματοποιοῦν ἐσωτερικές ἐπεμβάσεις, εἴτε οἱ ἴδιες εἴτε μέσω τῶν ἀδελφῶν, καί ἐπομένως ἐσωτερικευμένων, ἐρυστριοφόρων. Εὔγε λοιπόν στόν Παπανδρέ-ου πού διέβλεψε τό μέλλον καί στήριξε τό παρόν: ἢ πάλι πού διέβλεψε τό παρόν καί στήριξε τό μέλλον. Πού ἤρθε, κοντολογίς, ἀρωγός τοῦ καθεστώτος. Δέν ἔχει καμιά σημασία ποίαν ἀκρι-βῶς καθεστῶτος. Τοῦ δεδομένου, τοῦ ὁποῦ. Τοῦ «διαφορετικοῦ», ἔστω. Ἀρκεῖ πού παρέμεινε καθεστῶς.

Ἐγώ τή μυρίστηκα τή δουλειά ἀπό τήν ἀρχή, μᾶς λέει πονηρά καί ὁ ἴδιος ὁ Παπανδρέου: «τα γεγονότα πού ἀκολούθησαν δικαιώνουν τήν ἐλληνική στάση». Ἀλλά ἀκόμα καί ἓνας τόσο διο-ρατικός πολιτικός ἄργησε κάπως νά τή μυριστεῖ τή δουλειά, γιατί ἡ δουλειά τή φορά αὐτή ἦταν πολύ ζόρικη. Στήν ἀρχή λοιπόν, ὡς δόκτωρ ζιβγάκο ἐκτός ἐξουσίας καί ἀπλῶς μνηστήρας τῆς, τότε δηλαδή πού οἱ μπουκμείκερς ἔδιναν φαβορί τήν Ἀλληλεγγύη, ὁ κ. Παπανδρέου τήν παί-νευε ὡς «τό δεύτερο μετά τήν Ὀκτωβριανή Ἐπανάσταση κίνημα». Μετά οἱ μπουκμείκερς τά ἔχασαν πρὸς στιγμήν καί τό κυβερνῶν πλέον ἀλλά φρέσκο ΠΑΣΟΚ, ἂν θυμάστε, εἶχε ἐπιδοθεῖ σέ ὁμαδική βουβανάρα λόγω ἐλλείψεως «ἐνημέρωσης», πρὸς τό Χ πήγαινε ἄλλωστε τό πράγμα. Ὡσπου τά πράγματα ξεκαθάρισαν καί ὁ πρωθυπουργός ἀνέκτησε αἴφνης τή χαμένη του δεῦ-

Στα χυμνού αφθαλάσου

νια. Ξερό διπλό, λοιπόν. «*Η Πολωνία δέν έπαιτεί τή βοήθεια κανενός αλλά τή ζητάει μέ βάση τά πεπραγμένα της*» (Παπανδρέου στό Βαρσοβία). "Η, κατά Γιαρουζέλσκι στό Βήμα: «*Η κατάσταση πού επικρατούσε πριν από τό 1981 είναι σήμερα απολύτως αδύνατη*».

Η μία πλευρά του τετελεσμένου, ή μία πλευρά του πολέμου. Σε τί θά μπορούσε λοιπόν νά ενδιαφέρει τόν Παπανδρέου άν τό εκεί καθεστώς στηρίζεται άπλώς από μία ένοπλη ιδεολογία και στά άδέξια ιδεολογικοποιημένα όπλα;

Υπάρχει και ή δεύτερη πλευρά: τό μεγάλο καθεστώς πού γεννά τά επιμέρους καθεστώτα, και αυτό στην Εύρώπη δέν είναι καθόλου «διαφορετικό», είναι μοίρα κοινή για όλους. «*Η Πολωνία πιστεύει στην ανάγκη σεβασμού τής πολιτικής-εδαφικής τάξης σε όλόκληρη τήν Εύρώπη*» (Γιαρουζέλσκι).

Και επειδή κανένας πολιτικός, κανένα κράτος δέν τήν άμφισβητεί, ό Πολωνός δικτάτορας είναι σαφής: σεβασμός από τούς ίδιους τούς λαούς. "Η μέ τά λόγια του Παπανδρέου: «*Δέν βλέπω γιατί μία κυβέρνηση πού ανήκει σε άλλο στρατόπεδο, πολιτικό, στρατιωτικό, πρέπει νά περάσει έξετάσεις από τή Δύση*. Από έξετάσεις από τή Δύση πρέπει νά περάσουν αυτοί πού ανήκουν στην Δύση» (Βαρσοβία, 1984).

Η «διορατική» πολιτική του τετελεσμένου, του μεγάλου τετελεσμένου πού καθορίζει τά μικρότερα αλλά τόσο μεγάλα για τούς λαούς. Δέν είναι καν ή πολιτική του έφικτου, είναι ή πολιτική του ύφιστάμενου εις τούς αιώνας των αιώνων. Και τό ύφιστάμενο έχει ανάγκη τόν έσωτερικό πόλεμο άν θέλει νά κρατήσει τή διακρατική «ειρήνη». Και ό ένας στρατάρχης έχει ανάγκη τόν άλλον.

Τόν Ίανουάριο του 1982, από τις στήλες του *Πολίτη*, ή Άννα Φραγκουδάκη ρωτούσε: «*Στό Κατοβίτσε, στά όρυχεία, άγνωστος αριθμός νεκρών είναι άπεργοί πού ζητάγαν μαζί μέ άλλους δέκα έκατομμύρια πράκτορες του ιμπεριαλισμού αύξηση των μισθών και εκλεγμένους εκπροσώπους των εργατών. Έκλεγμένους εκπροσώπους, δηλαδή εργατικά συμβούλια. Συμβούλια — θυμάστε πώς λέγονται στά ρώσικα, κ. Φλωράκης;*». Ό κ. Φλωράκης δέν τής είχε άπαντήσει. Πού νά θυμάται άλλωστε, μετά από έβδομήντα χρόνια ή λέξη συγγέεται πιά στό μυαλό του μέ τή λέξη κράτος. "Άσε πού άφορά διαφορετικά κοινωνικοπολιτικά καθεστώτα και δέν θά 'θελε νά επέμβαινε. Για εκείνους πού θυμόμαστε όμως, ή επίσκεψη του άπεχθούς γαλονά μάς ξαναθύμισε μεταξύ άλλων τό χρέος μας για δύο πράγματα προς τό πολωνικό προλεταριάτο, προς τήν Άλληλεγγύη. Για μιάν έλπίδα και για ένα συναίσθημα πού μάς ζύπνησαν: τήν έλπίδα του έφικτου τής άνατροπής, τής επανάστασης· και ένα συναίσθημα τόσο άπαραίτητο αλλά σχεδόν ξεχασμένο στην άριστερή πολιτική. Τό μίσος. Είναι παράδοξο, αλλά και τόν ίδιο τόν Παπανδρέου άν για κάτι θά 'πρεπε νά τόν μισήσουμε δέν είναι για τήν εγχώρια πολιτική του αλλά γι' αυτήν ακριβώς τή στάση του στό Πολωνικό. Στάση του, άλλωστε, πού μάς επιτρέπει και τήν άνάλογη «διορατικότητα» και «όξύνιοια» για νά καταλάβουμε καλύτερα και τήν ίδια τή φύση τής εγχώριας πολιτικής του...

Γιώργος Καρράς

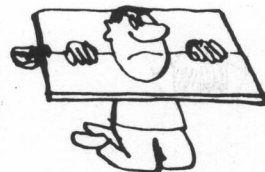
Ποινικοποίηση τής κριτικής

Η δήλωση του περιοδικού *Αντί* πού δημοσιεύουμε, σχετικά μέ τήν έξοντωτική καταδίκη του για δημοσίευμα πού άφορούσε τήν άγορά άρμάτων μάχης «Λέοπαρντ», είναι εύλογη. Έμεις, από τή μεριά μας, δέν έχουμε παρά νά άναρωτηθούμε μέχρι πού μπορεί νά φτάσει ή ποινικοποίηση τής κριτικής. Έκτός και άν στη δικαιοδοσία του ποινικού κώδικα έμπίπτει πλέον και ή κριτική τής ποινικοποίησης...

ΔΗΛΩΣΗ ΤΟΥ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ «ΑΝΤΙ»

Μήπως κάποιος ενδιαφέρονται νά κλείσει τό «ΑΝΤΙ»; Θεωρούμε ότι είναι ένα εύλογο έρώτημα πού έρχεται στα χείλη πολλών μετά τήν επιβολή στό «ΑΝΤΙ» τής βαρύτατης χρηματικής ποινής των έξι έκατομμυρίων δραχμών για δημοσίευμα πού άφορούσε τήν άγορά των άρμάτων μάχης «Λέοπαρντ».

Η άπόφαση αυτή του Έφετείου, δημοσιευμένη στις 6.11.87, άνατρέπει προηγούμενη πρωτόδικη έτυμηγορία, πού έλήφθη πριν από λίγους μόνο μήνες, μέ τήν όποία άπορρίφθηκε άγωγή πού κατέθεσε σε βάρος του περιοδικού ό κ. Θ. Λιακουνάκος και ή έταιρεία του ΑΧΧΟΝ. Τό δικαστήριο έκρινε ότι τό δημοσίευμα άσκούσε κριτική και έλεγχο, στα πλαίσια τής άποστολής του Τύπου, για τήν προστασία του δημοσίου συμφέροντος.

Στα χερσινού αφοσίωσού

Δέν μπορούμε παρά νά επισημάνουμε τή συγκυρία: 'Η απόφαση μέ τίς ασυνήθιστες στά δικαστικά χρονικά διατάξεις σέ βάρος του «ΑΝΤΙ» έρχεται μετά τίς πρόσφατες αποκαλύψεις του γιά τά κυκλώματα πού επηρεάζουν τίς προμήθειες τών Ένόπλων Δυνάμεων. Αποκαλύψεις πού όδήγησαν στην παραίτηση του Γ. Λούβαρη. 'Η ποινή πού επιβάλλεται (καταβολή 6.000.000 δρχ.), είναι πράγματι έξοντωτική γιά τίς οικονομικές δυνατότητες του περιοδικού, έτσι ώστε τό αρχικό έρώτημα «μήπως θέλουν νά κλείσουν τό περιοδικό;», νά αιωρείται δικαιολογημένα.

'Αλλά δέν πρόκειται γιά μιá καταδίκη πού αφορά μόνο τό «ΑΝΤΙ». Παρόμοιες άσπληρές διαδικασίες μέ δυσβάσταχτες οικονομικές κυρώσεις υπέρ ιδιωτικών συμπερόντων, πού δικαιολογημένα έλέγχονται, δέν εύνοούν φυσικά τήν έλευθεροτυπία. Καί προσιωνίζονται τό είδος τών νομοθετικών ρυθμίσεων πού ετοιμάζει ή κυβέρνηση. Γιατί βέβαια οί άόριστες καί γενικές διακηρύξεις δέν μπορούν νά διασκεδάσουν τίς έντυπώσεις από όσα πράττονται.

'Ο κ. Λιακουνάκος — πού σημειωτέον είναι εκδότης του «Κέρδους» καί θά έπρεπε νά ενδιαφέρεται κι αυτός γιά τήν έλευθεροτυπία— κατέθεσε τήν άγωγή σέ βάρος μας επειδή, στίς 9.5.86, τό «ΑΝΤΙ» δημοσίευσε μιá έκθεση όρκωτών λογιστών της Τράπεζας της Ελλάδος οί όποιοι διαπίστωσαν σειρά παραβάσεων καί λαθραία εξαγωγή συναλλάγματος από τήν ΑΧΧΟΝ του κ. Λιακουνάκου. Οί παραβάσεις άφορούσαν τήν προμήθεια πού εισέπραξε ως μεσάζων στην αγορά τών «Λέοπαρντ».

Στίς 20.5.86 τό Συμβούλιο Πλημμελειοδικών Αθηνών εξέδωσε άπαλλακτικό βούλευμα γιά τήν υπόθεση αυτή της ΑΧΧΟΝ. Στη συνέχεια ή ΑΧΧΟΝ καί ό κ. Λιακουνάκος κατέθεσαν άγωγή εναντίον του «ΑΝΤΙ» γιά άποζημίωση λόγω ήθικής βλάβης, πού δήθεν ύποστήκανε μέ τά δημοσιεύματά μας. Στο Πρωτοδικείο, όμως, μέ άρτιο σκεπτικό, έγινε δεκτό ότι ό Τύπος όφείλει νά δίνει στή δημοσιότητα σημαντικές πληροφορίες γιά κρίσιμα θέματα όπως είναι ή προμήθεια ύλικού γιά τήν άμυνα της χώρας μας νά έλέγχει καί νά κρίνει στά πλαίσια της κοινωνικής άποστολής του, έγινε μέ τό δημοσίεμά μας. 'Η ύπόθεση, μετά τήν άπόρριψη της άγωγής όδηγήθηκε από τόν κ. Λιακουνάκο στό 'Εφετείο πού έκρινε τά αντίθετα, επιβάλλοντας τήν καταβολή 6.000.000 δρχ. από τόν εκδότη μας γιά ήθική βλάβη του κ. Λιακουνάκου — μέ άπειλή, μάλιστα, καί προσωπικής κράτησης.

'Υπενθυμίζουμε άκόμα ότι οί αποκαλύψεις πού έκανε τό «ΑΝΤΙ» γιά τήν ύπόθεση τών «Λέοπαρντ» έτηρίζονται σέ νομικά έγγραφα άνάλογων δικών πού είχαν γίνει στή Γερμανία. Βάσει τών αποκαλύψεων αυτών τό ύπουργείο Έθνικής Άμυνας είχε διατάξει νά γίνει Ένορκη Διοικητική Έξέταση από τόν άρχηγό της στρατιωτικής Δικαιοσύνης άντιστράτηγο Κ. Φωτάκη. Στο πόρισμα του ό κ. Φωτάκης έπεςήμανε σοβαρές παραλείψεις καί ευθύνες από τήν τότε στρατιωτική καί πολιτική ήγεσία του ύπουργείου Άμυνας, μέ άποτέλεσμα ό αντιπρόεδρος της κυβέρνησης καί ύπουργός Άμυνας κ. Χαλαμπόπουλος νά παραπέμψει τήν ύπόθεση στην πολιτική Δικαιοσύνη, πού τελικά αποφάσισε τήν άσκηση δίωξης γιά υπεξαγωγή έγγραφων.

'Ο προβληματισμός, λοιπόν, είναι σαφής καί δικαιολογημένος οί άπορίες. Για μιá ύπόθεση διαβλητή καί έκθετη, γιά τή όποία ή πολιτική ήγεσία καί ή Δικαιοσύνη έχουν πολλά νά πούν, καλείται τό «ΑΝΤΙ» νά καταβάλει χρηματική ικανοποίηση, επειδή δήθεν έθίγησαν εκείνοι πού άναμείχθηκαν στην εξέλιξή της. 'Ο καθένας πλέον μπορεί νά κρίνει τί συμβαίνει. Σημασία δέν έχουν τά μεγάλα λόγια, άλλα τά πρακτικά μέτρα πού υιοθετούνται.

'Όσο γιά μās ή συζήτηση, ή έρευνα καί αποκάλυψη της άλήθειας είναι ένας μονόδρομος πού τόν διαλέξαμε καί πιστεύουμε ότι έχει εκτιμηθεί από τήν κοινή γνώμη. Δέν εκτιμήθηκε φυσικά από αυτούς πού έχουν έμπλακειί στά όσα αποκαλύπτουμε.

'Η Συντακτική Έπιτροπή του ΑΝΤΙ

Πάτερ ήμῶν

'Η επίσκεψη του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Δημητρίου στην Αθήνα υπήρξε λαμπρά άφορμή γιά νά επιβεβαιωθούν οί άκατάλυτοι από τούς αιώνες δεσμοί έλληνισμού καί χριστιανισμού, άλλα παράλληλα καί κυρίως γιά νά άποκατασταθούν οί κλονισμένες τόν τελευταίο καιρό σχέσεις κυβέρνησης καί εκκλησίας.

'Η άλήθεια είναι πώς συχνά ό «πρώτος πολίτης» της χώρας μας, άλλα καί κατά καιρούς έπιφανείς εκπρόσωποι της πολιτείας καί ό ίδιος ό πρωθυπουργός, φρόντιζαν νά μās θυμίζουν τή στενή σύμφυση έθνους καί όρθοδοξίας, πού υπήρξε ή διαρκής καί άνθεκτική βάση πάνω στην όποία οικοδομήθηκε τό ένδοξο παρελθόν μας.

Αυτές οί αναφορές τών άρμοδίων δέν λειτουργούσαν ως άπλή λόγω ύπόμνηση του γεγονότος, άλλα αποτελούσαν καί «διορθωτική» έργω παρέμβαση σέ τυχόν συγκυριακές παρεκκλίσεις της κοινωνίας μας συνολικά ή καθενός μας προσωπικά, πού ή ύποχρεωτική περιπλάνησή μας περί τά έγκόσμια ήταν δυνατόν νά προκαλέσει. Έτσι έν άγαστή συμπνοία έθνους καί όρθοδοξία, κράτος καί εκκλησία, λαός καί ποίμνιο συμβίωσαν άρμονικά ως τίς μέρες μας.

Δια χειρῶν ἀφθάρτων

Ὡστόσο οἱ «ρυθμίσεις» πού ἐπιχειρήθηκε νά γίνουν πρὶν λίγο καιρό στὶς σχέσεις πολιτείας καὶ ἐκκλησίας, μὲ τὸ νόμο γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ περιουσία, διατάραξαν τὴν ἀρμονικὴ συνύπαρξή τοῦ παρελθόντος, σκίαζαν τὸ παρὸν καὶ βάρυναν τὸ μέλλον αὐτῶν τῶν σχέσεων. Καὶ παρόλο πού ὁ νόμος εἶχε περιέλθει εὐθὺς ἐξαρχῆς σέ ἀδράνεια, ἡ διατήρησή τῆς ἐκκρεμότητάς δὲν συνέβαλε στὴν ἀμβλυνση τῆς διένεξης, τὴν ἀποκατάσταση τῆς ἀρμονίας καὶ τὴν ἄρση τῆς ἀσυνέχειας πού ἐπιχειρήθηκε.

Ἡ παρέμβαση τοῦ κ. Τρίτση, ὁ ὁποῖος προσπάθησε νά ἐπεκτείνει τὶς ἀναμορφωτικὲς δραστηριότητές του καὶ στὸ πεδίο τῶν σχέσεων πολιτείας καὶ ἐκκλησίας, ἀποτέλεσε, ὡς γνωστόν, τὴν αἰτία αὐτῆς τῆς διαταραχῆς. Ἄνῆσυχος πνεῦμα ὁ κ. Τρίτσης, διέπραξε μέγα σφάλμα νά θεωρήσει πὼς ἡ στρατηγικὴ πού τοῦ ἐπέτρεπε νά γράφει ἱστορία, σκιαμαχώντας μὲ τὸ νέφος καὶ τὰ αἰθαίρετα, μποροῦσε νά ἐπεκταθεῖ καὶ σέ σοβαρά καὶ μὲ ἱστορία πεδία, ὅπως αὐτὰ τῆς ἐκκλησίας καὶ τῶν σχέσεών της μὲ τὸ κράτος. Καὶ στή μὲν μάχη του μὲ τὸ νέφος καὶ τοὺς αἰθαίρετους μπορεῖ νά μὴν κατάφερε καὶ πολλά, ἀνέδειξε ὅμως ἕνα προσωπικὸ «προφίλ» ἀνήσυχου, ἐπίμονου καὶ ἀκούραστου ἰδεολόγου τῆς ἀλλαγῆς ἐν γένει, πού «θέλει νά ταράξει τὰ νερά γενικῶς», πράγμα τὸ ὁποῖο ἐν τέλει συνέβαλε θετικὰ καὶ στὸ προφίλ τῆς κυβερνήσεως, πού «τολμάει» νά ἀξιοποιεῖ καὶ τὶς χαριτωμένες ἰδιορρυθμίσεις στελεχῶν της γιὰ τὸ γενικὸ καὶ κυρίως τὸ δικό της καλὸ.

Στὴν περίπτωσή ὅμως τῆς ἐκκλησίας τὸ γιουρούσι τοῦ κ. Τρίτση ἀποδείχθηκε παλιμπαιδισμὸς, ὁ ὁποῖος παρήγαγε ἕνα ἔξωλο κατασκευάσμα πού ἔκαιγε ἀπ' ὅπου καὶ ἂν τὸ 'πιανες. Καὶ δὲν ἀναφερόμαστε στὶς ἀπόψεις καὶ τὶς κριτικὲς ὅσων ἀσχολοῦνται μὲ ὑλιστικὲς θεωρήσεις. Γι' αὐτοὺς ἦταν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ σαφές πὼς θὰ παραγόταν ἕνας ἀπερίγραπτος ἀχταρμάς, ὅταν ἡ ὅλη ἐπιχείρησή εἶχε ὡς ἰδεολογικὸ κάλυμμα τὴ σύνδεση συνθηκῶν θεοκρατικοῦ κράτους μὲ ἀντιπροσωπευτικούς θεσμούς τοῦ 1987, καὶ ὡς πολιτικὸ στόχο τὴν ὑπαγωγή τῆς ἐκκλησίας στὸ κράτος, διὰ τῆς ἀκόμη στενότερης συμφύσεώς της μὲ τὴν πολιτεία. Ὁμιλοῦμε γιὰ τὰ ἀποτελέσματα στὸν πόλεμο θέσεων κράτους - πολιτείας πού ἀνοίξε, μὲ τὰ μέτρα καὶ τὴ λογικὴ πού οἱ ἴδιοι ἐκτιμοῦν τὰ γεγονότα.

Τὸ ΠΑΣΟΚ ἐπιδίωξε νά πάρει καὶ ἔχασε, στὸ ἐπίπεδο τῆς συναίνεσης, τοῦ πολιτικοῦ κύρους καὶ τῶν ψήφων τῶν πιστῶν, οἱ ὁποῖοι ἀποδείχθηκαν ἀπροσμένως πολλοὶ καὶ γιὰ μιὰ ἀκόμη φορά οἱ πλέον σταθεροὶ ψηφοφόροι: ψηφίζουν πάντα καὶ σταθερὰ ἐκκλησία. Ἡ ἐκκλησία ἐμφανίστηκε νά χάνει καὶ κέρδιζε ἰδεολογικὸ καὶ πολιτικὸ βᾶρος μὲ τὴν εἰκόνα τοῦ ἀδικουμένου πού προέβαλε καὶ τὴν ἀνανέωση τῆς λαϊκῆς ἐντολῆς τῶν πολυάριθμων πιστῶν πού πέτυχε.

Ἡ ἀνάκρουση πρύμνας ἦταν ἡ μόνη διέξοδος γιὰ τὴν κυβέρνηση. Καὶ τὴν ἀνέλαβε ὁ ἴδιος ὁ πρωθυπουργός, χαρίζοντας στὸν κ. Σεραφεῖμ τὰ ἐπίγεια ἐφήμερα προκειμένου νά κερδίσει τὴ βασιλεία τῶν οὐρανῶν. Καὶ μετέτρεψε τὴν προετοιμασία γιὰ τὴν ἀφιξή καὶ τὴν ἴδια τὴν ἐπίσκεψη τοῦ Πατριάρχου σέ δεκαπενθήμερο ὑποχρεωτικῆς παλαιακῆς γιορτῆς τῶν Πανελλήνων πρὸς τιμὴν τῆς ὀρθοδοξίας, ἀνωτέρα καὶ αὐτοῦ ἀκόμη τοῦ γλεντιοῦ καὶ τῆς χαρᾶς πού ἀκολούθησε τὴν ἐπιστροφή τοῦ ἀσώτου υἱοῦ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης.

Καὶ ἂν μὴ τι ἄλλο:

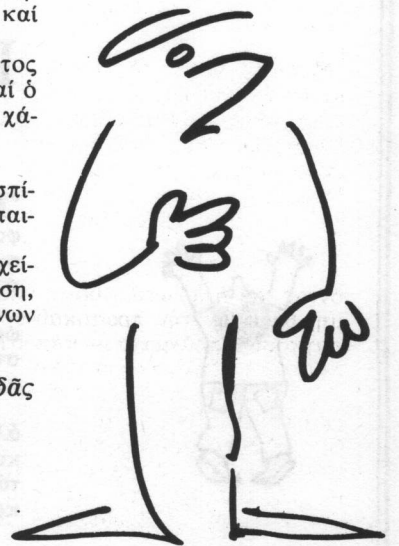
Ἐμεῖς πέραν τῆς ἐξαγνιστικῆς μακροχρονίου κατανύξεως στὴν ὁποία ὑποβληθήκαμε, ἀπολαύσαμε, τελικὰ, τὸν Πατριάρχη νά συνευρίσκεται καὶ νά μοιράζει εὖνοια σέ κυβέρνηση καὶ ἀντιπολιτεύση, λαὸ καὶ βιομήχανους, πιστοὺς καὶ ἄθεους, ἀκόμη καὶ τοὺς παῖκτες τοῦ Παναθηναϊκοῦ νά εὐλογεῖ, διότι τὰ πάντα μπορεῖ νά ἐνταχθοῦν κάτω ἀπὸ τὴ σκέπη τῆς Ἐκκλησίας καὶ οἱ πάντες χρειάζονται τὸ καλὸ τῆς λόγου.

Ὁ κ. Παπανδρέου προσέθεσε στὶς τόσες πρωτιές πού ἔχει (ὁ πρῶτος σοσιαλιστής, ὁ πρῶτος κεντρῶς, ὁ πρῶτος ἀνανεωτής, ὁ πρῶτος φίλος τοῦ Γιαρουζέλσκι, ὁ πρῶτος σύζυγος καὶ ὁ πρῶτος ἄνδρας, τὸ πρῶτο παιδί), μιὰ πρωτιά πού διακινδύνευσε ἐξαιτίας τοῦ κ. Τρίτση νά χάσει: ὁ πρῶτος θρησκός.

Ὅσο γιὰ τὸν ἴδιο τὸν κ. Τρίτση, αὐτὸν τὸν τιμώρησε ὁ πρωθυπουργός ὄχι στέλνοντάς τον σπῆτι του νά ξαναγράψει ἱστορία, ἀλλὰ ὑποχρεώνοντάς τον νά τσαλαβουτάει στὸ βάλτο τῆς παιδείας.

Καὶ δὲν ἔφτανε μόνον αὐτό. Εἶμαι σίγουρος πὼς τὸ ξύλο τῶν ΜΑΤ στοὺς φοιτητές πού ἐπιχείρησαν νά κάνουν πορεία τὴ μέρα τῆς ἀφιξῆς τοῦ Πατριάρχου, εἶχε στόχο τὸν ἴδιο τὸν κ. Τρίτση, ὁ ὁποῖος ὡς γνωστόν ὅλως τυχαίως δὲν εὐρέθη ἐπικεφαλῆς τῆς φοιτητικῆς πορείας, παραβαίνων σχετικὴ ὑπόσχεση πού εἶχε δώσει στοὺς ἐκπροσώπους τῶν φοιτητῶν.

Σταῦρος Λιβαδάς

Η ΠΕΡΕΣΤΡΟΪΚΑ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΕΙ ΣΤΙΣ ΗΠΑ ΚΑΙ ΤΑ ΓΕΡΑΚΙΑ ΣΤΗ ΣΟΒΙΕΤΙΚΗ ΕΝΩΣΗ

του Δαμιανού Παπαδημητρόπουλου

Λίγες μέρες μένουν μέχρι τη συνάντηση κορυφής Ρήγκαν-Γκορμπατσόφ στην Ουάσιγκτον και τό σκηνικό στό έσωτερικό των Ήνωμένων Πολιτειών και της Σοβιετικής Ένωσης έχει ξαφνικά αλλάξει. Καί βέβαια συζητήθηκαν πολύ οι συμβιβασμοί και οι φραστικές «ύπαναχωρήσεις» του Γκορμπατσόφ στό λόγο του για τά εβδομήντα χρόνια της Οκτωβριανής Έπανάστασης, ενώ λιγότερη προσοχή δόθηκε στά όσα άκολουθήσαν τη χρηματιστηριακή κρίση στις Ήνωμένες Πολιτείες, στις εξαγγελίες δηλαδή για αύξηση της φορολογίας και στην παραίτηση του ύπουργού άμυνας Κάσπαρ Γουαϊνμπέργκερ.

Η ΧΡΕΟΚΟΠΙΑ ΤΗΣ ΡΗΓΚΑΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Από την εποχή της άνόδου του Ρήγκαν στην έξουσία, τό βασικό δόγμα της έξωτερικής πολιτικής των Ήνωμένων Πολιτειών ήταν ή εκμετάλλευση της οικονομικής εδρωστίας των ΗΠΑ σέ κάθε επίπεδο και κυρίως στό επίπεδο του ανταγωνισμού των έξοπλισμών, έτσι ώστε στό τέλος νά γονατίσει ή Σοβιετική Ένωση. Όταν θά συνέβαινε αυτό οι ΗΠΑ, όντας πιά ή άδιαφιλονίκητη ύπερδύναμη, θά είχαν την πρωτοκαθεδρία στά παγκόσμια πράγματα — κάπου εκεί τελείωνε τό ειδυλλιακό σενάριο.

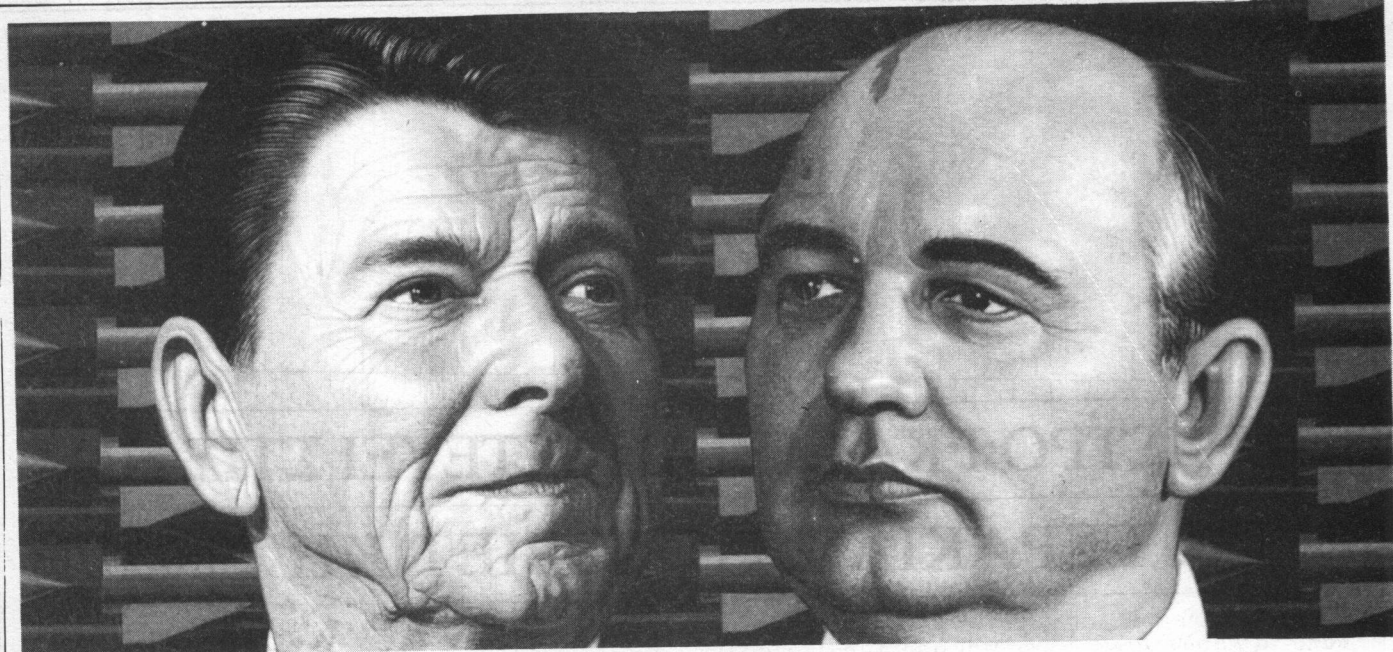
Η πολιτική αυτή δούλεψε για αρκετά χρόνια βασίζόμενη κυρίως στις οικονομικές άδυναμίες της αντίπαλου, της Σοβιετικής Ένωσης, των όποιων την άρση ό Γκορμπατσόφ έχει θέσει τώρα ως πρώτο στόχο. Άλλά άς περιοριστούμε

πρός στιγμήν στις Ήνωμένες Πολιτείες — για τη Σοβιετική Ένωση θά μιλήσουμε άργότερα. Η ύλοποίηση της πολιτικής Ρήγκαν δέν ήταν στην άρχή τόσο εύκολη ύπόθεση. Όταν ανέλαβε την έξουσία, ή άμερικανική οικονομία βρισκόταν σέ ύφεση, τό δέ δολάριο βρισκόταν και τότε σέ πολύ χαμηλά επίπεδα. Η οικονομική εδρωστία των ΗΠΑ ήταν κοντολογίς ένα όνειρο, ή έστω μιά όνειροπαρμένη πεποίθηση των Άμερικανών συντηρητικών, παρά μιά πραγματικότητα. Ένα βασικό λοιπόν σημείο της νέας πολιτικής ήταν ή δραστική μείωση της φορολογίας ώστε νά μεινουν στόν ιδιωτικό τομέα τά κεφάλαια πού θά χρηματοδοτούσαν την άνάπτυξη. Παράλληλα, ή δραστική αύξηση των έπιτοκίων των άμερικανικών τραπεζών τράβηξε στις Ήνωμένες Πολιτείες κεφάλαια από όλο τον δυτικό κόσμο, μέ άποτέλεσμα ή άνάκαμψη νά είναι ταχύτερη. Από αυτή την άνάκαμψη προσδοκούσε τό άμερικανικό κράτος νά αύξήσει και πάλι τά έσοδά του — ως τότε ύπήρχε πάντα ή εύκολη διέξοδος του δανεισμού από τά πάσης προελεύσεως κεφάλαια πού συνέρρεαν στις άμερικανικές τράπεζες. Η αύξηση των έπιτοκίων δέν ήταν λοιπόν άποτέλεσμα της οικονομικής άνάκαμψης αλλά έξεφραζε μιά παρεμβατική πολιτική πού θά δημιουργούσε τις προϋποθέσεις της άνάκαμψης.

Τό τρίτο σκέλος της πολιτικής αυτής ήταν βέβαια ή αύξηση των άμυντικών δαπανών, ή καρδιά της πολιτικής εκείνης πού θά έφερνε τό κάρριο πλήγμα στη Σοβιετική Ένωση. Μέ την αύξηση των στρατιωτικών δαπανών όλοκληρώνεται τό άπατηλό τρίπτυχο

της πολιτικής Ρήγκαν, ή όποία, παρότι σαθρή στή βάση της, κατάφερε νά επίζησει και νά άποδώσει για μιά περίοδο όρισμένων έτών. Η μείωση των έσόδων του κράτους και ή αύξηση των έξόδων (άπό την πλευρά τουλάχιστον των άμυντικών δαπανών), τά ύψηλά έπιτόκια τά δυσανάλογα μέ τό ρυθμό οικονομικής άνάπτυξης, όλα αυτά δημιουργούσαν έλλείμματα πού καλύπτονταν άπό την εισροή κεφαλαίων από τό έξωτερικό, ένα είδος έμμεσου έξωτερικού δανεισμού δηλαδή. Όμως ή ζήτηση δολαρίων λόγω των αύξημένων έπιτοκίων είχε άποτέλεσμα την κατακόρυφη άνοδο της τιμής του δολαρίου στις διεθνείς άγορές και αυτή μέ τη σειρά της έπέφερε την περαιτέρω πτώση των άμερικανικών εξαγωγών — έτσι ή κάποια άνάκαμψη των πρώτων ρηγκανικών χρόνων δέν είχε συνέχεια, ενώ ή άδυναμία στις εξαγωγές και ή συνακόλουθη αύξηση των «φτηνών» εισαγωγών μεγάλωναν τό έμπορικό έλλειμμα.

Τά σημάδια της άποτυχίας αυτής της πολιτικής (τουλάχιστον στόν οικονομικό τομέα) έγιναν όρατά τά δύο τελευταία χρόνια, ώστόσο αν δέν μεσολαβούσε τό κράχ στά χρηματιστήρια, ή κυβέρνηση Ρήγκαν θά μπορούσε νά συντηρήσει τό μύθο της έπιτυχίας στό κάτι περισσότερο άπό ένα χρόνο πού άπομένει μέχρι τη λήξη της δεύτερης θητείας της. Μέχρι πριν λίγους μήνες οι άριθμοί ήταν βέβαια άνησυχητικοί, αλλά ή πραγματικότητα πού ζούσαν οι Άμερικανοί ήταν ή καλύτερη δυνατή: άνάκαμψη, φτηνά προϊόντα εισαγωγής, έπιβεβαίωση της παντοδυναμίας και της ύπεροχής των

Οι δύο ηγέτες των ΗΠΑ και της Σοβιετικής Ένωσης, Ρόναλντ Ρήγκαν και Λεονίντ Μπρέζνεφ.

ΗΠΑ στην εξωτερική και την άμυντική πολιτική.

Η παρακλητική πεισματική έμμονή του Γκορμπατσόφ, άμέσως μετά την άνοδό του στην εξουσία, σε μία πολιτική ύφεσης και μείωσης του ανταγωνισμού δεν θά έβρισκε ανταπόκριση στις ΗΠΑ, αν ή δική τους πολιτική δεν παρουσίαζε τά συμπτώματα εκείνα που προμήνυαν τό έπερχόμενο άδιέξοδο. Κι αν σήμερα μία συμφωνία για τή μείωση των πυραύλων μέσου βεληγεκούδ φαίνεται περισσότερο πιθανή παρά ποτέ, αυτό όφειλεται σίγουρα και στή χρηματιστηριακή κρίση που έκανε μία μερίδα Άμερικανών πολιτικών νά καταλάβει ότι δεν υπάρχουν πιά άλλα περιθώρια: όταν ή κυβέρνηση Ρήγκαν αναγκάζεται νά άναγγείλει αύξηση τής φορολογίας ώστε νά αντιμετωπιστούν τά κρατικά έλλείμματα, ανατρέποντας έτσι τόν άκρογωνιαίο λίθο τής οικονομικής τής πολιτικής, είναι φανερό ότι πρέπει ταυτόχρονα νά περιοριστούν και οί κρατικές δαπάνες και εκεί ό μόνος τομέας που τό άμερικανικό κράτος ήταν πραγματικά σπάταλο είναι ό τομέας των έξοπλισμών. Η άνατροπή τής οικονομικής πολιτικής συνεπάγεται λοιπόν και άνατροπή τής άμυντικής-έξωτερικής πολιτικής, άκριβώς άλλωστε όπως συνέβη στή Σοβιετική Ένωση μέ τήν άνοδο του Γκορμπατσόφ.

Η παραίτηση Γουαϊνμπέργκερ στις Ήνωμένες Πολιτείες δεν σηματοδοτεί τίποτε άλλο παρά τό τέλος του «άμυντικού» δόγματος των έξοπλισμών, μέ τό όποιο ό Άμερικανός ύπουργός άμυνας συνέδεσε τό όνομά του. Άν για άλλους τό δόγμα αυτό ήταν άπλώς

μία πολιτική, κατάλληλη για όρισμένες περιστάσεις και για όρισμένη χρονική περίοδο, για τόν Γουαϊνμπέργκερ ήταν κάτι πολύ περισσότερο: ήταν ιδεολογία. Κι αν επιχειρήσουμε τόν μάλλον χονδροειδή διαχωρισμό, που όμως συνηθίζεται, ανάμεσα στό στρατιωτικοβιομηχανικό μπλόκ και τήν ύπόλοιπη οικονομία, είναι φανερό ότι οί γενικότερες οικονομικές ανάγκες έχουν τήν προτεραιότητα και επικρατούν εις βάρος των επίμερους οικονομικών συμφερόντων του στρατιωτικοβιομηχανικού μπλόκ, που άπ' ό,τι φαίνεται θά πρέπει τά προσεχή χρόνια νά συμβιβαστεί μέ μία περίοδο ισχνών άγελάδων.

Όπως και νά 'χει τό πράγμα, οί κατευθύνσεις τής άμερικανικής έξωτερικής πολιτικής για μία μάλλον παρατεταμένη χρονική περίοδο έχουν πιά διαφανεί. Οί Σοβιετικοί γνωρίζουν ότι ό Γουαϊνμπέργκερ δεν παραιτήθηκε για λόγους ύγείας τής συζύγου του (τό διέψευσε άλλωστε και ή ίδια) και γνωρίζουν επίσης ότι πολιτική συνδιαλλαγής των δύο υπερδυνάμεων, προς τήν όποία κλίνει τώρα ό Ρήγκαν, δεν κινδυνεύει νά άνατραπεί μέ τήν εκλογή νέου Προέδρου μετά από ένα χρόνο. Τά οικονομικά προβλήματα που συσώρευσε ή ρηγανική πολιτική στις Ήνωμένες Πολιτείες θέλουν πολλά χρόνια για νά ξεπεραστούν.

Τό έρώτημα είναι αν και τί επιπτώσεις έχει στα έσωτερικά τής Σοβιετικής Ένωσης αυτή ή μακρόχρονη περίοδος άναπνοής που μοιάζει νά έχει εξασφαλιστεί.

ΟΙ ΡΥΘΜΟΙ ΤΗΣ ΠΕΡΕΣΤΡΟΪΚΑ

Οί εξέλιξεις των δύο τελευταίων ετών στή Σοβιετική Ένωση μοιάζουν νά άποτελούν τό άντισυμμετρικό είδωλο των όσων συμβαίνουν στις Ήνωμένες Πολιτείες. Άλλωστε, έξαρχής ύποστηρίζαμε ότι ή πολιτική τής περεστρόικα του Μιχαήλ Γκορμπατσόφ δεν εκκινούσε τόσο από κάποιες ιδεολογικές παρορμήσεις του νέου ήγέτη όσο από τίς πραγματικές ανάγκες και τά πειστικά προβλήματα που αντιμετώπιζε ή Σοβιετική Ένωση, τό συγκεκριμένο σοβιετικό κράτος δηλαδή και ή συγκεκριμένη σοβιετική κοινωνία. Και παρόλο που τά προβλήματα αυτά ήταν ένδογενή, ή έκφρασή τους δεν γινόταν άντιληπτή στό έσωτερικό πεδίο —καμιά κοινωνική άναταραχή δεν είχε εκδηλωθεί στή Σοβιετική Ένωση— αλλά στό έξωτερικό πεδίο, εκεί δηλαδή που τό κάθε κοινωνικό σύστημα άναμετρείται, χωρίς μεγάλες δυνατότητες πολιτικής παρέμβασης, μέ τά αντίστοιχά του και τά αντίπαλά του. Στην προκειμένη περίπτωση ήταν ή επιθετική πολιτική του Ρήγκαν που δημιουργούσε τά σχετικά προβλήματα στή Σοβιετική Ένωση. Η τελευταία, προκειμένου νά παρακολουθήσει τίς ΗΠΑ και νά διατηρήσει τό ρόλο τής ως υπερδύναμης ήταν άναγκασμένη νά ανανεωθεί στό έσωτερικό τής, ώστε νά άντλήσει από εκεί τίς απαραίτητες δυνάμεις.

Έτσι ή πολιτική Γκορμπατσόφ είχε έξαρχής δύο σκέλη. Ήταν από τή μία μεριά ή έσωτερική άνανέωση, ή άνασυγκρότηση, ή περεστρόικα που θά έ-

δινε στη Σοβιετική Ένωση τα έφοδια να αντιμετωπίσει τον ανταγωνισμό και από την άλλη ή «επίθεση ύφεσης και ειρήνης» προς τη Δύση που, έφ'όσον απέδιδε, θα εξασφάλιζε μία περίοδο χάριτος για τη Σοβιετική Ένωση ή, αν προτιμάτε, θα έλυσε το πρόβλημα διά της απάλειψής του.

Γεγονός πάντως είναι ότι η πολιτική του Γκορμπατσόφ έκινούσε από τις ανάγκες του σοβιετικού κράτους αυστηρά, ή δε κοινωνία δεν ήταν παρά η πηγή από την οποία το κράτος θα άντλούσε γι' αυτές τις ανάγκες. Αντίστοιχα, και παρότι η έκφανση των προβλημάτων ήταν κυρίως στο οικονομικό πεδίο, η αντιμετώπισή τους επέβαλλε μεταρρυθμίσεις και στο πεδίο των θεσμών, μία μετατόπιση των ιδεολογικών αντιλήψεων, ακόμα και μία κάποια αναπροσαρμογή και αναδιατύπωση των κοινωνικών-ταξικών σχέσεων. Δεν επρόκειτο επομένως για επανάσταση ούτε «από τα πάνω» ούτε «από τα κάτω», όπως διερωτάται ο Γκορμπατσόφ στο βιβλίο του: άλλωστε η συντριπτική πλειονότητα των Σοβιετικών πολιτών, όπως παρατηρεί ο Μεντβέντεφ σε συνέντευξή του, παραμένει άπαθής και επιφυλακτική, είτε γιατί δεν εμπνέεται τόσο από την περεστρόικα είτε γιατί οι καιροί έχουν γυρίσματα και έτσι μόνο οι πολυποικίλες ιδεολογικές ομάδες νέων ή διανοουμένων έχουν κάνει μέχρι στιγμής κάποια χρήση της περεστρόικα.

Αν λοιπόν η περεστρόικα έχει την άφετηρία της στις ανάγκες της εξωτερικής πολιτικής του σοβιετικού κράτους, και μάλιστα στις ανάγκες που το κράτος αυτό έχει στην προσπάθειά του να ασκήσει το ρόλο της υπερδύναμης, σε ποίο βαθμό επηρεάζει την περεστρόικα ή αλλαγή στην αμερικανική εξωτερική πολιτική; Μπορεί κανείς να μιλάει για σύμπτωση, όταν τις ίδιες μέρες που ο Γουάινμπεργκερ παραιτείται «από τα δεξιά» στις ΗΠΑ, ο Μπορίς Γιελτσίν απομακρύνεται ή παραιτείται από τα άριστερά στη Σοβιετική Ένωση, ο δέ Γκορμπατσόφ αναδιπλώνεται στην όμιλία του για τα εβδομηντάχρονα της επανάστασης;

Η ως τώρα άσκηση της εξουσίας από τον Γκορμπατσόφ χαρακτηρίζεται περισσότερο από ενέργειες που αποσκοπούσαν στον εντυπωσιασμό του δυτικού κόσμου (βλέπε τη θεαματική απελευθέρωση του Ζαχάροφ) και λιγότερο σε ουσιαστικές μεταρρυθμίσεις στην ίδια τη σοβιετική κοινωνία. Ιδιαίτερα η βιασύνη να εκδοθεί το βιβλίο του πρώτα στον δυτικό κόσμο είναι ανεξήγητη για όποιους βλέπουν στον Γκορμπατσόφ έναν ήγέτη που έχει στραμμένο το ενδιαφέρον και τις εξελίξεις του στον ίδιο τον σοβιετικό λαό. Από αυτή την πλευρά, η όμιλία του Γκορμπατσόφ και ιδιαίτερα η αναμέτρησή του με τις διάφορες πτυχές

της σοβιετικής ιστορίας ήταν το πρώτο ουσιαστικό έγχειρημα για την επαναδιατύπωση του σοβιετικού σοσιαλισμού. Και όλοι βέβαια γνωρίζουμε ότι δεν επαναδιατυπώθηκε τίποτα. Οι επισημάνσεις για τη σταλινική περίοδο έμειναν πίσω και από τις παραδεκτές πιά έπισημάνσεις του 20ού Συνεδρίου και οι λεπτομέρειες παραπέμφθηκαν μαζί με το ζήτημα του Τρότσκι στους μελετητές, τους έπιστήμονες. Το ζήτημα της αποκατάστασης του Μπουχάριν, που συνδεόταν με την έγκαινιάση μιας καινούργιας ΝΕΠ στην ΕΣΣΔ παρέμεινε στο επίπεδο κάποιων απλών (πρός πάσα κατεύθυνση) εκφράσεων. Η ιστορία κοντολογίς παραδόθηκε ανώδυνα στους ιστορικούς, ή πολιτική αποσυνδέθηκε από το παρελθόν, ή πολιτική τομή σε σχέση με αυτό το παρελθόν δεν ήρθε.

Είναι κάπως δύσκολο να φανταστεί κανείς ότι όλα αυτά όφειλονται σε κάποιους σκοτεινούς συντηρητικούς κύκλους του παλιού μηχανισμού που επί δύο τουλάχιστον χρόνια βρίσκονταν στην άμυνα και, ξαφνικά, μία αιφνίδια όσο και ανεξήγητη ανατροπή του συσχετισμού των δυνάμεων τους έφερε στην επίθεση. Και είναι ακόμα πιο δύσκολο να φανταστεί κανείς ότι οι κύκλοι αυτοί ήταν αδύναμοι τον πρώτο καιρό να αντιδράσουν, ενώ όσο περναγαν τα χρόνια και εδραιωνόταν ο Γκορμπατσόφ, τόσο η θέση του εξασθενούσε έναντι αυτών των κύκλων. Κι ακόμα, αν πιστέψουμε στη θεωρία των αντιμαχόμενων ομάδων, είναι δύσκολο να εξηγήσουμε πώς η *Πράβδα*, χωρίς να αλλάξει διεύθυνση, περνάει από τους συντηρητικούς στους ανανεωτές με την άνοδο του Γκορμπατσόφ και πάλι πίσω στους συντηρητικούς τις τελευταίες εβδομάδες, λές και οι τελευταίοι απέκτησαν ξαφνικά από το 49% το 51% των μετοχών της.

Είναι βέβαια αναμφισβήτητο ότι αντιτιθέμενες απόψεις υπάρχουν στη σοβιετική ήγεσία. Η πολιτική Γκορμπατσόφ έμπεριείχε άλλωστε αρκετούς κινδύνους για τις κυρίαρχες ομάδες του σοβιετικού κράτους, κυρίως από την πλευρά των ρωγμών που δυνάμει θά δημιουργούνταν αν προχωρούσε ένας κάποιος έκδημοκρατισμός. Άλλά οι διαφωνίες παραμένουν πάντα στους στενούς κύκλους της ήγεσίας, τά προβλήματα που αντιμετωπίζει το σοβιετικό κράτος τίθενται από κοινού σε όλους και ή συνισταμένη των απαντήσεων που δίνεται, ή πολιτική δηλαδή που αποφασίζεται, αποφασίζεται από κοινού. Αν κάτι άλλαξε τον τελευταίο καιρό, αυτό είναι ή πιστικότητα των προβλημάτων, όπου ή ανατροπή της αμερικανικής πολιτικής φαίνεται να εξασφαλίζει μία άνεση κινήσεων και χρόνου στη Σοβιετική Ένωση. Και δεν είναι έτσι τυχαίο ότι ή διαφωνία με τον Μπορίς Γιελτσίν έμ-

φανίζεται να είναι όχι ή ίδια ή περεστρόικα, αλλά ή ταχύτητα εφαρμογής της: ο Γιελτσίν, ίσως γιατί είναι ιδεολογικά προσκολλημένος στην περεστρόικα, όπως αντίστοιχα ο Γουάινμπεργκερ στην πολιτική των εξοπλισμών, ίσως γιατί κάνει διαφορετικές εκτιμήσεις, βιάζεται να προχωρήσει ή περεστρόικα. Οι άλλοι κρίνουν ότι τώρα υπάρχει χρόνος, οι κινήσεις μπορούν να είναι πιο άνετες, τά βήματα πιο σίγουρα, οι άρνητικές για τις κυρίαρχες τάξεις συνέπειες μίας ανατρεπτικής εφαρμογής της νέας πολιτικής μπορεί να αποφευχθούν.

Δέν έχει έδω ιδιαίτερο νόημα να ψάξουμε, ακόμα κι αν ήμασταν σε θέση να τό κάνουμε, ποιά είναι ακριβώς ή διαδικασία που ή μία πολιτική κερδίζει έδαφος εις βάρος της άλλης. Σύμφωνα με ή θεωρία των αντίπαλων ιδεολογικών ομάδων, θά πρέπει να υποθέσουμε ότι ή αλλαγή στην αμερικανική εξωτερική πολιτική αφείρεσε επιχειρήματα από τους «ανανεωτές» και ένίσχυσε αντίθετα τις πολιτικές θέσεις των συντηρητικών. Άλλά αν ή σοβιετική ήγεσία ήταν χωρισμένη σε δύο έσσει αντίπαλα ιδεολογικά στρατόπεδα, τότε ποιοι είναι αυτοί οι «τρίτοι» που κρίνουν τά επιχειρήματα της μίας και της άλλης πλευράς και ρίχνουν ανάλογα τό βάρος τους; Αν ήταν έτσι τά πράγματα, οι άνθρωποι θά είχαν σφαχτεί μεταξύ τους από την πρώτη στιγμή.

Όχι. Φαίνεται ότι οι άνθρωποι σάν τον Γιελτσίν είναι εξαιρέσεις (κι αυτό υπό την αίρεση ότι ή εικόνα που μάς δόθηκε γι' αυτόν είναι ή αληθινή). Η πλειονότητα αντίθετα της σοβιετικής ήγεσίας, και μαζί της και ο Γκορμπατσόφ, κρίνει τά πράγματα —ακόμα και την ίδια την περεστρόικα— πολιτικά, όπως ακριβώς συμβαίνει και στις Ένωμένες Πολιτείες με την πολιτική των εξοπλισμών. Ο Γκορμπατσόφ λοιπόν δέν συμβιβάστηκε με κάποια αντίπαλη ομάδα, «συμβιβάστηκε» απλώς με κάποια νέα δεδομένα που ισχύουν τώρα στη διεθνή πολιτική. Ίσως εξάλλου οι επικείμενες διαπραγματεύσεις με τις Ένωμένες Πολιτείες να απαιτούν την επίδειξη μίας πιο σκληρής και πιο «όμογενοποιημένης» στάσης από τη σοβιετική πλευρά.

Οι μόνοι που υποδέχονται —και ως εκ τούτου έρμηνεύουν— ιδεολογικά τά δσα συμβαίνουν στη Σοβιετική Ένωση ή στις ΗΠΑ, είμαστε έμεις οι τρίτοι, που μή έχοντας να αντιμετωπίσουμε τό άμεσο πολιτικό πρόβλημα που έχουν τά κράτη αυτά, τείνουμε να ιδεολογικοποιούμε τά δσα γίνονται. Ίσως οι πρόσφατοι «έλιγμοί» του Γκορμπατσόφ βοηθήσουν, ώστε στο μέλλον να πάψουμε να συγχέουμε την περεστρόικα με τά κοινωνικά πρότυπα που ο καθείς έχει κατά νοϋ.

«'Ακαμάτηδες και τεμπέληδες»

Ένα φοιτητικό

κίνημα

πού δέν είναι σάν τά άλλα

τά ήρωικά

της Βάσως Κιντή

Αναταράχτηκε πάλι μετά από λήθαργο ετών η πανεπιστημιακή ζωή. Τά προβλήματα της ανώτατης εκπαίδευσης, από τις στήλες των εφημερίδων, τις συνελεύσεις των Τομέων και των Τμημάτων, τις επιτροπές και τους διαδρόμους, μεταφέρθηκαν ξανά στους δρόμους και στα αμφιθέατρα, γράφτηκαν σε τοίχους, σε πανό και σε προκηρύξεις. 'Η πλήρης άφασια, πού διακόπτονταν κατά καιρούς από την έκφραση του προσωπικού άγχους και την τεχνοκρατική ανυπομονησία του άνελισσόμενου ΔΕΠ, έδωσε τη θέση της σ' ένα λόγο πού πλάθεται συλλογικά και κατονομάζει τά προβλήματα με τρόπο πού αναζητεί την πολιτική και όχι τη συμπτωματολογία. 'Η έπιφυλακή για τό ποιός εκλέχτηκε πού και μέ ποιές διαδικασίες, ή πληκτικότητα της συζήτησης για τά κριτήρια, τις θέσεις, τά προσόντα και τά papers, ή ύστερόβουλη άδημονία για την τεχνολογική πρόοδο και τό 2000, ή γκρίνια για την κακή γραφειοκρατία και την κακή διαχείριση, οι κατηγορίες για «τεμπέληδες» φοιτητές και «άνικανους» έρευνητές και δασκάλους, δηλ αυτή ή παλλιλλογία πού γενίκευε και κατέγραφε συμβάντα και περιστατικά, αντικαταστάθηκε από την άπόπειρα άνάλυσης στοιχείων πού συγκροτούν τά φαινόμενα και την καταγγελία μιās συγκεκριμένης πολιτικής. Οι φοιτητές πού μαζεύτηκαν στα αμφιθέατρα, πού

ψήφισαν στις συνελεύσεις, πού κατέβηκαν στις πορείες και στις διαδηλώσεις, μίλησαν για την πολιτική της λιτότητας, για την άνεργία των πτυχιούχων, για την άπάτη του συνθήματος «άναβάθμιση σπουδών και πτυχίου». 'Αναγκάστηκαν να ύπερασπίσουν τά πιό αυτονόητα, τη δωρεάν παιδεία, τό δικαίωμα στην παιδεία. Κατήγγειλαν τον άνταγωνισμό και τον άτομικισμό πού επιβάλλουν οι βαθμοί μέ τη γενίκευση και την παντοδυναμία των έξετάσεων. Διεκδίκησαν τά στοιχειώδη: βιβλία, εργαστήρια, σίτιση και στέγαση.

'Ο τρόπος τους κάπως τραχύς, καθόλου περίτεχνος. Περισσότερο διαισθητικά —σάν να τό έπέβαλε άφ' έαυτής ή θέση τους στό θεσμό του Πανεπιστημίου— και λιγότερο άναλυτικά, μέ συλλογισμούς και επιχειρήματα, έντοπίζουν τά προβλήματα και τις αίτιες τους και διατυπώνουν τά αίτήματά τους. 'Ο συνδικαλισμός και ή πολιτική πού γυμνάζουν τη σκέψη και την εκπαιδεύουν, πού πλάθουν συλλογικότητες και γονιμοποιούν κινήματα, άπουσιάζουν από τά πανεπιστήμια δλα αυτά τά χρόνια. 'Ο χυλός πού έριξε στην άγορά τό ΠΑΣΟΚ σκέπασε τά πάντα. Και δέν θά 'θελε κανείς να πιστεϊ από τά άγκωνάρια του ΚΚΕ.

'Οπως και να 'χει τό πράγμα, αυτός ό λόγος των φοιτητών, άτεχνα, άκομψα, μέ κάποια θά 'λεγε κανείς άποκοτιά, χωρίς να λογαριάζει συγγένειες

και άποστάσεις, μίλησε για νέα, δικά τους Πολυτεχνεία, βγήκε στους δρόμους, έφτασε να συγκρουστεί μέ τά ΜΑΤ και την 'Αστυνομία.

'Α! τίποτα, λένε διάφοροι. 'Εντάξει, τά προβλήματα ύπάρχουν. Αυτό τό άναγνωρίζουν όλοι. Και οι φοιτητές καλά κάνουν και άγωνίζονται. Καιρός άλλωστε ήταν να ξυπνήσουν. 'Αλλά τί αίτήματα είναι αυτά! Σίτιση και στέγαση! Μά κανάμε άμάν ως φοιτητικό κίνημα στη μεταπολίτευση να τά κηρύξουμε σε άνυποληψία, τότε πού ή ΚΝΕ δέν παρέλειπε να τά κοτσάρει παντού — εκείνο τό «80 τό κουπόνι». Και έντατικοποίηση! Αυτή πού τη θυμήθηκαν; Τώρα πού τά πανεπιστήμια είναι καφενεϊά! 'Αντί να ένδιαφέρονται για την ουσιαστικοποίηση των σπουδών και την άναβάθμιση των πτυχίων τους! Πού είναι τά θεσμικά αίτήματα; Και τί φετιχισμός είναι αυτός μέ τις μορφές πάλης! Τί ιδιαίτερο έχουν οι καταλήψεις, όταν μάλιστα γίνονται όπως οι σημερινές χωρίς πολύ κόσμο, χωρίς έναλλακτικά μαθήματα πού θά άμφισβητούν τον τρόπο και την ουσία των κανονικών μαθημάτων, χωρίς πολιτικές εκδηλώσεις; Αυτό είναι φολκλόρ, πού είπε και ό Τρίτης. Αυτό τό κίνημα δέν έχει σχέση μέ τό κίνημα των καταλήψεων του '79, και θά 'ταν άπρεπο, να μην πούμε βλασφημία, να τό συγκρίνουμε μέ τό Πολυτεχνείο του '73. 'Εδώ, όπως λέει και τό 'Αντί φτάσαμε στον έκπεσμό

«νά νεραντζοβοληθεί ο Μητσοτάκης στον ίδιο τον περίβολο του κατ' εφήμισμόν "ιερού χώρου" του Πολυτεχνείου» και νά απαγορεύει ή ΕΦΕΕ ως άλλη Ίερά Σύνοδος στον Τρίτη και στον Δροσογιάννη νά καταθέσουν στεφάνι».! «Ποτέ», λέει, «δέν είχαν συμβεί τέτοια και τόσα καραγκιοζιλίκια». Δηλαδή ποιοί είναι οί καραγκιόζηδες; Οί «μπρατσωμένοι περιφρουρητές της ΠΑΣΚΕ» (δηλαδή οί μπάτσοι μέ πολιτικά και οί ΜΕΑτζήδες μέ σημαϊάκια της ΠΑΣΠ, όπως κατήγγειλαν ή Πσκ, ό Δημοκρατικός Άγώνας κτλ.) πού έκτελούν διαταγές και κάνουν τή δουλειά τους ή οί «φοιτητές ποικίλων άποχρώσεων»; Ποιούς καταδείχνει τό σχόλιο του Άντι (τευχ. 360);

Και ποιούς συκοφαντεί άναίσχυντα ό Δ. Φύσσας στό άρθρο του στό ίδιο τευχος του Άντι, όταν ισχυρίζεται ότι ή συνέλευση του Χημικού ψήφισε αίτημα «γιά γρήγορο διορισμό στό δημόσιο μέ μόνο εφόδιο τό πτυχίο πού ως γνωστόν παίρνεται πολλές φορές μέ γελοίο τρόπο»; Άστεία πράγματα δηλαδή. Τό λέει και ό ίδιος: «άστείο κακής ποιότητας νά μιλά κανείς γιά "έντατικοποίηση και άυταρχισμό" στην έλληνική άνώτατη εκπαίδευση... οί φοιτητές στό γενικό "καφενείο" πού είναι τό Πανεπιστήμιο, προσθέτουν και τά δικά τους "κλαδικά" αίτηματα: στεγαστικό έπίδομα και φοιτητικό μισθό!». Έτσι «γράφει «'Ιστο-

ρία φοιτητικού κινήματος 1974-1981» (βλέπε σημείωμα στό τέλος του άρθρου του) ό Δημ. Φύσσας; Θα γράψει και αυτός ιστορία; Όνομάζοντας τίς μαζικότερες καταλήψεις του '79 «θρίαμβο της άκροαριστερης πολιτικής»! Μάλλον θα πρέπει νά βάλει στην άκρη τίς καλά έμπεδωμένες, δπως φαίνονται, παλιές του ιδέες, μήπως τά γεγονότα του μιλήσουν πύο καθαρά.

Αυτές σχηματικά είναι οί άπόψεις και άπό τό χώρο της Άριστερας των άφ' ύψηλου τιμητών των φοιτητικών κινητοποιήσεων του φετινού φθινοπώρου. (βλέπε επίσης άρθρο της Τ. Μωροπούλου στό Βήμα της 15/11 και του Π. Εύθυμιού, Βήμα 22/11, αλλά και εκδήλωση των Νέων της ΕΑΡ στό ΕΜΠ 13/11).

Γιά νά δοϋμε όμως, είναι δντως «οικονομίστικα» και άνυπόληπτα τά αίτήματα γιά οικονομικές παροχές γιά τή σίτιση και τή στέγαση; Είναι δντως «άστείο κακής ποιότητας» ή αντίδραση στην έντατικοποίηση και τον άυταρχισμό; Οί φοιτητές έπιζητούν μέ κάθε τρόπο τή διευκόλυνσή τους; Νά περνούν τά μαθήματα και νά παραμένουν αϊώνιοι φοιτητές, τώρα μάλιστα πού ζητούν και μπορεί, πού ξέρεις, νά δώσει τό ύπουργείο σέ δλους τροφή και στέγη; Σέ λίγο, πού λέει και ό Φύσσας, θα ζητήσουν και φοιτητικό μισθό. Τέλος, δντως δέν είναι πολιτι-

κοποιημένο τό φοιτητικό κίνημα του '87;

Τά φετινά συνθήματα γιά αύξηση των δαπανών δέν συμπληρώνουν άπλως έναν κατάλογο αίτημάτων, οϋτε είναι τό έπιστέγασμα ή ή έπωδός μιας σειράς διεκδικήσεων προκειμένου νά καταγγελθεί γενικώς ή πολιτική της λιτότητας ή νά συνδεθεί τό φοιτητικό κίνημα μέ τό εργατικό και τό λαϊκό, πρακτική πού χρόνια πριμοδοτούσε τό ΚΚΕ.

Τό σημερινό αίτημα γιά αύξηση των δαπανών έχει μιά προτεραιότητα καθοριστική γιά τό μέλλον του έλληνικού πανεπιστημίου και ως εκ τούτου είναι άσπλην είδικό αλλά και βαθύτατα πολιτικό. Πώς νά μιλήσει κανείς σήμερα γιά οϋσιαστικοποίηση των σπουδών, όταν δέν υπάρχουν συγγράμματα αλλά οϋτε βιβλιοθήκες, όταν δέν λειτουργούν τά εργαστήρια, όταν δέν υπάρχουν πανεπιστημιακοί δάσκαλοι, όταν παρατείνονται οί σπουδές ύποχρεωτικά άκριβώς, λόγω αυτών των έλλείψεων και όχι βέβαια μέ εϋθύνη των φοιτητών, όταν ή έρευνα παραδίνεται στην εϋαρέσκεια του ιδιωτικού κεφαλαίου, όταν ή όργάνωση των μεταπτυχιακών παραπέμπεται στις έλληνικές καλένδες, κυρίως γιατί δέν υπάρχουν λεφτά; Μήπως αυτά τά προβλήματα θα λυθούν μέ τήν εξάντληση των όριων της συμμετοχής στη διοίκηση πού μας προτείνει ό Π. Εϋθυμίου ή μέ τή λατρεία των θεσμικών αί-

τημάτων της Τ. Μωροπούλου; Όσο για τη στέγαση και τη σίτιση δεν έχουμε παρά να σκεφτούμε το γενικό δξύ στεγαστικό πρόβλημα ή την ακρίβεια, τά προβλήματα των φοιτητών κυρίως στά επαρχιακά Πανεπιστήμια (Κρήτη, Πάτρα, Γιάννενα) αλλά και στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη, όπως αποτυπώνονται σε κείμενα άλλα και σε κινητοποιήσεις που είδαν τό φώς της δημοσιότητας σε εφημερίδες και περιοδικά, ή τίς μικρές αγγελίες που προσφέρουν στέγη σε φοιτητές και φοιτήτριες σε αντάλλαγμα «μικρών» υπηρεσιών είτε πρόκειται για μωρά, γέρους ή οικιακές εργασίες.

Αυτή είναι ή μέριμνα της πολιτείας για τη νεολαία της και τούς φοιτητές της. Όταν σέ δλο τόν ευνοούμενο κόσμο ή πρόνοια για τη στέγαση και τη σίτιση των φοιτητών θεωρείται αυτόνομη δαπάνη. Έδω ή μίζερη σίτιση έναπόκειται στό χαρτί άπορίας του παπιά της ένορίας σου.

Κι ύστερα από τόσο ενδιαφέρον έρχεται ή κυβέρνηση χυδαιολογώντας άπ' ενός και βιαιοπραγώντας άπ' έτέρου, αλλά κι οί κάθε λογής άπολογητές της, νά μιλήσουν για τεμπέληδες, άνεύθυνους και βολεμακηδες φοιτητές.

Είναι δίκαιο τό σημερινό αίτημα τών φοιτητών ενάντια στην έντατικοποίηση;

Τό '79 ή έντατικοποίηση ήταν συνέπεια της πολιτικής του έσκυγχρονισμού που ήθελε νά επιβάλει ή πολιτεία και ύλοποιούσε στά πανεπιστήμια τό λεγόμενο Πανεπιστημιακό κατεστημένο. Η πολιτική αυτή, όσο κι αν επιβλήθηκε δέν κατίσχυσε — άπόδειξη οί σημερινές κινητοποιήσεις. Η πολιτεία θεώρησε ότι υπάρχουν άκόμη ποικιλώνυμες αντίστάσεις και προτίμησε άντί νά φθείρεται και νά καταναλώνει δυνάμεις σε μάταιες αντιπαραθέσεις, νά ύλοποιήσει τούς στόχους της από άλλους δρόμους. Ίδρσε και ένισχύει νέα έρευνητικά κέντρα έξω από τά ΑΕΙ, Νομικά Πρόσωπα Ίδιωτικού Δικαίου, ώστε νά παρακάμπτονται οί φοιτητές και όσοι διδάσκοντες προβάλλουν άντιρήσεις (θυμηθείτε τόν τέως ύπουργό κ. Λιάνη), άναγνωρίζει και άνέχεται τά ιδιωτικά και ξένα πανεπιστήμια που λειτουργούν στή χώρα μας, οργανώνει τά δικά της (βλ. Σχολή Δημόσιας Διοίκησης), αφήνει τήν έρευνα που «διεξάγεται» στά ΑΕΙ στην τύχη των προσωπικών διασυνδέσεων των πανεπιστημιακών μέ τό ιδιωτικό και πολυεθνικό κεφάλαιο. Προωθεί τήν παιδεία των δύο ταχυτήτων. Οί λίγοι, οί ίκανοί και οί έκλεκτοί, αυτοί που θά στελεχώσουν και θά στηρίζουν τόν ελληνικό καπιταλισμό θά έρθουν άπ' αυτούς τούς δρόμους. Και μήν ξεχνάμε τό Harvard και τό MIT. Οί άλλοι, ή πλέμπα, θά ύποταχθεί στούς νό-

μους της άγοράς. Θα πάει δηλαδή στην άνεργία.

Η φλυαρία για τήν αναβάθμιση των σπουδών και ή ύποκριτική άγωνία της κυβέρνησης και των άπολογητών της για τήν ύποβάθμιση των πτυχίων έρχεται νά στηρίζει τήν κυρίαρχη λειτουργία του ελληνικού πανεπιστημίου που ποτέ δέν ύποτιμήθηκε. Τήν ιδεολογική του λειτουργία.

Τό αίτημα για «αναβάθμιση των σπουδών και των πτυχίων», όπως τό θέτει ή κυβέρνηση, μετατρέπει τά πανεπιστήμια σε έξεταστικά κέντρα. Στρέφει τούς φοιτητές στην άπατηλή δλο και μεγαλύτερη εξειδίκευση, στή βαθμοθηρία, στό γλείψιμο, στον άκρατο άνταγωνισμό και άτομικισμό, καταστρέφει κάθε έννοια συλλογικότητας, έρευνας, άμφισβήτησης και κριτικής στάσης. Γι αυτό θέλει νά κρύψει από τούς φοιτητές και τό λαό τά αίτια της κρίσης. Η άνεργία δέν είναι συνέπεια της «τεμπελιάς» των φοιτητών ή της «άνικανότητας» των πανεπιστημιακών δασκάλων. Είναι αποτέλεσμα του ελληνικού καπιταλισμού και της κυβερνητικής πολιτικής. Αυτό έκφράζει τό αίτημα των φοιτητών για ίσα εργασιακά δικαιώματα για όλους τούς πτυχιούχους μέ μόνο κριτήριο τήν κατοχή του πτυχίου. Τήν έναντίωσή τους στην άπάτη ότι μέ εξειδικευμένο πτυχίο ή μέ «Master's» και «Ντοκτορά» οί πόρτες της άγοράς θά σε περιμένουν όρθάνοιχτες.

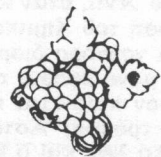
Μά δέν χρειάζονται αναμόρφωση οί σπουδές, δέν χρειάζεται ή έρευνα και ή μελέτη; Και βέβαια. Κι αυτό άκριβώς, δ,τι στερούνται, διεκδικούν οί φοιτητές. Και είναι οί μόνοι. Οί «διευκολύνσεις», δηλαδή ή έναντίωση στην έξάπλωση και σκλήρυνση των έξετάσεων, στή συσσώρευση των προαπαιτούμενων κτλ., δέν είναι παρά ή αντίστασή τους στον άπατηλό «γκρίζο και χωρίς μέλλον κόσμο των βαθμών και των έξετάσεων» (βλ. προκήρυξη Χημικού).

Είναι λοιπόν πολιτικοποιημένο τό κίνημα των φοιτητών; Όχι όπως τό κίνημα της μεταπολίτευσης. Πρωτ' άπ' όλα δέν ύπάρχει ή έμπειρία της συλλογικής άρθρωσης ενός λόγου, της επεξεργασίας μιās πολιτικής, ή έμπειρία συγκρούσεων. Λείπει ή συνείδηση της δύναμης που μπορεί νά έχει, των λύσεων που μπορεί νά επιβάλει τό κίνημά τους. Όρθότατα π.χ. ή ΕΦΕΕ και οί φοιτητικοί σύλλογοι θεώρησαν πρόκληση και άπαγόρευαν τήν κατάθεση στεφάνου στό Πολυτεχνείο από τόν Τρίτη και τόν Δροσογιάννη. Κακώς όμως όταν κατέφθασαν πλησίον οί κυβερνητικοί αξιωματούχοι δέν κατήγγειλαν από τά μεγάφωνα τήν παρουσία τους μαζί μέ τίς όρδές των μεταμφιεσμένων ΜΑΤ στον «ιερό», όπως δλοι κόπτονται, χώρο του Πολυτεχνείου.

Και δέν μπορούσε κανείς άπ' δσους βρίσκονταν εκείνη τήν ώρα εκεί παρά νά νιώσει ίκανοποίηση όταν πετάχτηκαν έξω οί μπράβοι και «αυθόρμητοι» χειροκροτητές της έξουσίας των κλόμπ και των δακρυγόνων.

Μπορεί λοιπόν τό σημερινό φοιτητικό κίνημα νά μή διαθέτει τήν πολιτικοποίηση του Νοέμβρη του '73, της μεταπολίτευσης ή του φθινόπωρου του '79. Αυτό δέν σημαίνει όμως ότι δέν έχει ή δέν έδειξε στοιχεία που τό στρέφουν στην πολιτική και τό ριζοσπαστικοποιούν. Και επιπλέον έδειξε μιάν ώριμότητα που δύσκολα τήν προσπερνά κανείς και τήν παραβλέπει. Παρά τό κλίμα της άποπολιτικοποίησης και του άτομισμού, παρά τή νάρκη που έφερε ο σαρωτικός λόγος της έξουσίας, παρά τήν άδιάλειπτη μεθοδικότητα της δουλειάς της ΚΝΕ, παρά τούς χορούς της ΔΑΠ στό Intercontinental και τή συμμόρφωση στούς νόμους και στην τάξη, παρά τήν κομματικοποίηση που τούς καταλογίζόταν, οί φοιτητές όρθωσαν τό δικό τους αυτόνομο κίνημα. Ό λόγος που άρθρωσαν, μέ σεβασμό στις άρχές του πλουραλισμού και της δημοκρατίας, άντανακλά τούς συλλογικούς τους προβληματισμούς, τίς συλλογικές τους άγωνίες και τά συλλογικά τους δράματα.

Και οί ένέργειες που προέκριναν αυτή τήν αυτονομία διεφύλατταν τόσο στό έσωτερικό του κινήματός τους όσο και στην αντιπαράθεσή τους μέ τήν κυβέρνηση και τήν άστυνομία. Δέν άνέθεσαν τόν άγώνα τους στούς ύψηλούς χειρισμούς των παρατάξεων και των κομμάτων, τόν περιφρούρησαν από κάθε καπηλεία και μέ τήν παρουσία τους στις πορείες και στις διαδηλώσεις, αλλά και στό επίπεδο των συνθημάτων και των θέσεων. Τούς έλειψαν μόνο οί μεγάλοι πρωταγωνιστές και οί θεωρητικοί που θά εξέθεταν και θά προάσπιζαν τίς άπόψεις τους ώστε νά τίς διαβάσουν και όσοι εύκολα γίνονται τιμητές καταφεύγοντας σε εύκολους χαρακτηρισμούς και μηχανιστικές συγκρίσεις.

ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟΙ ΕΞΟΠΛΙΣΜΟΙ

στήν υπηρεσία τῆς ανάπτυξης
ἢ τῆς πολιτικῆς σκοπιμότητας

τοῦ Νίκου Λιούση

«... Θὰ πρέπει νὰ μεταφέρουμε τίς πολύτιμες πηγές πού σήμερα τροφοδοτοῦν τούς στρατιωτικούς ἐξοπλισμούς πρὸς ἐκείνους τούς τομείς πού ἀποβλέπουν στήν οικονομική καί κοινωνική ἀνάπτυξη... Ἔίναι ἐπιτακτική ἀνάγκη νὰ βρεθεῖ ἕνας τρόπος γιά νὰ ξεπεράσουμε αὐτή τήν κατάσταση πού ὑπάρχει σήμερα πού ἐκατοντάδες δισ. δολάρια δαπανῶνται ἐτησίως γιά τὰ ὄπλα. Τό γεγονός αὐτό βρίσκεται σέ δραματική ἀντίφαση μέ τή φτώχεια καί σέ μερικές περιπτώσεις μέ τήν ἀθλιότητα στήν ὁποία ζοῦν τὰ δύο τρίτα τοῦ παγκόσμιου πληθυσμοῦ...».¹

Εκινήσαμε μ' ἕνα ἀπόσπασμα ἀπό τή «διακήρυξη ὑποκρισίας», ὅπως κατ' ἐμφημισμό ὀνομάστηκε ἡ κίνηση τῶν 6 γιά τήν εἰρήνη, γιατί μᾶς ἐνδιαφέρει νὰ δείξουμε τό πλαίσιο μέσα στό ὁποῖο διεξάγεται σήμερα ἡ κουβέντα γιά τούς στρατιωτικούς ἐξοπλισμούς. Οἱ ἔξι λοιπὸν χώρες πού δέν ἐνδιαφέρονται ἀπλῶς γιά τήν παγκόσμια εἰρήνη (!) ἀλλά καί γιά τήν «περιφερειακή» ἀνάπτυξη, βάζουν στό στόχαστρό τους τίς ὑπερδυνάμεις καί τὰ πυρηνικά. Ἐκμεταλλεῦόμενοι ἔτσι ἕνα ὑπαρκτό πρόβλημα, θέτουν τούς ἑαυτούς τους στό πλευρό τῶν ἀνά τή γῆ εἰρηνοφίλων, διαστρεβλώνοντας τὰ πραγματικά γεγονότα. Ἔτσι, σύμφωνα μέ τὰ πιό ἐγκυρα περιοδικά πού ἀσχολοῦνται μέ τὰ ζητήματα εἰρήνης καί ἀφοπλισμοῦ, οἱ πέντε στίς ἔξι χώρες εἶναι παραγωγοί συμβατικών ἐξοπλισμῶν μέ ὑψηλές στρατιωτικές δαπάνες. Πιό συγκεκριμένα, ἡ Ἀργεντινὴ καί ἡ Ἰνδία εἶναι ἀπό τίς μεγαλύτερες χώρες παραγωγούς καί ἐξαγωγεῖς στὸν λεγόμενο Τρίτο Κόσμο. Ὁ σοουδικὸς ὀργανισμὸς SIPRI τούς χαρα-

Στρατιωτικοὶ ἐξοπλισμοί: δεῖγμα οικονομικῆς ἀνάπτυξης ἢ πολιτικῆς ἐπιταγῆς; Μία (ἀκόμα) ἀπόπειρα διερεύνησης αἰτιῶν κι ἀποτελεσμάτων πού προκαλοῦνται, ἀπὸ τήν ἐξάπλωσή τους στίς Νέες Βιομηχ. Χῶρες

κτηρίζει μέ τό γράμμα Α ὡς πρὸς τήν ικανότητα καί τήν παραγωγή ὄπλων. Σύμφωνα μέ τό «Strategie mondiale (1985), οἱ δύο αὐτές χώρες ἔχουν δυνατότητα παραγωγῆς πυρηνικῶν. Ἡ Ἀργεντινὴ ἔχει ἤδη δηλώσει πὸς θ' ἀναπτύξει τήν πυρηνικὴ ἐνέργεια γιά εἰρηνοκοῦς σκοπούς. Ἐξ οὗ καί ἡ βοήθεια πού θὰ παράσχει στήν Περσία ἔναντι 5,5 δισ. δολαρίων.²

Τό SIPRI καί πάλι, γιά τό Μεξικό δίνει τό χαρακτηριστικό Δ.

Ἡ Σουηδία εἶναι ἐπίσης παραγωγὸς καί ἐξαγωγέας ὄπλων μέ ὕψος στρατιωτικῶν δαπανῶν γύρω στό 3% τοῦ ΑΕΠ τῆς.

Ὅσο γιά τήν Ἑλλάδα, ἔχουμε νὰ ποῦμε ἀρκετά πιό κάτω. Ἐδῶ ἄς θυμίσουμε μονάχα τό ὕψος τῶν στρατιωτικῶν τῆς δαπανῶν ὡς πρὸς τό ΑΕΠ τῆς.

1981	1982	1983	1984	1985	1986
7.0	6.9	6.3	7.2	7.1	6.6

SIPRI 1987, σελ., 173

Ἡ μόνη χώρα πού ἔχει μεγαλύτερες στρατιωτικές δαπάνες ἀνά τήν ὑψίλο

εἶναι ἡ Σοβιετικὴ Ἐνωση (!).

Βέβαια, εἶναι γνωστό ὅτι οἱ συμβατικοὶ ἐξοπλισμοὶ θεωροῦνται ικανὴ κι ἀναγκαῖα συνθήκη γιά τήν εἰρήνη, στό βαθμὸ πού σχετίζονται μέ τό «φετίχ τῆς ἐθνικῆς ἀσφάλειας».³

Ἄρα ἡ συναισθηματικὴ, ἠθικιστικὴ χροιά πού δίνουν οἱ ἔξι στή διακήρυξή τους (κι ὄχι μόνον αὐτοὶ) βρίσκεται σέ δραματικὴ ἀντίφαση μέ τήν ἴδια τήν πολιτικὴ τους. Τό ἐρώτημα λοιπὸν πού ἔρχεται στήν ἐπικαιρότητα εἶναι ὄχι σέ ποιούς τομείς νὰ στρέψουμε τίς πολύτιμες πηγές πού ξοδεύουμε γιά ἐξοπλισμούς, ἀλλά κατά πόσον οἱ στρατιωτικοὶ ἐξοπλισμοὶ δέν εἶναι ἀρρηκτα συνδεδεμένοι μέ τήν οικονομικὴ ἀνάπτυξη. Τό δικό μας στόχαστρο στήν Ἑλλάδα καί (κατά προέκταση) στίς Νέες Βιομηχανικὲς Χῶρες.

Ἡ Ἑλλάδα ὡς παραγωγὸς ὀπλων. ἀπὸ τὴ θεωρία...

Τί θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε γιά τήν «ἄλλη Ἑλλάδα»; Τὴ μὴ φιλειρηνικὴ, αὐτὴν πού παράγει στρατιωτικὸ ὕλικό; Πότε ξεκινᾶ, πὸς καί γιατί ἀναπτύσσεται;

Ἐρωτήματα πού ἡ μέχρι σήμερα ἀρθρογραφία προσπαθεῖ νὰ ξεδιαλύνει, χωρὶς νὰ ἔναι καθόλου βέβαιη ἡ ἐπιτυχία τῆς.

Σχηματικά θὰ λέγαμε ὅτι πρόκειται γιά δύο εἰδῶν ἀπαντήσεις. Τό πρῶτο εἶδος ἔρχεται ἀπὸ τήν πλευρὰ τῶν ἐκástοτε κυβερνήσεων πού θέτουν ἐπιτακτικὰ τό ζήτημα τῆς ἐθνικῆς ἀνεξαρτησίας καί ἀσφάλειας. Ὅταν πρό-

1. Κοινὴ δήλωση τῶν ἔξι χωρῶν γιά τήν εἰρήνη, Νέο Δελχί, 28.1.85.

2. *Le Monde*, 15.10.87.

3. Ἐξοπλισμοὶ καί ἀνεξαρτησία: Αὐτόνομη πρωτοβουλία πολιτῶν. Ἀθήνα, Νοέμβριος 1984.

κειται για την ανάπτυξη της πολεμικής βιομηχανίας, ο δρος της εθνικής ανεξαρτησίας γίνεται πολυδιάστατος.

Πρόκειται για την ανάγκη εξοπλισμού απέναντι στον έπекτατισμό της γειτονικής χώρας. Στη δική μας περίπτωση ο «ύπαρκτος κίνδυνος» της Τουρκίας δέν χωρά άμφισβητήσεις. Είναι όμως και ο «έθνικοαπελευθερωτικός» άγώνας της «περιφέρειας» απέναντι στη «μητρόπολη». Πάλι στην περίπτωση μας ο έχθρός είναι ύπαρκτος: ο «μπαρμπα-Σάμ» και η πολιτική του. 'Η εξάρτηση διττή, πολιτική-οικονομική, άρα και η ανεξαρτησία, πού πηγάζει από την παραγωγή όπλων, ύψιστης σημασίας.

Όμως, και επειδή στην ύψηλιο δέν βρισκόμαστε μόνο έμεις και οι έχθρικόως διακείμενες χώρες, άλλα και κάποιες άλλες, από φιλικές μέχρι αδιάφορες, χρήσιμες όμως νά παίξουν τό ρόλο του έφαλθρίου για τή δική μας οικονομική ανάπτυξη μέσω του έμπορίου τών όπλων, συμπεραίνουμε ότι η παραγωγή όπλων μπορεί νά άποβεί όχι μόνο έθνικόως σωτήρια άλλα και έθνικόως αναπτυξιακή.

Αυτή σέ χοντρές γραμμές είναι η άποψη της σημερινής φιλειρηνικής κυβέρνησης, όπως εκφράζεται με λόγια και πράξεις.⁴

Τό δεύτερο είδος τών άπαντήσεων, τών σχετικών με την ανάπτυξη της ελληνικής πολεμικής βιομηχανίας, έρχεται από ένα κομμάτι της 'Αριστεράς και τό ΚΚΕ. Ξεκινά δέ η άποψη τους από τό κυρίαρχο σημείο της πρώτης άποψης: την έθνική ανεξαρτησία. Σέ κανένα σημείο δέν άμφισβητείται η βαρύνουσα σημασία της πολεμικής βιομηχανίας στην ασφάλεια του τόπου. Αυτό πού άμφισβητούν είναι οι σχέσεις ύποτέλειας πού συνδέουν την 'Ελλάδα και τίς ΗΠΑ.

«... Τό ελληνικό κράτος, ιδιοκτήτης της ΕΑΒ, γίνεται άντικειμενικά φορέας και ύπέρτης τών άμερικανικών συμφερόντων οικονομικών και πολιτικοστρατιωτικών στό χώρο της Μέσης 'Ανατολής και της 'Αφρικής...»⁵

'Απ' ό,τι φαίνεται, οι σχέσεις ύποτέλειας - εξάρτησης είναι η άρχή και τό τέλος τών αναλύσεών τους (κυρίως του ΚΚΕ), γιατί κουβέντα δέν γίνεται για τά αίτια...

«... 'Επιταχύνονται και στην χώρα μας οι διαδικασίες διαμόρφωσης ενός ιδιόμορφου στρατιωτοβιομηχανικού συμπλέγματος (Σ.Β.Σ.). Οι διαδικασίες δηλαδή εκείνες πού οδηγούν στην συνένωση τών συμφερόντων τών επιχειρήσεων του κράτους πού έπεξεργάζονται, αναπτύσσουν και ύλοποιούν τά εξοπλιστικά προγράμματα... Την αίτια πρέπει νά την αναζητήσουμε, κυρίως, σέ πολιτικούς παράγοντες και συγκεκριμένα στην συμμετοχή της χώρας στους έπιθετικούς σχεδιασμούς του ΝΑΤΟ και την έπιθετικότη-

τα της Τουρκίας. 'Ακόμα, σέ κοινωνικοοικονομικούς παράγοντες πού έχουν νά κάνουν με τό βαθμό «ώριμανσης» της ελληνικής κοινωνικής και οικονομικής πραγματικότητας... Τό κύριο χαρακτηριστικό της πολεμικής βιομηχανίας είναι: ο βαθιά εξαρτημένος χαρακτήρας της από τά δυτικά (κυρίως ΝΑΤΟϊκά) μονοπώλια όπλων, ο συμπληρωματικός ρόλος πού καλείται νά παίξει στα πλαίσια τών ΝΑΤΟϊκών εξοπλιστικών προγραμμάτων κυρίως στον έπισκευαστικό τομέα (δέν είναι τυχαίο ότι η ΕΑΒ είναι η μεγαλύτερη επιχείρηση σήμερα στην χώρα μας) με ύποβαμισμένο τόν κατασκευαστικό...»⁶

Δηλαδή τό άτράνταχο επιχείρημα του άρθρογράφου (όπως και πολλών άλλων) είναι ότι άφού η ΕΑΒ δέν παράγει άεροπλάνα είναι εξαρτημένη από τό ξένο κεφάλαιο (όχι η ΕΑΒ άλλα τό ελληνικό κράτος, ο ιδιοκτήτης της).

Πρόκειται για ένα επιχείρημα πού ένδέχεται νά κρύβει... παγίδα. Και άς δούμε για ποιό λόγο. 'Ας υποθέσουμε ότι σήμερα η 'Ελλάδα διαθέτει όλα εκείνα τά άπαραίτητα εφόδια για την παραγωγή άεροσκαφών (κεφάλαια, εγκαταστάσεις, προσωπικό, τεχνολογία). Για νά άντέξει έμπορικά στην παραγωγή θά πρέπει νά πουλά τουλάχιστον 700 άεροπλάνα τό χρόνο.⁷ Κι αν ακόμα δεχτούμε ότι ο ελληνικός στρατός άγοράζει τά 200, τά άλλα 500 τί γίνονται; Θά πρέπει νά λάβουμε ύπόψη μας δύο δεδομένα:

α) Τό άεροπλάνο (συμπαράγωγή 'Αγγλίας, Δυτικής Γερμανίας, 'Ιταλίας) Τορνείδο ύπήρξε έμπορική άποτυχία⁸ και θεωρήθηκε ιδιαίτερα άκριβό στην άγορά, άφού τό τελικό του

κόστος ήταν 140% πίο πάνω από τό προβλεπόμενο άρχικό.⁹

β) 'Η γαλλική «'Αεροσπασιάλ» άνακοίνωσε πώς μέχρι τά τέλη του 1987 θά άπολύσει 2.345 εργαζόμενους. 'Υπενθυμίζουμε ότι η έν λόγω εταιρεία βρίσκεται πολύ ύψηλά στό παγκόσμιο στερέωμα.¹⁰

Μέ τό νά μεταθέτουμε τό πρόβλημα στην διαμάχη «μητρόπολης» - «περιφέρειας» τό μόνο πού καταφέρνουμε είναι νά άλλοιώνουμε την έννοια της ταξικής πάλης ως μοχλού της κοινωνικής έξελικτικής διαδικασίας στην ιστορική της διάσταση, άλλα και την έννοια του κράτους. Του κράτους πού ως «συλλογικός καπιταλιστής» ή ως «ύποκείμενο» δέν παρεμβαίνει μονάχα στην διαδικασία συσσώρευσης άλλα και στην παραγωγή και αναπαραγωγή τών έμπορευματικών σχέσεων.

4. Βλέπε λ.χ. τίς δηλώσεις του ύπουργού 'Αμυνας στό ΒΗΜΑ, 26.1.86 ή πάλι στό ΒΗΜΑ, 12.10.86

5. ANTI, 24.1.76. 'Αρθρο του Μ. Νικολινάκου.

6. ΘΗΤΕΙΑ (No 9) 7-8/86: «Πόσο ελληνική είναι η πολεμική βιομηχανία», Γ. Λεουτσάκος.

7. Την προβληματική πού αναπτύσσουμε έδω την είχαμε συζητήσει με τόν ύπευθυνο της ΕΑΒ για θέματα μάρκετινγκ άπ' όπου μάθαμε ότι τό «νεκρό σημείο» (κόστος = έσοδα) είναι 700 άεροπλάνα πέριπου.

8. ANTI, 14.9.84 (συγκεκριμένα σελ. 23).

9. P. Dussange., «'Η γαλλική πολεμική επιχείρηση όπλων», Economica '85.

10. ΒΗΜΑ 24.8.84.

... ΣΤΗΝ ΠΡΑΞΗ

Άρκετά όμως αναφερθήκαμε στις κρίσεις και τις επικρίσεις που εκτοξεύονται στην πολεμική βιομηχανία. Σήμερα που βρισκόμαστε; Ποιά είναι η εικόνα της; "Ας προσπαθήσουμε να σκιαγραφήσουμε αυτή την εικόνα με τὰ στατιστικά στοιχεία που διαθέτουμε. Για τήν ιστορία θά πρέπει ν' αναφέρουμε τīs τρεις φάσεις που περνάει η ίδρυση και επέκταση τής Π.Β.¹¹

Στή διάρκεια τής δικτατορίας ή δημιουργία Π.Β. εμφανίζεται επιτακτική μετά από τὸ ἀμερικανικό εμπάργκο. Τὸ μόνο πὸυ τελικά γίνεται είναι ή διαφοροποίηση τῶν πηγῶν προμήθειας ὀπλῶν συστημάτων. Ἡ πολιτική αὐτή θά συνεχιστεῖ καί ἐπὶ Καραμανλή με μεγαλύτερη ἔνταση. Ταυτόχρονα όμως θά τεθοῦν τὰ θεμέλια καί γιά τή δημιουργία τής ἐθνικῆς Π.Β. Στή μετά τὸ 1981 περίοδο δίνεται ιδιαίτερη προσοχή στὸν εὐαίσθητο τομέα τής ἀμυνας, ὅπως πιστοποιοῦν τὰ στοιχεία τοῦ πίνακα Α'.

σιάζουν οἱ εἰσαγωγές-ἐξαγωγές πὸυ ἡ χώρα μας πραγματοποιεῖ. Πίνακα Β')

Σχηματικά καί σύμφωνα με ἐπίσημες πληροφορίες πὸυ ἔχουμε στή διαθέσιμή μας διαπιστώνουμε ὅτι στή δεκαετία 1976-1986 ἡ ἑλληνική Π.Β. φτάνει νά καλύπτει τὸ 20% τῶν ἀναγκῶν τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ. Τὰ ἐτήσια κέρδη τῶν ἐπιχειρήσεων στρατιωτικοῦ ἐξοπλισμοῦ φτάνουν τīs 15 δισ. δρχ. σέ σταθερές τιμές 1980 (τὴ χρονιά ἐκείνη τὰ κέρδη ἔφτασαν τīs 7 δισ. δρχ.).

Ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν κερδῶν αὐτῶν, οἱ 3.5 δισ. δρχ. προέρχονται ἀπὸ ἐξαγωγές (πάντα σέ τιμές 1980).

Οἱ ἐτήσιες ἐπενδύσεις ἀνέρχονται στὸ ποσὸ τῶν 2 δισ. δρχ. (σταθερές τιμές) ἐνὼ τὸ ξένο κεφάλαιο θεωρεῖται ἀνύπαρκτο.

ΠΙΝΑΚΑΣ Α'

Στρατιωτικές δαπάνες

	A.	B.	Γ.	Δ.
1970	14.202	4.8	3.9	7.4
1971	15.480	4.7	3.8	5.1
1972	17.211	4.6	4.5	6.4
1973	19.866	4.0	19.4	-3.3
1974	31.499	5.4	21.0	31.0
1975	45.936	6.6	12.3	29.8
1976	56.963	6.7	15.4	7.5
1977	67.738	6.5	13.0	5.2
1978	77.861	6.5	12.9	1.8
1979	89.791	6.1	18.7	-2.8
1980	96.975	5.7	17.9	-8.4
1981	142.865	7.0	19.7	23.1
1982	176.270	7.0(6.9)	25.7	-1.6
1983	193.340	7.1(6.3)	19.1	0.8
1984	271.922	(7.2)	18.4*	18.8
1985	321.981	(7.1)	19.3*	-1.5
1986	366.632	(6.6)	23.0*	

ὅπου Α.: στρατιωτικές δαπάνες (ἐκατ. δρχ.)

Β.: % τῶν δαπανῶν στὸ ΑΕΠ (σὴν παρένθεση ἔχουμε τὰ στοιχεία τοῦ SIPRI)

Γ.: πληθωρισμός (* = ἀπὸ RAMSES 1987-1988)

Δ.: πραγματική ἀύξηση τῶν στρατιωτικῶν δαπανῶν

Πηγές: SIPRI, NATO καί τὸ διδακτορικό τής Ἑλένης Τσιπούρη γιά τīs συνέπειες πὸυ προκαλοῦν οἱ στρατιωτικές δαπάνες στīs χώρες τής ΕΟΚ.

Θά πρέπει νά διευκρινίσουμε ὅτι τὸ σύνολο τῶν δαπανῶν δέν πηγαινεῖ μόνο στήν ἀγορά στρατιωτικοῦ ἐξοπλισμοῦ ἀλλὰ διαχέεται σέ διαφορετικές κατευθύνσεις.

Χοντρικά καί μόνο μποροῦμε νά ὀροθετήσουμε αὐτές τīs κατευθύνσεις με τούς δρους «παραγωγικές» καί «μη παραγωγικές».

Σίγουρα μεγάλο ἐνδιαφέρον παρου-

ΟΙ ΝΕΕΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΕΣ ΧΩΡΕΣ ΩΣ ΠΑΡΑΓΩΓΟΙ ΟΠΛΩΝ

Δέν μποροῦμε νά συνεχίσουμε τήν ἐξέταση στατιστικῶν στοιχείων. Γιατί ὁ χώρος ἐξαντλεῖται ἀλλὰ τὸ ἐρώτημα παραμένει. Τί περιμένει ἡ Ἑλλάδα (ἡ ἡ οποιαδήποτε ἄλλη Νέα Βιομηχανική Χώρα) ἀπὸ τήν παραγωγή ὀπλων; Σίγουρα δέν είναι ἡ ἐθνική ἀνεξαρτησία. Μιά τέτοια παραδοχή θά σήμαινε πὸς ἀντικαθιστοῦμε τήν ταξική κοινωνία με τὸ ἔθνος καί τὸ ταξικό κράτος με τὸ χεγκελιανό, αὐτὸ δηλαδή πὸυ βρίσκεται πάνω καί πέρα ἀπὸ τīs κοινωνικές συγκρούσεις. Τίποτα ἀπ' αὐτὰ δέν συμβαίνει. Ἡ φύση τοῦ κράτους είναι ταξική γι' αὐτὸ καί συμμετέχει αὐτὸ στήν ταξική πάλη.

Ἡ φροντίδα τοῦ δέν περιορίζεται στήν προστασία τοῦ ἔθνους (σὴν πύ ἀφηρημένη ἔννοια τοῦ δρου) ἀλλὰ στή διαφύλαξη τοῦ ἔθνους-κράτους καί κυρίως στήν παραγωγή καί ἀναπαραγωγή τῶν ὑπαρχουσῶν σχέσεων κυριαρχίας. Ὅμως καί στὸν οικονομικό τομέα ἡ ἔννοια τής ἐθνικῆς ἀνεξαρτησίας δείχνει νά καταποντίζεται. Ἡ ἀγορά τοῦ αἰῶνα, τὰ δάνεια γιά τὸ «στήσιμο» ἐπιχειρήσεων στρατιωτικοῦ ὕλικου ὀπλων καί ἡ ἀγορά «ἐλαφρῶν» ἀνιχνευτικῶν βραζιλιάνικων ἀεροπλάνων ἀπὸ τὴ Γαλλία τὸ ἐπιβεβαιώνουν.

Σ' αὐτὴν τήν περίπτωση πρέπει νά λάβουμε ὑπόψη μας τὸ γεγονός ὅτι «...ἡ παγκόσμια οικονομία είναι ἓνα σύνολο συντεθειμένο ἀπὸ δύο ὑποσύνολα. Καθένα ἀπ' αὐτὰ ἀποτελεῖται ἀπὸ τīs χώρες τής μητρόπολης καί τής περιφέρειας... Τὸ κάθε ὑποσύνολο ἐπενεργεῖ στὸ ἄλλο καθορίζοντας τīs νέες συνθήκες... Παρ' ὅλα αὐτὰ τὸ «κέντρο» παραμένει κυρίαρχο... Μ' αὐτὴ τὴ μορφή ἡ παγκόσμια οικονομία ἀποτελεῖ ἓνα σύνολο ἐν κινήσει. Οἱ θεμελιώδεις σχέσεις κυριαρχίας παραμένουν ἀλλὰ ἀλλάζουν μορφή...».¹² Ἔτσι ἡ ἐθνική ἀνεξαρτησία στὸν οικονομικό τομέα παρουσιάζεται οὐτοπική τὴ στιγμή πὸυ οἱ σχέσεις ἀλληλεξάρτησης κυριαρχοῦν. Αὐτές οἱ τελευταίες δέν γίνονται ἄμεσα ἀντιληπτές ἀλλὰ διαμέσου τοῦ διεθνούς καταμερισμοῦ ἐργασίας. «...Ἡ πολιτική τοῦ κράτους ὑπακούει στὸν διεθνή καταμερισμὸ ἐργασίας (Δ.Κ.Ε.) καί τείνει νά τὸν μεταβάλλει...».¹³

Ἄρα διεθνῆς καταμερισμὸς ἐργασίας — λειτουργία τοῦ κράτους — τα-

11. Βλέπε Χ. Σαλανιδῆς, *Ξένες δυνάμεις, στρατιωτικές βάσεις καί πυρηνικές βάσεις στήν Ἑλλάδα*, Θεσσαλονίκη 1985.

12. Salama P.-Tissier P., *Ἡ ἐκβιομηχάνιση στήν ὑποανάπτυξη*, Maspero '82.

13. Salama P.-Mathias G., *Τὸ ὑπερανεπτυγμένο κράτος*, Maspero '83.

ΠΙΝΑΚΑΣ Β'

	ΕΙΣΑΓΩΓΕΣ			ΕΞΑΙΩΓΕΣ		
	A.	B.	Γ.	A.	B.	Γ.
1973	60	117	1.7	0	0	0
1974	120	216	2.7	0	0	0
1975	260	430	4.8	0	0	0
1976	525	821	8.6	5	7	0.2
1977	430	635	6.2	0	0	0.3
1978	310	426	3.9	10	13	0
1979	410	520	4.2	5	6	0.1
1980	240	279	2.2	0	0	0
1981	460	490	5.2	0	0	0
1982	410	410	4.0	120	120	2.8
1983	470	450	4.9	0	0	0

όπου Α.: εισαγωγές (έξ.) σέ τρέχουσες τιμές (έκατ. δολ.)
 Β.: εισαγωγές (έξ.) σταθερές τιμές 1982 (έκατ. δολ.)
 Γ.: % επί του συνόλου των εισαγωγών (έξαγ.)

Πηγές: USACDA World Military — Expenditures and Armes
 Transfert.

ξική πάλη — μορφή που παίρνει η διαδικασία συσσώρευσης (— Δ.Κ.Ε.) είναι μία σειρά από αλληλεξαρτώμενους παράγοντες που καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό την παραγωγή όπλων.

Στήν περίπτωση της Ελλάδας η γεωφυσική της θέση έπαιξε τόν εξέχοντα ρόλο. (Από τή μία βρισκόμαστε κοντά στις πολεμικές έστιες της Μέσης Ανατολής και της Αφρικής από τήν άλλη ή πιό κοντινή χώρα παραγωγός κοντά στις έστιες είναι τό Ισραήλ).¹⁴

Η ταξική πάλη όμως ποιό ρόλο μπορεί νά παίξει στή δημιουργία πολεμικής βιομηχανίας;

Τά εργοστάσια στρατιωτικού υλικού γίνονται οι παραγωγικές μονάδες μέσα στις οποίες αλλάζουν οι όροι της ταξικής πάλης. Κι αυτό γιατί: α) Τό πολιτικό καθεστώς (ή κυβέρνηση) στηριζόμενη στή λαϊκή νομιμοποίηση στό θέμα της εθνικής ανεξαρτησίας (τόσο μέ τήν οικονομική — εξαγωγές — όσο και πολιτική της μορφή — τό πρόβλημα της Τουρκίας για μās) προχωρεί στις πιό σκληρές μορφές ανταγωνιστικής και ανταπεργιακής πάλης.¹⁵ β) Είναι γνωστό¹⁶ ότι μία χώρα για ν' αναπτύξει τή στρατιωτική της βιομηχανία έχει ανάγκη νά αναπτύξει τήν «παραγωγή σέ άλυσίδα». Πρόκειται για τή φορντιστική όργανωση εργασίας που δέν άποτελεί άπλως μία τεχνική μέθοδο αλλά τήν αιχμή της ταξικής πάλης.

Τό κεφάλαιο όμως έχει κι άλλο όφελος από τήν ανάπτυξη της Π.Β. Είναι ή ανάπτυξη της τεχνολογίας. Καταρρίπτοντας τήν άποψη ότι οι στρατιωτικές δαπάνες για τήν παραγωγή όπλων είναι μή παραγωγικές (όπως ύποστήριζαν οι Ρ. Sweezy και Ρ. Baran), άφού τό τελικό προϊόν ένσωματώνει εργατι-

κή δύναμη,¹⁷ έχουμε δηλαδή παραγωγή υπεραξίας, δεχόμαστε ότι αυτού είδους οι δαπάνες είναι παραγωγικές αλλά μή αναπαραγωγικές.

Τό όπλικό σύστημα δέν συμμετέχει στήν παραγωγή άλλου προϊόντος. Λέμε όμως ότι ή παραγωγή στρατιωτικού υλικού ως σύνολο μιάς διαδικασίας είναι αναπαραγωγική άφού ένα μέρος από τή στρατιωτική έρευνα και τεχνολογία περνάει στόν «πολιτικό» έμπορικό τομέα (βλέπε λ.χ. τούς ηλεκτρονικούς ύπολογιστές...)¹⁸

Βέβαια και στή χώρα μας ένα μέρος των στρατιωτικών δαπανών πηγαίνει στήν έρευνα και τήν ανάπτυξη (R-D). Άς δοθε μ τό μέγεθός τους:

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ'

Στρατιωτικές δαπάνες για έρευνα — ανάπτυξη — τεχνολογία

	Τρέχουσες τιμές (έκ. δρχ.)	Σταθερές τιμές (1980 έκ. δρχ.)
1977	53	2.1
1978	82	2.8
1979	95	2.8
1980	194	4.5
1981	221	4.2
1982	—	—
1983	24	0.3
1984	308	3.4
1985	360	(3.8)
1986

όπου () έκτίμηση SIPRI. — τίποτα, ... έλλειψη στοιχείων.

Πηγή: SIPRI, 1987 (σελ. 115-156)

ΚΑΠΟΙΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Καταπιστήκαμε μ' ένα τεράστιο θέμα, τό όποιο βέβαια δέν εξαντλείται στις γραμμές ενός άρθρου. Στόχος μας δέν είναι νά δείξουμε άν πηγαίνει καλά ή άσχημα ή πολιτική βιομηχανία, ούτε νά άποκαλύψουμε κάποιο εκ των σκανδάλων. Δείχνουμε άπλως τις αίτιες για τις όποιες δίνονται τά εκατομμύρια και προσπαθούμε νά ξεχωρίσουμε από τις άφορμές (στις δεύτερες βρίσκεται και ή περίπτωση της Τουρκίας). Τό νά επικαλούμαστε πάντα τό ζήτημα της εξάρτησης της «περιφέρειας» από τή «μητρόπολη» δέν μπορεί νά προσφέρει τήν κατάλληλη βάση εξήγησης. Οι στρατιωτικές δαπάνες είναι δεμένες μέ τις ταξικές σχέσεις κυριαρχίας. Η προσπάθεια επέκτασης της πολεμικής βιομηχανίας σημαίνει πριν άπ' όλα προσπάθεια καπιταλιστικής ανάπτυξης. Δείξαμε γιατί:

"Όταν μιλάνε για στρατιωτικούς έξοπλισμούς θά πρέπει ν' αφήνουμε κατά μέρος τις ήθικες εξάρσεις. Γιατί αυτοί είναι άδιαχώριστοι από τις οικονομικές κοινωνικές και πολιτικές εξελίξεις.

Υ.Γ. "Όποιος πιστεύει ακόμα στήν σχέση έξοπλισμών-ήθικης άς ρίξει μία ματιά στό *Sipri Yearbook 1987*, στις σελ. 204, 205. Μεταξύ των 28 (!) χωρών που πωλούν όπλικά συστήματα, ταυτόχρονα (!) σέ Ιράν-Ιράκ, θά βρεί και τήν (έθνικά περήφανη που δέν λείπει άπ' αυτό τό παγκόσμιο προσκλητήριο) χώρα μας.

14. Για τή διαδικασία συσσώρευσης στήν Ελλάδα και τό ρόλο του κράτους βλέπε *Θέσεις No 1* (Γ. Μηλιός).

15. Βλέπε τό σχετικό παράδειγμα στό *Σχολιαστή, No 40 7/86*.

16. Κυρίως τήν επιθεώρηση του ΟΗΕ για τά θέματα άφοπλισμού 1983.

17. Η προβληματική των παραγωγικών και μή αναπαραγωγικών δαπανών αναπτύσσεται από τόν Γ. Σταμάτη: *Προβλήματα μαρξιστικής οικονομικής θεωρίας*, "Οδυσσεάς 1986.

18. Κυρίως Χ. Πασαδέας: *Τό σύστημα Κράτος — Έρευνα — Βιομηχανία*. Διδακτορική διατριβή, Paris I, 1979.

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΡΙΣΗ

ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ ΤΗΣ ΑΡΙΣΤΕΡΑΣ

του Γιάννη Παπαμιχαήλ

Οταν μιλάμε ή γράφουμε για τη σημερινή πολιτική ή κοινωνική κρίση —και κατά προέκταση, για τις πιθανές προοπτικές μιας Άριστερας δριστηκά απεγκλωβισμένης από το σταλινισμό— όφειλουμε να δώσουμε ένα συγκεκριμένο ιστορικό νόημα τόσο στην έννοια της κοινωνικής κρίσης όσο και εκείνης της προοπτικής της Άριστερας.

Πράγματι, αν ξεκινήσουμε από τα μετεμφυλιακά χρόνια, εδκόλα θά διαπιστώσουμε την ύπαρξη μιās ένδημικης κρίσης της ελληνικής κοινωνίας. Ποιά τὰ βασικά χαρακτηριστικά της, από κοινωνικοπολιτικής άποψης: ή συσπείρωση των δύο αντίπαλων κοινωνικών δυνάμεων εκατέρωθεν μιās σαφούς διαχωριστικής γραμμής ταξικής «λαϊκότητας» που διασχίζει την ελληνική κοινωνία ως βίωμα περισσότερο, παρά ως έκλογική στάση. Οί λαϊκές μάζες, μέσα στην άνάπηρη πολιτική δημοκρατία, αισθάνονται έξοριστες από τό πολιτικό σύστημα. Ένας τέτοιος πολιτικός διαχωρισμός άναρεί έξ όρισμού τίς προϋποθέσεις κάθε βαθύτερης συναίνεσης. Πολιτικοποιεί την κρίση άξιών. Η κρίση είναι σφαιρική, ό ταξικός και πολιτικός χαρακτήρας του θεσμικού σώματος είναιός και άναγνωρισμένος. Ό άυταρχισμός του κράτους, ή λιτότητα, τὰ σκάνδαλα διαχείρισης, ή άθλιότητα της παιδείας κ.λπ., τοποθετούνται στην κλίμακα αϋτής της ριζικής κοινωνικής αντίπαλότητας, σαν «φυσικά» προϊόντα της «όλιγαρχικής διαχείρισης του κοινωνικού πλούτου από τή Δεξιά»: ή κρίση άξιών σηματοδοτεί άμεσα μιάν λανθάνουσα πολιτική κρίση, που δέν προκύπτει όπως σήμερα από την άθροιση της κρίσης του στρατού, σύν εκείνη της δικαιοσύνης, σύν την άλλη της παιδείας κ.ο.κ. Η λαϊκή άμφισβήτηση είναι σφαιρική, πολιτική. Η άδυναμία των δημοκρατικών, «άμυντικών» κοινωνικών κινήματων είναι παράγωγο αϋτής της σχεδόν υπό έκρηξη συμπιεσμένης πολιτικής συνειδητότητας.

Σήμερα, τό παλαιό «εύρύτερο δημοκρατικό φάσμα» και ή άμεσότητα μέ την όποία έτεινε νά άνάγει τὰ επιμέρους ζητήματα στό πολιτικό πεδίο τείνουν πρός διάλυση. Χωρίς προοπτικές άλλαγής, τὰ μικροαστικά στρώματα συντηρητικοποιούνται άυτονομούμενα, ύποτάσσονται στό άστικό πεπρωμένο τους χειραφετούμενα από την πολιτική άμφισβήτηση, δομοϋν τή διασπορά των μύριων συντεχνιασμών τους. Τό πρώτο πεδίο όπου οι τάσεις αϋτές είναι όρατές και, (δυστυχώς για τὰ συμπαραταξιακά όνειρα του ΚΚΕ, θά γίνουν άκόμα πιό έμφανεis), είναι εκείνο των «γενικών» πολιτικών άξόνων κινητοποίησης: ή περίοδος λόγου χάρη όπου μέγιστα πολιτικά ζητήματα όπως τό έκλογικό σύστημα ή άκόμα ή προβληματική της έθνικής άνεξαρτησίας δημιουργούσαν άμεσες μαζικές λαϊκές αντιδράσεις, έχει περάσει. Άντίστοιχα, άναπτύσσεται προοδευτικά ένα συγκεχυμένο άκόμα κοινωνικό κίνημα στις ποικίλες του διαστάσεις, του όποιου την άντικαπιταλιστική δυναμική ή «παραδοσιακή» Άριστερά, προσκολλημένη σε παρωχημένες ιστορικά άντιλήψεις της νεοελληνικής κοινωνίας, έπιμένει νά παραγνωρίζει ή, συμμετρικά, νά «καπελώνει»: τό τί διακυβεύεται πίσω από τίς προσπάθειες άνασύνταξης της συλλογικότητας των κινήματων αϋτών, ή «παραδοσιακή» Άριστερά είναι ύποχρεωμένη προγραμματικά νά τό παραγνωρίζει, έγκλωβισμένη όπως βρίσκεται στό μεταρρυθμιστικά σχήματα των δημοκρατικών της σταδίων, είτε αϋτά έξωραίζονται από μιάν ψευδορισσαστική φρασεολογία είτε όχι.

ΠΟΙΟ ΚΙΝΗΜΑ;

Πρέπει λοιπόν άρχικά νά διαλυθούν οι μύθοι περί του «γενικού» και άόριστου «κινήματος». Νά διαπιστωθεί ξεκάθαρα ότι σε σχέση με τὰ μετεμφυλιακά κριτήρια της κοινωνικής κρίσης, ή σημερινή φαντάζει άρκετά διαφορο-

ποιημένη. Η μεταδικτατορική τυπική κατοχύρωση της πολιτικής δημοκρατίας, ή κατάργηση των φραγμών που έμπόδιζαν την τυπική έξτω λειτουργία του κοινοβουλευτισμού και ιδίως ή άνοδος του ΠΑΣΟΚ στην κυβέρνηση έδωσαν στις έννοιες του «λαϊκού κινήματος» και της «κρίσης» ένα διαφορετικό νόημα, που ένώ ό καθένας βιώνει καθημερινά, όρισμένοι άριστεροί έπιμένουν νά μήν τό άναλύουν.

Τό παράδειγμα των κινητοποιήσεων για τή Παιδεία και πέρα, άπ' αϋτές, της γενικής άμφισβήτησης του τρόπου λειτουργίας του εκπαιδευτικού συστήματος, είναι εγλωττο: καλύπτοντας την άπουσία μιās στοιχειώδους κοινωνιολογικής και πολιτικής άνάλυσης του φοιτητικού κινήματος πίσω από έναν στείρο και συνθηματολόγο κοινωνιολογισμό («τά παιδιά του λαού διψούν για μόρφωση στά δημόσια σχολεία και τό Πανεπιστήμιο» —«ψωμί, παιδεία, έλευθερία» κ.λπ.), τό έκτός χρόνου ΚΚΕ έπιμένει νά ταλαντεύεται άνάμεσα σε μιάν «άριστεριστική» ψευδοπολιτικοποίηση, που στους μαζικούς χώρους εκφράζεται σαν προσπάθεια παραταξιακού «καπελώματος», και τήν τυφλή υϊοθέτηση, στό έπίπεδο συνείδησης αϋτού του κινήματος, άκόμα και των πιό άπαράδεκτων και συντεχνιακών αιτημάτων του, όπως τή δωρεάν διανομή συγγραμμάτων. Από τή δογματική γενίκευση ως την όπορτουμιστική ισοπέδωση, ή κομματική γραφειοκρατία χέρι με χέρι με τό μικροαστισμό του φοιτητικού συντεχνιασμού, οδηγούν τον φοιτητικό κόσμο έκτός χρόνου και τόπου, άφήνοντας τό χώρο έλεύθερο στον άυταρχισμό του κρατικού έκσυγχρονισμού.

Πράγματι, γύρω από τή χίμαιρα —άλλά και τήν πραγματικότητα— του έξευρωπαϊσμού της πρώην ψωροκόσταινας, ή παρουσία του κράτους σε όλα τὰ πεδία του κοινωνικού λόγου είναι πιά φανερή. Η όρθολογικοποίηση, που στό οικονομικό πεδίο άναιρείται κατά πολύ από τίς έγγενεις άντι-

φάσεις της ελληνικής αστικής κοινωνίας, λειτουργεί αρκετά καλά σαν ιδεολογικός μαγνήτης ατόμων και κοινωνικών ομάδων που, συντεχνιακά οργανωμένες ή όχι, αποτελούσαν μέχρι πρότινος τμήματος του «ευρύτερου δημοκρατικού φάσματος». Η κρατική παρέμβαση συνδυάζει έτσι την επιλεκτική καταστολή και τον εκφοβισμό των εργαζομένων στο όνομα της οικονομίας «μας» και τη συστηματική εμπέδωση μιās άτομοκεντρικής κυνικής ιδεολογίας κατ' εικόνα και όμοιωση της αντίστοιχης νεοφιλελεύθερης στις διάφορες εκδοχές της. Για ποιά κυνισμό όμως πρόκειται; Όχι για τον φιλοσοφικό στοχασμό και την αποστασιοποίηση ενός Διογένη — ή του Καραγκιόζη, όταν δήλωνε: «'Αντί να δουλεύω και να πεινάω, καλύτερα να κάθωμαι και να πεινάω». 'Αλλά για έναν άλλο, νεο-φιλελεύθερο κυνισμό, που αγωνίζεται για να συμμετάσχει ανταγωνιστικά στη νομή και εκμετάλλευση της οικονομικής και πολιτικής εξουσίας με τον πιο αποδοτικό για το άτομο τρόπο. Ουσιαστικά, ή νεοφιλελεύθερη φιλολογία που άνθει, δεν εκφράζει παρά μία τέτοια πολιτική και ήθικη στάση. Στο καθαρά οικονομικό πεδίο, όχι μόνο δεν είναι «νέος» ο φιλελευθερισμός αυτός, αλλά, όπως όλοι σχεδόν οι οικονομολόγοι παραδέχονται, δεν έχει ούτε μπορεί να έχει καμία εφαρμογή: τό 1929 δεν έσβησε ακόμα από τις μνήμες του καπιταλισμού.

Μία ήθικη και πολιτική λοιπόν στάση, ένας κυνισμός που άναιρεί κάθε συλλογικότητα και πού χαρακτηρίζει τον συντηρητισμό και την εξατομίκευση. Ένας κυνισμός όχι αθάδης απέναντι στην εξουσία, αλλά αλαζονικός (όταν βρίσκεται στη θέση της) ή δουλικός απέναντί της (όταν την εποφθαλμιά). Από τη στάση ενός τέτοιου δουλικού κυνισμού απέναντι στην εξουσία αποουσιάζει κάθε άρνηση, κάθε αντίσταση, κάθε περηφάνια. 'Ισως έδω να βρίσκεται τό πιο άνησυχητικό σύμπτωμα της σημερινής κοινωνικής κρίσης: τό «τίποτα πιά δεν λειτουργεί» άποτελεί, πέρα από μία διαπίστωση της άθροιστικής κρίσης των θεσμών, τό άλλοθι της εξατομίκευσης στην άναζήτηση προσωπικών διεξόδων, την Κερκόπορτα του νεοφιλελεύθερου καυμπίσμου, τό βίωμα πού δικαιολογεί εκ των προτέρων κάθε συνεργασία με κάθε «κατακτητή». Για να τό πούμε άλλιώς, όσο ή σύνδεση της πολιτικής δημοκρατίας με τό δράμα του εκσυγχρονισμού και της τεχνολογίας ενσωματώνει τις λαϊκές μάζες στό ιδεολογικό παιχνίδι της πολιτικής ίσοτιμίας και της δημοκρατικής συμμετοχής στα ευρωπαϊκά και οικονομικά πεπωμένα, τόσο ή ταξική φύση της κοινωνικής κρίσης παύει να άναγνωρίζεται — και μετατίθεται σε διοικητι-

κές δυσλειτουργίες ή προσωπικές άδυναμίες — και τόσο οι συλλογικές αντίστασεις άμβλύνονται και άπωθούνται στό συλλογικό άσυνείδητο σαν μνήμες ενός ένοχλητικού ή, αντίθετα, μουσειοποιημένου παρελθόντος άνικανου να άνταποκριθεί στις άπαιτήσεις του παρόντος και του μοντερνισμού, τόσο στό ήθικό όσο και στό πολιτικό πεδίο.

Ο «ΤΡΙΤΟΣ ΔΡΟΜΟΣ» ΚΑΙ Η ΣΥΝΑΙΝΕΣΗ

'Ανάδοχος του άστικού εκσυγχρονισμού όσο και φορέας λαϊκών ελπίδων τό ΠΑΣΟΚ άποσπā τή λαϊκή ψήφο για την πραγμάτωση της βασικής προϋπόθεσης του εκσυγχρονισμού αυτού: την παραδοχή και την άναγνώριση από τις ευρύτερες λαϊκές μάζες του ότι έξω από τά δυτικά πρότυπα και τά σοβιετικά σκιάχτρα δεν ύπάρχει «τρίτος δρόμος». Μά οι μάζες μαθαίνουν μόνο μέσα από την εμπειρία τους: όφείλουν λοιπόν να δουν και να κατανοήσουν τις άποτυχίες κάθε «τρίτου δρόμου», να πειστούν ότι προσπαθήσαμε «μαζί» και «μαζί» άποτύχαμε — μαζί λοιπόν δεν θά πρέπει και να επιστρέψουμε στό ρεαλισμό και τις «πικρές άλήθειες» του; Πόσο σκληρή είναι ή ζωή και ή πραγματικότητα για τους «σοσιαλιστές», κυρίως όταν «κατά βάθος» άρνούνται επίμονα να εγκαταλείψουν για πάντα τά όράματα της παιδικής τους ήλικίας (ναί, ακόμα και ό υιός Γιωργάκης έχει τό ρόλο του στό σενάριο, στό όνομα του πατρός και ίδιως, όπως διαδίδεται, της μητρός...).

'Ετσι τό ΠΑΣΟΚ στήνει εϋθύς έξαρχής τό παλιό, γνωστό σκηνικό, στό όποιο μόνο οι άφελείς πιστεύουν (ύπηρεχαν και τέτοιοι βέβαια στό στελεχικό δυναμικό της όργάνωσης, εκείνοι πού στη δεύτερη φάση της παράστασης κλήθηκαν να εγκαταλείψουν τό τρένο): στό κοινωνικό και πολιτικό πεδίο αναλαμβάνει την καθυστερημένη νομική συγκρότηση ενός κράτους δικαίου. Στο οικονομικό πεδίο προωθεί, εν μέσω γενικευμένης οικονομικής ύφεσης του δυτικού κόσμου, τή γνωστή σοσιαλδημοκρατική ιδέα ενός κράτους-άτμομηχανής της οικονομικής και κοινωνικής εξέλιξης μιās άστικής κοινωνίας σε κρίση. Και οι δύο προοπτικές επιτρέπουν την αισιόδοξη, αν όχι ένθουσιώδη, ένταξη των λαϊκών στρωμάτων στην προβληματική της «άλλαγής» και την παράλληλη εγκατάλειψη, στό όνομα του «όράματος», των πιο πολύτιμων στοιχείων της λαϊκής πολιτικής ευαισθησίας των αντίστασεων της στις τριτοδρομικές κυβερνητικές άθαιρεσίες. 'Η ένταξη αυτή, πού αν και άντιστρατεύεται τις δημοκρατικές άμυνες των πολιτών, άρα και τή στοιχειώδη δυσπιστία τους, όνομάζεται συναίνεση. Συ-

ναίνεση για την πραγμάτωση του «σοσιαλισμού» — κι όταν, παρ' όλες τις «προσπάθειες», ή συνταγή δεν μάς βγήκε, συναίνεση πιά και για την εγκατάλειψή του: από τις συναινέσεις ως την άπολιτική εγκατάλειψη ή άπόσταση πράγματι είναι μικρή. Λίγο μεγαλύτερη παθητικότητα, λίγο περισσότερη άδιαφορία (τό λένε και «άνοχη» στη νεο-φιλελεύθερη διάλεκτο), λίγο πιο θρασύς κυνισμός. 'Αν τό ΠΑΣΟΚ της πρώτης περιόδου κατασπάταλησε πολύ χρήμα σε «πειραματισμούς» και κοινωνικές παροχές, τό τίμημα άξίζει τον κόπο: έπεισε μεγάλες ομάδες του πληθυσμού ότι «ήθελε» πραγματικά, όμως, δυστυχώς, «δεν μπορούσε». Τις έπεισε — και τό να πιστέψουμε τό αντίθετο θά ήταν ένα σφάλμα του όποίου τό μέγεθος θά φανεί στις επόμενες εκλογές — ότι ή «λιτότητα» ήταν ή μόνη ρεαλιστική λύση. Μά και αυτούς πού δεν έπεισε, τους καθυπέταξε στην πιο άπελπιστική έκδοχή της συναίνεσης, εκείνη πού πρόσφατα έπεσήμαναν οι συνδικαλιστές (Μπακιρτζής): έχει έμπεδωθεί, είπε, σε πολλούς εργαζόμενους ή πεποίθηση ότι οι άγώνες δεν χρειάζονται, άφου αν δεν θέλει ή κυβέρνηση, δεν γίνεται τίποτα. Σ' αυτήν άκριβώς την παραλαγή της συναίνεσης — πού έξ όρισμού δεν έχει συγκροτηθεί σε πραγματικό κίνημα και πού χαρακτηρίζει τό «πολιτικό κενό» — προσπαθούν να άπευθυνθούν όλες οι κινήσεις της νέας 'Αριστεράς.

Μάταια; Πιθανόν. 'Αξίζει όμως τον κόπο να προσπαθήσει. Σίγουρα όμως δύσκολα: δεν είναι τό περιεχόμενο των όρων εξουσίας όσο οι ίδιοι οι όροι πού έχουν φθαρεί — μαζί με την κοινή λογική, τό χιούμορ, τό σαρκασμό της λαϊκής πολιτικής ευαισθησίας. Τό σκάνδαλο είναι πιά μουγκό, γυμνό, χωρίς λέξεις. 'Ετσι, όταν τό κρατικό τρένο της άλλαγής εγκαταλείπεται όριστικά κι έπίσημα στό σταθμό του Νταβός και ή κυβέρνηση στήνει την ιστορία στό ραντεβού με τό κράτος δικαίου, κανένα κίνημα δεν εμφανίζεται στους δρόμους να άμφισβητήσει: έχει πιά γίνει πεποίθηση: ή «άλλαγή» δεν τέθηκε ποτέ με κοινωνικούς όρους (δεν άφορά την εξουσία), αλλά πολιτικούς (άφορά δηλαδή την κυβέρνηση). Κληρονόμησε και διαχειρίζεται («τί να κάνει; Δεν προσπάθησε μήπως; 'Αλλά να, 'Αμερικανοί, Τούρκοι, κρίση, Δ.Ν.Τ.»...) ένα κράτος του όποίου ή πλαδαρή παραδοσιακή λειτουργία στήριζεται στις προνομιακές σχέσεις των γραφειοκρατικών των δομών με όργανωμένες ομάδες ιδιωτικών συμφερόντων, για τις όποιες ή έστω και τυπική νομιμότητα άποτελεί ένα άσφυκτικό σχεδόν κορσέ. Στο πλαίσιο των άμετάβλητων κοινωνικών σχέσεων, ή άλλαγή φρουράς συνίσταται ίδιως στό διοικητικό και νομικό έπίπε-

δο στην παγίωση των νομικών πλαισίων της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης — πλαισίων ιδιαίτερα φανερών στη φορολογική νομοθεσία, ή όποια εύνει δλο και περισσότερο τη συγκέντρωση του κεφαλαίου εις βάρος των «μικρο-μεσαίων», που άποτελούν δήθεν τόν άξονα άναφοράς του ΠΑΣΟΚ. Άπ' αυτή τήν άποψη, ή κυβέρνηση θέτει όντως τίς βάσεις ενός έκσυγχρονισμού: του έκσυγχρονισμού τής οικονομίας ΤΟΥΣ. Στο ιδεολογικό πεδίο, τό έπίτευγμα συνίσταται στην υιοθέτηση του «έθνικού», ένωτικού «μας», από πλατιά στρώματα εργαζομένων, κάθε φορά που έπικαλούνται αυτή τήν οικονομία.

ΟΙ ΗΘΙΚΕΣ ΠΡΟΕΚΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

Ή έγκατάλειψη του «σοσιαλιστικού ιδεώδους» από τούς έπίσημους σοσιαλιστές, ή τυφλή παραδοχή (στό όνομα τής ύποταγής σ' ένα «ρεαλισμό») τής λογικής του κέρδους, δημιουργεί στό σύνολο τής κοινωνίας μιά προδιάθεση στην άποδοχή του νεοφιλελεύθερου άμοραλισμού. Ό «λαός στην έξουσία», μέ τό συγκεχυμένο δράμα τής μετάβασης σ' έναν άνεκδιήγητο σοσιαλισμό «προδομένο», έρμηνεύει πιά τήν άλλαγή μέ τόν μοναδικό τρόπο που του άπομένει: τήν άτομική εύκαιρία ξελασπώματος. Άνοίγει δηλαδή τήν πόρτα στην ύποβόσκουσα ήθική κρίση. Δέν είναι πιά μόνο ό παραδοσιακός χουντικός και καραμανλικός συρφετός των άδιόριστων έπαρχιωτών που, διοριζόμενοι σέ θέση κλητήρα ή ακόμα και σέ διευθυντικά κάποτε πόστα, συγκροτούν τίς στρατιές των τραμπούκων όπαδών — κληροδότση που διαχειρίζεται τό ΠΑΣΟΚ μέσω ΠΑΣΚΕ και κλαδικών. Είναι μεγάλα τμήματα του πρώην «εϋρύτερου δημοκρατικού φάσματος» που αύριανίζονται στους παιάνες του μεσουρανούντος πράσινου ήλιου: άγρότες, μικροεπαγγελματίες, έμποροι, δικαστές, δάσκαλοι, φοιτητές, πρασινοφρουροι, διορισμένοι καθηγητές πανεπιστημίων... Έμφανίζονται έτσι οι άναρχικές εκφράσεις ενός πρωτόγονου άτομικού «καπιταλισμού συσσώρευσης». Βομβαρδισμένος από τά πρότυπα τής «έπιτυχίας» ό νεοέλληνας μικροαστός σκουληκοποιείται έλισσόμενος, μαζεύει προνόμια, κάνει «δημόσιες σχέσεις» (στά έλληνικά: γλείφει), φιγούρα και «μπίζνες», προσπαθεί νά ξεχωρίσει, νά έπιπλεύσει ενάντια στό σύνολο άν χρειαστεί, μόνος εναντίον όλων, γλωρίδας, πανίδας, τραπεζών, οργανισμών και συνανθρώπων. Στά παραδοσιακά νεοφιλελεύθερα έλληνικά, αυτές τίς «μπίζνες» τίς λέμε πλιάτσικο — κι οι Γούκοι δέν περίμεναν τό δήμαρχο του Πειραιά γιά νά μάθουν τί σημαίνει τό «άμύνεσθε γιά τήν πάρτη

σας»: στό πεδίο των κοινωνικών συμπεριφορών, ή ρήση του Πρωταγόρα, σύμφωνα μέ τήν όποία μέτρο των πάντων είναι τό άτομο και στην όποία άναφέρεται ό κ. Άνδριανόπουλος, άντιστοιχεί στην ίδια τή δομή κάθε μικροαστικού άριβισμού: στόν άτομισμό που δικαιολογεί κάθε ληλασία. Μαζί με τό «σοσιαλισμό» άργοπεθαίνουν οι συλλογικότητες και οι ήθικές άντιστάσεις.

Τί σημαίνει λοιπόν τό στερεότυπο: «όλο και εϋρύτερα στρώματα εργαζομένων άντιλαμβάνονται τά άδιέξοδα τής πασοκικής άλλαγής», τί σημαίνει αυτό τό «άντιλαμβάνονται», που έντονα θυμίζει τό λουξεμπουργικό «άν ήξεραν οι εργατάες...»; Ός προς τί τό άπελεισμένο «τίποτα δέν γίνεται» άποτελεί μιά εύόιαμη προοπτική τής Άριστεράς: μόνο ως προς τήν προθετικότητα που διατυπώνει (θά επανέλθουμε).

ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΚΕΝΟ ΚΑΙ ΑΝΑΝΕΩΣΗ ΤΗΣ ΑΡΙΣΤΕΡΑΣ

Ταυτόχρονα όμως, σ' ένα μικρό έσοτ στρώμα εργαζομένων και κυρίως διανοουμένων του χώρου αυτού, ή πασοκική και διεθνής έμπειρία ξαναφέρνει στην έπικαιρότητα τά παλιά και δήθεν ξεπερασμένα έρωτήματα που χαρακτηρίζουν ως ένα σημείο τή σημερινή πολυδιάσπαση τής έλληνικής ιδιαίτερα Άριστεράς: ποιά άλλαγή, πώς; Κοινοβουλευτική δημοκρατία ή δικτατορία του προλεταριάτου; Ποιές μορφές παίρνει ή κρυφή πανταχού παρουσία του κρατικού αυταρχισμού μέσα στό κοινωνικό σώμα; Πέρα από τό σταλινισμό και τήν περστρόικα, ή ύπαρξη των σοβιετικών στρατοπέδων άποτελεί πράγματι τήν τελεσίδικη καταδίκη του μαρξισμού και, πέρα άπ' αυτόν, τής πλατωνικής σκέψης; Ή μαρξιστική μέθοδος έχει όριστικά ά-

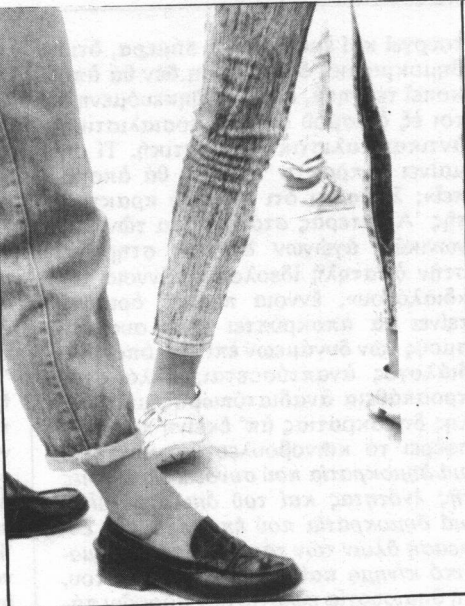
πογυμνωθεί από τίς άρχικές της φιλοδοξίες και είναι καταδικασμένη νά άμφισβητείται από μιά άμφισβήτηση καθόλου μεθοδική, αλλά αυθαίρετη και καταχρηστική, σάν τίς γενικεύσεις τής γαλλικής «νεάς φιλοσοφίας»; Κι άν ή μετάβαση στό σοσιαλισμό σημαίνει ξεπέραςμα του σημερινού άστικού κράτους, πώς ή έξουσία μπορεί πράγματι νά κοινωνικοποιηθεί; Αυτά είναι μερικά μόνο από τά συχνά άδιαιτύπωτα έρωτήματα που διασχίζουν πέρα ως πέρα όλους τούς ύπαρκτούς ή υπό συγκρότηση φορείς τής Άριστεράς, τούς μνηστήρες που προτίθενται νά αυτοπροταθούν γιά τήν κάλυψη του πολιτικού κενού ενός κοινωνικοπολιτικού αίτήματος που κανείς δέν άποφασίζει ακόμα νά αναλύσει σοβαρά.

Γιατί τό κοινωνικοπολιτικό αυτό αίτημα, οδσιαστικά άπαιτεί τή διατύπωση τής όποιασδήποτε πρότασης άλλαγής μέ όρους έξουσίας; και άκριβώς αυτό είναι που στις σημερινές συνθήκες φαίνεται όχι μόνο σισύφειο αλλά και κυριολεκτικά άστειο: πώς νά έρμηνεύσει κανείς αυτό τό δυσάρεστο συναίσθημα, αυτή τή διαίσθηση τής άκαταλληλότητας των φθαρμένων όρων, αυτή τήν άπειλητική σιωπή που άποτελεί τήν άλλη όψη του νομίσματος τής δογματικής φλυαρίας και τής ξύλινης γλώσσας τής; Ένώπιον του έρωτήματος που άφορά τούς όρους γέννησης μιάς άλλης κοινωνίας, που άφορά μ' ένα λόγο τούς όρους τής βίας που πλαισιώνουν τή μετάβαση αυτή, δέν είναι καθόλου τυχαίο ότι στις επαναστατικές φαντασιώσεις τής έλληνικής Άριστεράς οι όροι τής «κάθαρσης» άντλούνται άπευθείας από τό ιακωβινικό πρότυπο των άστικών επαναστάσεων και των άπελευθερωτικών άγώνων: κατά πόσον ένα τέτοιο εργαλείο, μιά τέτοια παράσταση, άντιστοιχεί στις αναγκαιότητες τής σοσιαλιστικής προοπτικής στις σύγχρονες κοινωνίες; Τό έρώτημα, γιά όλους όσοι δέν έφτασαν ακόμα νά αντιμετώπιζουν τή βία σάν «κάθαρση», προσωπική έκτόνωση ή αυτοσκοπό, παραμένει μετέωρο και ένοχλητικό. Στην άκρη του διαμορφώνεται ή τραγική σκέψη ενός άσυντόνιστου κόσμου που γλιστράει στή διάλυση και τήν άρνησή του, χωρίς νά καταφέρει νά έπιτελέσει τήν ύπέρβασή του. Και είναι τραγική αυτή ή σκέψη γιατί επαναφέρει τήν Άριστερά σέ κάποια άμυντικά όχυρώματα, κάτι άνάμεσα στό «ύπερεγώ» ή τήν ήθική συνείδηση ενός κόσμου βάρβαρου, άδίστακτου και κυνικού και στην πολιτική προάσπιση των άστικών, δημοκρατικών έλευθεριών που έσφαλμένα έτεινε νά θεωρεί κεκτημένες. Μέ τήν κρυφή σέ πολλούς πεποίθηση ότι οι «Μήδοι στό τέλος θά περάσουν», ότι χωρίς σφαιρική, πολιτική άπάντηση μέ όρους έ-

ξουσίας στά συγκεκριμένα προβλήματα της κρίσης, όλα τὰ δημοκρατικά, μεταρρυθμιστικά δχρωμάτα είναι έξ ήριςμοι, άλωσημα, όπως άλλωστε κι ή ίδια ή έννοια της κρίσης, πού απαιτεί πάντα ένα μέτρο σύγκρισης, μιά συλλογική μνήμη. Καί τότε; Τότε, ή θά γίνουμε κι έμεις Μήδοι και συνεργάτες τους, ή άλλιώς, στό πέλαγος της άπόγνωσης, πούς ξέρει...

Έντούτοις, οί προγραμματικές διακηρύξεις της «παραδοσιακής» 'Αριστεράς (σάν ή υπόλοιπη 'Αριστερά νά είχε φυτρώσει χωρίς παραδόσεις...) δέν προσφέρουν πιά για πολλούς αξιόπιστες έναλλακτικές προτάσεις διεξόδου: τό σταλινικό έξάμβλωμα του μαρξισμού έχει ύποθηκεύσει τό μέλλον των λέξεων και του νοηματικού τους φόρτου. 'Η γραφειοκρατική πρακτική έχει παγώσει τή δυναμική των εργατικών και φοιτητικών αγώνων. 'Η σταδιακή άπομόνωση όλων των άνανεωτικών άριστερών δυνάμεων στό περιθώριο της πολιτικής σκηνης οδηγεί πολλούς επώνυμους και άνωνυμους άριστερούς στην ιδιώτευση, ή, στην καλύτερη περίπτωση, στην επεξεργασία ενός λόγου άμφισβήτησης χωρίς ουσιαστικές προοπτικές. 'Απ' αυτή τήν άποψη, μιά άπό τίσ κεντρικότερες συνιστώσες της κοινωνικής κρίσης βρίσκεται πιθανόν ακριβώς εδώ: στην τάση των διανοουμένων της μιά σταλινικής άριστεράς νά κάνουν άπαισιόδοξες και σωστές διαγνώσεις, νά περιγράψουν και νά έξηγούν τή σήψη, νά προβλέπουν καταστροφές, χωρίς νά προτείνουν τήν παραμικρή άξιόπιστη «θεραπεία». 'Ομως, μιά άριστερή σκέψη πού δέν προσφέρει έλπίδα και προοπτική δέν συμβαδίζει με μιά άριστερή πολιτική: ή άριστερή πολιτική στηρίζεται έξ ήριςμοι στην (άπλοϊκή ίσως) πεποίθηση ότι τά πράγματα μπορούν έντούτοις νά καλύτερευσουν. Τό νά έξκαταλείψεις άμεσα ή έμμεσα τόν αγώνα για τήν έξουσία, σημαίνει ότι γυρνάς τήν πλάτη σου στην πολιτική. Κι όπως αντίθετα ή πολιτική δέν σου γυρνά ποτέ τήν πλάτη, ή «άριστερή» στάση κινδυνεύει νά καταντήσει με τή σειρά της άνορθολογική και κυνική. Τά προϊόντα ενός τέτοιου άνορθολογισμού είναι ήδη όρατά σε ήρισμένα στρώματα της νεολαίας όπου άνθει ένας «αυτόνομος» δήθεν άναρχοστρουκτουραλισμός. Είναι όμως επίσης όρατά σε κάποιους μεσήλικους πιά, ύπό μορφή παραίτησης άπό κάθε συλλογική δράση — παραίτηση πού άσπάζεται τίσ διάφορες έκδοχές της άπεγνωσμένης ή ειρωνικής άποστασιοποίησης, άπό τόν κυνισμό ως τή μεταφυσική ιδιώτευση και τή νεοορθόδοξη καταναυκτικότητα.

Τά προβλήματα πού θέτει ή άνασυγκρότηση μιάς νέας, μή σταλινικής 'Αριστεράς, ύπ' αυτές τίσ συνθήκες, βρίσκονται κατά συνέπεια στην παγίδευση

στη του σύγχρονου άριστερού διανοουμένου, πού με τή στάση του συμφιλιώνει επώδυνα τήν πραγματιστική συνείδηση της εποχής με τή φιλοσοφική και ήθική συνείδηση του ούμανισμού: άπό τή μιά ειρωνεύεται και γελοιοποιεί σάν άναχρονιστικές τίσ λεγόμενες «μεγάλες ιδέες», τίσ «μεγάλες θεωρίες», τά «μεγάλα λόγια», πιστεύοντας σε μιά τακτική πάντα παρέμβαση στό θέματα της καθημερινότητας, και άπό τήν άλλη, ταυτόχρονα, άπό καθήκον ή κεκτημένη ταχύτητα, γκρινιάζει και δυσανασχετεί για τόν πραγματισμό μιάς εποχής χωρίς στόχους, μιάς εποχής πού δέν πιστεύει παρά στό γεγονότα.

'Αν έντοπίσουμε λοιπόν τίσ κεντρικές παραμέτρους της κοινωνικής κρίσης σ' αυτά τά δεδομένα, έντοπίζουμε ταυτόχρονα δύο κεντρικούς άξονες παρέμβασης της 'Αριστεράς, ή, τουλάχιστον, ένα δίδυμο πεδίο δράσης, πιθανόν κοινό σε κάθε προσπάθεια άνανέωσης: άπό τή μιά προέχει άμεσα ή συγκρότηση και όργάνωση όλων των εκδηλώσεων — διεκδικητικών ή άπειθειας — πού έξφράζουν μιά συλλογική μορφή αντίστασης στό νεοφιλελεύθερο ή ψευδοσοσιαλιστικό άυταρχισμό. Μά αυτοί οί άξονες, πού συνήθως άφορούν τομείς πού σχετίζονται με τήν ποιότητα ζωής (αυταρχισμός, οικολογικό κ.λπ.), άν και έν δυνάμει χαρακτηρίζονται άπό τό ριζοσπαστισμό τους, όχι μόνο βρίσκονται στην περιφέρεια των οικονομικών-κοινωνικών αγώνων, αλλά επίσης κινδυνεύουν νά δούν τή δυναμική τους νά έξανεμίζεται άν δέν συνδεθεί με μιά σαφώς άντικαπιταλιστική προοπτική. 'Από τήν άλλη λοιπόν, και παράλληλα, έπείγει ή επεξεργασία ενός άτίθασου, κριτικού όρθου λόγου ίκανού νά προδιαγράφει σε γενικές τουλάχιστον γραμμές τήν πορεία της σημερινής 'Αριστεράς προς τήν έξουσία. Καί τό

πρόβλημα εδώ δέν βρίσκεται τόσο στό περιεχόμενο των προτάσεων όσο στην όρολογία της διατύπωσης του. Οί λενινιστικές προτάσεις διατυπώθηκαν πράγματι έρήμην του σταλινισμού. Πιθανόν σήμερα νά έχουν χάσει όριστικά τήν αξιοπιστία τους και νά απαιτείται μιά ριζικά άνανεωμένη «γλώσσα», σε όλα τά επίπεδα της πολιτικής παρουσίας μιάς άνανεωτικής 'Αριστεράς. Πέρα άπ' αυτό, ή ίδια ή διαλεκτική της οικοδόμησης του κόμματος όφείλει νά λάβει επιτέλους ύπόψη της τίσ σύγχρονες καταστάσεις και κυρίως τίσ τεράστιες δυνατότητες ένσωμάτωσης του καπιταλισμού στη λεγόμενη μεταβιομηχανική του περίοδο.

'Ομως, πάντα περί της διαλεκτικής της οικοδόμησης ενός κόμματος πρόκειται, άν όχι μιάς τάξης άδοτηρά προσδιορισμένης, τουλάχιστον συγκεκριμένων λαϊκών στρωμάτων και όχι φυσικά κάποιων πολυσυλλεκτικών λαϊκών συνονθυλευμάτων. Μιά πορεία κοινωνικά άπελευθερωτική για ευρύτερα τμήματα του πληθυσμού πού στίς νέες κοινωνίες, με τίσ νέες τεχνολογίες τους, αγωνίζονται για τά δημοκρατικά τους δικαιώματα (μεταξύ των οποίων τό δικαίωμα κατανάλωσης όλων των προϊόντων του κοινωνικού πλούτου), για τή χειραφέτηση και κάποτε για τό ίδιο τό δικαίωμά τους στην ύπαρξη.

Τό άν ένα τέτοιο κόμμα είναι δυνατόν νά οικοδομηθεί είναι μιά άλλη συζήτηση. Τό ζητούμενο αυτή τή στιγμή είναι ή διατύπωση του άνάλογου στόχου: ένα όχρώμα πολιτικής συλλογικότητας πού νά άντικατοπτρίζει τους σύγχρονους προβληματισμούς. Διατύπωση του στόχου σημαίνει διατύπωση μιάς πολιτικής προθετικότητας ή όποία νά άνταποκρίνεται στην προθετικότητα πού κοινωνικά έξφράζεται σήμερα άπό τή στάση της άπεγνωσμένης συναίνεσης: τό «τίποτα δέν γίνεται» σημαίνει ότι «κάτι θά θέλαμε νά γίνει, αλλά...». Σε λίγο, είναι πιθανόν νά εκλείψει ακόμα κι αυτή ή προθετικότητα — πράγμα ήδη όρατό, στόν φοιτητικό λόγο χάρη μαζικό χώρο. Καί τότε θά βρισκόμαστε σε μιά κατάσταση ειδώλων και άντικατοπτρισμών, μάδας και προσομοιώσεων, όπου όλες οι κατηγορίες με τίσ όποιες ή φιλοσοφία του ύποκειμένου άντιλαμβάνόταν ως σήμερα τήν κοινωνική ένταξη και τή δράση επί του άντικειμένου, ιδίως εκείνη της βούλησης, θά έχει εκλείψει. 'Η κοινωνία, ό «σκλάβος», δέν θά θέλει τίποτα παρά τό θέαμα του έαυτού της. 'Η ιστορία θά έφημερευεί στό κόμμα του παρόντος. 'Επιστημονική φαντασία; 'Οχι, βίωμα και πραγματικότητα, εδώ και τώρα, σ' όλη τή βαθιά 'Ευρώπη σχεδόν και σ' όλη τή βαθιά 'Αμερική: άπροσμέτρητο βάθος της επιφάνειας και της όθόνης...

Ἄπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη, ἡ ὀργάνωση τῶν συλλογικῶν ἀντιστάσεων σὲ ὄλους τοὺς τομεῖς τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, ἰδίως δὲ στὴ σφαῖρα τῶν δημοκρατικῶν δικαιωμάτων, ἀποτελεῖ πιθανόν μιὰ προτεραιότητα. Ἐνα πρῶτο βῆμα πού δέν ἀποτελεῖ ὅμως αὐτοσκοπὸ ἀλλὰ ἐντάσσεται στὴν πορεία ἀλλαγῆς τῆς ἐξουσίας — ἀλλὰ ἀλλιῶς, καθηλωμένο, χάνει τὴ δυναμικὴ του.

ΠΟΙΑ «ΕΝΟΤΗΤΑ» ΚΑΙ ΠΩΣ;

Κι ἐδῶ πρέπει νὰ λυθοῦν οἱ παρεξηγήσεις πού ἀφοροῦν τὴν ἐνότητα τῆς Ἀριστερᾶς: παρ' ὄλες τὶς κάποιες ἐνδείξεις σύγκλισης τῶν ἀπόψεων σὲ ὀρισμένα ἐπιμέρους ζητήματα, μιὰ τέτοια ἐνότητα (πολιτικὴ) ὄχι μόνο δέν εἶναι ὑλοποιήσιμη, ἀλλὰ δέν εἶναι κἀν χρησιμὴ ἢ ἐπιέγουσα. Συνήθως, μὲ τὴν «ἐνότητα» τὸ ΚΚΕ ἀπευθύνεται στὶς προεκλογικὲς περιόδους ὄχι σὲ κοινωνικὲς ὁμάδες ἢ τάξεις, ἀλλὰ σὲ ὁποιες δυνάμεις θεωρεῖ «ἐνωματώσιμες» στὸ ἐκλογικὸ τὸν πρόγραμμα γιὰ τὴν αὔξησιν τῶν ἐδρῶν του στὸ κοινοβούλιο. Ἀντίθετα, στὸ κοινωνικὸ πεδίο ἀγῶνων διατηρεῖ ἀλόγητὴ τὴ διασπαστικὴ του λογικὴ, μὲ πρώτη καὶ βασικότερη ἐκφραση τὴν διαιώνιση τῶν παρατάξεων.

Ἄφοῦ λοιπὸν δέν πρόκειται γιὰ ἐνότητα ἀγῶνων, ἀλλὰ γιὰ πολιτικὴ συμπαράταξη, ἐπιστρέφουμε ἀναγκαστικά στὸ ἐρώτημα: ὑπάρχει ἢ ὄχι ἀξιόπιστη πρόταση ἐξουσίας ἀπὸ τὸ ἡγεμονικὸ στὴν Ἀριστερὰ πολιτικὴ κόμμα; Ἄν ὑπάρχει, θά φανεῖ ἀναγκαστικά καὶ θά συσπειρώσει. Ὅμως, ἡ ἐνότητα τῆς ἀντικαπιταλιστικῆς Ἀριστερᾶς (ὁ πλεονασμὸς εἶναι πιά ἀναγκαστικός) δέν μπορεῖ νὰ σφυρηλατηθεῖ παρά γύρω ἀπὸ τοὺς κοινωνικοὺς ἀγῶνες πού διευρύνουν τὴν ἐργατικὴ διεκδικητικὴ πάλη, διασταυρώνοντάς τὴν μὲ ἄλλους δημοκρατικοὺς ἀγῶνες. Χωρὶς μαρκουζιανὲς αὐταπάτες, τέτοια πεδία πάλης καὶ συλλογικῆς ἀντίστασης διαμορφώνονται σήμερον παντοῦ. Ἐνδεικτικὰ μόνον, μπορούμε νὰ ἀναφέρουμε τὴν καταστολὴ τῆς νεολαίας, τὴν παιδεία, τὸν ΕΚΑΜ, τὸ οἰκολογικὸ: στὴ σημερινὴ κοινωνικὴ κρίση, ἡ ὀργανωμένη δημοκρατικὴ διεκδίκηση μπορεῖ νὰ ἀποκτήσει πολιτικὰ μιὰ ἀνατρεπτικὴ δυναμικὴ. Γιατί, ὡς γνωστόν, ἂν τὰ κοινωνικὰ κινήματα (καὶ τὸ ἐργατικὸ μεταξύ τους) ἀντιπαρατίθενται στὸν καπιταλισμὸ, τὸ κάνουν ὄχι μὲ ἀριθμούς, ἀλλὰ μὲ τὴ δυναμικὴ τους, χάρις στὴν ὁποία ἄλλωστε καὶ συν-κινοῦνται, συνδέονται μεταξύ τους. Κι εἶναι ἐδῶ ἀκριβῶς πού κάποια, διαγραφόμενα στὸν ὀρίζοντα, αὐτοκριτικὴ πού ἀφορᾷ τὰ στάδια, ἔχει μιὰ κεντρικὴ σπουδαιότητα: σημαίνει, στὸ ἐπίπεδο τοῦ μαζικοῦ κινήματος, ὅπως αὐτὸ λει-

τουργεῖ καὶ ἐμφανίζεται σήμερον, ὅτι ἡ δημοκρατικὴ διεκδίκηση δέν θά ἀποκοπῆ τεχνητὰ, αὐτοῦποθηκευόμενὴ ἔτσι ἐξ ὀρισμοῦ ἀπὸ τὴ σοσιαλιστικὴ, ἀντικαπιταλιστικὴ προοπτικὴ. Τί σημαίνει ἔμπρακτα τὸ «δέν θά ἀποκοπῆ»; Σημαίνει ὅτι ἡ κοινὴ πρακτικὴ τῆς Ἀριστερᾶς στά μέτωπα τῶν κοινωνικῶν ἀγῶνων δέν θά στηριχθεῖ στὴν ἀπατηλὴ ἰδεολογικὴ ἐννοια τοῦ «διαλόγου», ἐννοια πού ἐξ ὀρισμοῦ τείνει νὰ ἀποκρύπτει τοὺς συσχετισμοὺς τῶν δυνάμεων ἐπὶ τῶν ὁποίων ὁ διάλογος ἀναπτύσσεται, ἀλλὰ στὴν προσπάθεια ἀναδιατύπωσης μιᾶς ἄλλης δημοκρατίας ἀπ' ἐκείνῃ πού προσφέρει τὸ κοινοβουλευτικὸ μοντέλο: *μιὰ δημοκρατία πού συνδέει τὶς ἐννοίες τῆς ἐνότητας καὶ τοῦ διαλόγου εἶναι μιὰ δημοκρατία πού ἐπιτρέπει τὴν ἐκφραση ὄλων τῶν τάσεων μέσα στὸ μαζικὸ κίνημα καὶ τὶς διεκδικήσεις του, τὴ δημιουργία εὐλύγων μορφῶν πάλης στοὺς μαζικοὺς χώρους, τέλος, τὴν ὀριστικὴ ἐγκατάλειψη τῆς παραταξιακῆς πρακτικῆς. Σημαίνει ἀκόμα ὅτι, στὸ ἐκλογικὸ πεδίο πιά, δέν θά παγιδευτεῖ, τὴν τελευταία στιγμὴ τῆς ἀναμέτρησης, στὸ δίλημμα «Παπάγος ἢ Πλαστήρας» στὶς διάφορες ἐκδοχῆς του. Ὅτι θά τολμήσει νὰ βροντοφωνάξει αὐτὸ πού ὄλη ἡ Ἀριστερὰ ψιθυρίζει στὴ μίζερια τῆς: ὅτι μὲ τὰ σημερινὰ δεδομένα, δέν εἶναι καθόλου σίγουρο ὅτι ὁ κ. Μητσοτάκης θά εἶναι περισσότερο «Παπάγος» ἀπὸ τὸν σημερινὸ πρωθυπουργό: οἱ πολιτικὲς λόγου χάρις ἐλευθερίες εἶναι ὁ ὅρος συναίνεσης. Κανένας «Παπάγος» δέν θά τὶς ἀμφισβητοῦσε, γιατί ξέρεῖ ὅτι θά ἔτεινε ἔτσι νὰ ξαναδημιουργήσει τοὺς παλιούς ὅρους τῆς πόλωσης: ὁ ἀγῶνας γιὰ τὴ νομικὴ κατοχύρωση τοῦ λευκοῦ ψηφοδέλτιου εἶναι ἕνας πολιτικὸς ἄξονας κινητοποιήσεων πού μόλις ἀρχίζει νὰ διαμορφώνεται. Ἄν ἐγκαταλειφθεῖ, θά σημαίνει ὅτι οἱ δυνάμεις τῆς ἀνανέωσης στὴν Ἀριστερὰ δέν κατάλαβαν ἀκόμα τίποτα ἀπὸ τὴ σημερινὴ κοινωνία καὶ ὅτι ἡ ἀνανέωση δέν εἶναι οὐσιαστικὰ παρά μιὰ θλιβερὴ ἀναπαλαίωση.*

Ἡ σύνδεση τοῦ σοσιαλισμοῦ μὲ τὴ δημοκρατία εἶναι πράγματι τὸ ἔδαφος τῆς συμπαχίας ὄλων τῶν προοδευτικῶν δυνάμεων, πότε ὅμως; Μόνον ὅταν τὰ ἐμβρυακὰ ἢ μὴ κοινωνικὰ κινήματα ἐμπλακοῦν, ἀκριβῶς γιὰ τὴν ὑπεράσπιση τῶν δημοκρατικῶν αἰτημάτων τους, σ' ἕναν σαφῶς ἀντικαπιταλιστικὸ ἀγῶνα. Ἄπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη, ναί, μπορεῖ νὰ διαρθρωθεῖ ἕνας πολιτικὸς λόγος στὸ ἐπίπεδο τῆς ἀμύνας, γιατί μιὰ τέτοια «ἀμύνα» εἶναι ὑπέρβαση, εἶναι ἐπιθετικὴ πολιτικὴ πού ἐπιτρέπει σύγκλιση ἀπόψεων καὶ πρακτικῶν. Ἀκόμα καὶ μιὰ γενικευμένη ἐξέγερση εἶναι ὁ μόνος τρόπος, σὲ ὀρισμένες ἱστορικὲς συνθήκες, νὰ διασφαλίζονται καὶ νὰ σταθεροποιούνται τὰ «κεκτημένα» στὸ πλαίσιο μιᾶς τα-

ξικῆς κοινωνίας. Ἡ δυναμικὴ σύνδεση τοῦ δημοκρατικοῦ μὲ τὸ σοσιαλιστικὸ σκέλος, σὲ ὄλο τὸ πλάτος τῶν κοινωνικῶν διεκδικήσεων, εἶναι λοιπὸν ὁ μόνος ρεαλιστικὸς τρόπος νὰ πάψουν οἱ ἐκλογεῖς νὰ εἶναι ἡ στιγμὴ ὅπου κρίνεται ἂν τὸ λαϊκὸ κίνημα ξεπερνᾷ τὶς συμπληγάδες τοῦ δικομματισμοῦ, τοῦ 2%, τοῦ 10% ἢ τοῦ 17%.

Ἀποφεύγοντας κάθε ἀριστεριστικὸ λεονταρισμὸ, ὀφείλουμε νὰ ὑπεθυμίσουμε ὅτι ἡ λαϊκὴ πλειοψηφία γιὰ τὴν Ἀριστερὰ δέν μετριεῖται μόνο μὲ ἀπλή ἢ ὄχι ἀναλογικὴ στὴν κάλη, μετρίεται ἰδίως σὲ ὄλους τοὺς ζωντανούς (κινούμενους) κοινωνικοὺς χώρους — χώρους καθημερινῆς σύγκρουσης καὶ ὄχι συμφιλίωσης. Πάλης καὶ ὄχι εἰρήνης, οὔτε συναίνεσης ἢ δουλικότητος. Ἐκεῖ προετοιμάζεται ἡ ἐπιθυμητὴ ἐναλλαγή, δημιουργοῦνται οἱ συνθήκες ὑπέρβασης τῆς σημερινῆς σήψης. Τῆς πολὺ ἐπικίνδυνης κοινωνικῆς σήψης, πού ἐκφράζεται ἀλλιῶς ὡς πολιτικὸ καὶ οικονομικὸ ἀδιέξοδο τῶν μικροαστικῶν ἰδίων στρωμάτων. Χωρὶς ὑλοποιήσιμη πρόταση ὑπέρβασης τῆς κρίσης, πού νὰ ἀνταποκρίνεται στὴ λύσσα καὶ τὸ μῖσος τους, καθοδηγώντας τα πρὸς τὸ σοσιαλισμὸ, τὰ στρώματα αὐτὰ ἀρχίζουν, πλατσουρώντας μέσα στὴν κρίση καὶ τὰ σκάνδαλα, νὰ δραματίζονται νυστέρια, γύψους, σκανδάλους, νύχτες καθάρσης καὶ ἀπαλλαγῆς, ἤχος ἐρπυστριῶν καὶ μπότας. Ὁ πρῶν δημοκρατικὸς λαὸς μας ἀσθενεῖ καὶ τὸ προοδευτικὸ του φρόνημα εἶναι κάθε ἄλλο παρά ἀκμαῖο. Γιὰ τὸν ψευδορεαλισμὸ ἐνός ἐντύπου σὰν *Βῆμα*, αὐτὴ ἡ συντηρητικοποίηση εἶναι πιά ἕνα δεδομένο. Ἀλλὰ τὴν ἀνάλυση αὐτὴ τὴν ἀσπάζεται κι ἕνα τμῆμα τῆς «Ἀριστερᾶς», πού προσδιορίζει ἔτσι τὸ ἐφικτὸ μ' ἕναν ἀπαράδεκτο κι ἀσυμβίβαστο μὲ τοὺς ἀριστεροὺς νεοκυνισμό: ὁ, τι δέν ἔχει ἤδη γίνει, δέν εἶναι ρεαλιστικὸ. Ἐνας τέτοιος ἐμπειρισμὸς ξεχνᾷ ὅτι ἀπὸ μεθοδολογικὴ ἀποψη ἡ συγκρότηση μιᾶς «ὑπόθεσης» προκύπτει ἀπὸ τὴ συγκρότηση ἐνός ἀντικειμένου — κι αὐτὴ ἡ συγκρότηση ἀπαιτεῖ τὴν ὑποκειμενικὴ παρέμβαση τοῦ ἐρευνητῆ ἢ τοῦ πολιτικοῦ. Ἐνας τέτοιος «ρεαλισμὸς» πόσο ἄραγε ἀπέχει ἀπὸ τὸν κυνισμό; Καὶ πόσο εἶναι ἱκανὸς νὰ ἐπιτρέψει στὴ σκέψη νὰ συλλάβει τὰ φαινόμενα καὶ τὶς σχέσεις τους *σὲ κίνηση*; Ἡ στατικὴ «δυναμικὴ» μιᾶς τέτοιας ἀντίληψης ὀδηγεῖ σὲ σωστὲς πιθανὸν διαπιστώσεις καὶ περιγραφὲς δεδομένων «δομῶν», δέν ὀδηγεῖ ὅμως πουθενά ὅσον ἀφορᾷ τὴ δράση καὶ τὴν ἐξήγηση ζωντανῶν ὀργανισμῶν, μεταξύ τῶν ὁποίων καὶ ἡ κοινωνία. Γιατί στὸ κάτω κάτω τῆς γραφῆς, εἶναι καλύτερα νὰ διατυπώνεις σωστὲς ὑποθέσεις πού πιθανόν νὰ μὴ ἐπαληθευτοῦν, παρά νὰ μὴ διατυπώνεις ὑποθέσεις καθόλου καὶ νὰ φυτοζωεῖς...

ΣΤΥΜΙΑΪΑ

Συμφιλίωση σέ ριπλέι

«Άνοιχτή επιστολή» είχαν στείλει πρό καιρού στον πρωθυπουργό ο Μάρκος Βαφειάδης και άλλοι τέσσερις καπεταναίοι του ΕΛΑΣ όπου τον κατηγορούσαν ότι αποκλίνει από το δραμα της Άλλαγης. Προχθές, στό γεύμα που παρέθεσε ο νομάρχης Φθιώτιδας μετά από τό πασοκικό θέαμα του Γοργοπόταμου, ο Μάρκος σηκώθηκε αιφνιδιαστικά, πήγε στον πρωθυπουργό, κάτι του 'πε, ο Παπανδρέου σηκώθηκε άμέσως και οι δύο άντρες τσούγκρισαν τά ποτήρια τους. Ουδείς πρόσεξε τί έγινε μέσα στή γενικά μάσα που έκείνη τή στιγμή μαινόταν. Μπουκωμένοι όλοι γύρισαν νά δούν που όφειλόταν τό χειροκρότημα που άκούστηκε από τήν παρέα του Μάρκου. Έξάλλος ο κ. Κατσανέβας μέ τό λαιμαργό συνεργείο τής τηλεόρασης που δέν επέδειξε έτοιμότητα αλλά έτρωγε, κατάφερε ύστερα από συνεννοήσεις νά επαναληφθεί ή σκηνή. Γοργοπόταμος, σκηνή τρία, πλάνο ένα, πάμε, τσούγκρισμα, χειραψία, παλαμάκια, τηλεθεατές. Κάτ.

Νυν ό άγών δειδικαίωται

Μικρότερη από πέρυσι ή φεινή συγκέντρωση του Πολυτεχνείου, άνήγγειλε θριαμβευτικά ο στρατηγός Δροσογιάννης. Τέσσερις μέρες μετά ο πρωθυπουργός του διαπίστωσε μέ εύχαρίστηση: μεγαλύτερη από πέρυσι ή φεινή συγκέντρωση για τό Γοργοπόταμο. Χάσαμε τό Πολυτεχνείο, κερδίσαμε τό Γοργοπόταμο. Στή λογική του νά κατηγορίζουμε τήν ιστορία, πάτος δέν υπάρχει για τους κυβερνήτες του άθάνατου γένους των τρισχιλιετών. "Όποιος επιδιώκει τή δικαίωση δικαιώνοντας άγώ-

νες που άντιστέκονται δέν θά βρεί ήσυχία πουθενά στήν ιστορία. Η Σαλαμίνα πεθαίνει στή μόλυνση και οι Πλαταιείς έρημώνουν.

Χριστός κι Άπόστολος Νικολαΐδης!

Η προπόνηση του Παναθηναϊκού στήν Παιανία μόλις έχει τελειώσει. Οι παίκτες έτοιμάζονται για τό ξενοδοχείο τής Κηφισιάς όπου έχει άποσυρθεί ή ομάδα έν όψει του άγώνα μέ τήν Καβάλα. Αιφνιδίως πληροφορούνται ότι όχι, πρώτα θά πάνε στά σπίτια τους, θά κουστουμαριστούν και μετά θά πάνε στό ξενοδοχείο. Διότι έκεί θά τους έπισκεφτεί ο Πατριάρχης.

Ο Πατριάρχης χαιρέτησε έναν έναν τους παίκτες, τους εύλόγησε και τους εύχήθηκε πολλά γκόλ στό ντόπιο και τό ευρωπαϊκό πρωτάθλημα. Κατά άνεπίσημες πληροφορίες, τους ύποσχέθηκε πολλές έγκυρες πληροφορίες άπό έν Χριστώ κατασκόπους έναν τύχει και κληρωθούν μέ τή Φενέρ Μπαχτσέ. Η σύγκλιση του θείου μέ τή στρογγυλή θεά δέν σταμάτησε βέβαια στους παίκτες ύπαλλήλους, διότι οι πατριάρχες δέν φαίνεται νά δίνουν μεγάλη σημασία στους κοινούς θνητούς (γι' αυτούς άρκει ή περί σωτηρίας των ψυχών τους δέηση), έλκονται περισσότερο από τους ισχυρούς. Ισχυρός έν προκειμένω ο κ. Βαρδινογιάννης. Σέ αυτόν άκριβώς ο Πατριάρχης άπένειμε τόν «Χρυσό Σταυρό» του Πατριαρχείου. Ο τελευταίος χάρισε στον Παναγιότατο χρυσή πλακέτα μέ τό έμβλημα του Παναθηναϊκού, τό ιερό τριφύλλι. Ο κ. πρόεδρος θά τόν έπισκεφτεί μάλλον και έκτός έδρας. Τά άποτελέσματα άναμένονται ραγδαία. Ηδη, τήν ώρα που ο Πατριάρχης χοροστατούσε, διάκονος άκούστηκε νά μουρμουρίζει μέσα από τά γένια του: «Έξω οι τσάτσου του Βαρδινογιάννη». Διασταυρωμένες πληροφορίες έπισημαίνουν ότι τό έορτολόγιο θά εμπλουτιστεί μέ έορτές όπως Βελίμρου του Άλλοθρήσκου, Χρήστου του Φονέως,

Βασιλείου του Μυστακοφόρου, Άντωνίου του Κεφαλοσφαιριστού και Τιραμόλα του Άπροσαρμόστου. Επί του πιεστηρίου μάθαμε ότι οι γνωστοί κύκλοι τής σκληροπυρηνικής ομάδας «Έρυθρός Σταυρός» μαζεύουν ύπογραφές για έπιτίμιο κατά του Πατριάρχη.

Ύπουργείο Ύγείας και Ένημέρωσης

Φλώρος όνόματι. Ύπουργός Ύγείας. Ένημερώνεται κι αυτός. «Δέν μπορώ νά πιστέψω αυτά που βλέπω και άν δέν τά βλεπα δέν θά μπορούσα ούτε νά διανοηθώ ότι υπάρχουν τόσα προβλήματα σέ νοσοκομείο», είπε καθώς ένημερωνόταν στή «Σωτηρία». Βέβαια ή υγεία πάει κατά διαόλου, υπάρχει όμως τουλάχιστον διαφάνεια: οι ύπουργοί μās ενημερώνουν μέ τό νι και μέ τό σίγμα για τά όσα ενημερώνονται.

Τά ύπουργεία μου

Ο Τρίτης έπικεφαλής πορείας για τά κονδύλια στήν παιδεία. Ο Παπανδρέου, μās τό 'πε στή Βουλή, προφανώς και θά διαδήλωνε άν ήταν φοιτητής. Προχθές ο Γιαννόπουλος, μιλώντας για τήν οικονομική ένίσχυση που ζητάει τό ΝΑΤ από τό κράτος, βροντοφώναξε: «Πάω μπροστάρης στήν πορεία». Μέ τόση όχλοκρατία, καλό είναι έμεις οι άλλοι νά μαζευόμαστε σιγά σιγά στό ύπουργεία μας...

Η γειτονιά των άγγέλων

Δέν πάνε πολλά χρόνια που κάποιος γείτονας κραδαίνοντας χαρτί και στυλό μου χτύπησε τήν πόρτα. Μάζευε ύπογραφές για τή μετατροπή του δρόμου μας (δρόμος από τους αρκετά σημαντικούς κυκλοφοριακά) σέ πεζόδρομο. Ήταν ο γνωστός άκροδεξιός του τρίτου που μέσα από τις άντιφάσεις τής διαλεκτικής, είχε ένστερνιστεί τό «προοδευτικό» αίτημα τής πεζοδρόμησης που ήταν τής μόδας έκείνη τήν έποχή. Δέν υπέγραψα, γιατί σέ λίγο θά μετακόμιζα σέ γειτονικό

δρόμο και μέ τρόπο φαντάσθηκα τί θά συνέβαινε στον «δικό μου» δρόμο, άν ο «δικός του» γινόταν πεζόδρομος. Τό περιστατικό τό θυμήθηκα τώρα μέ τό τοπικό δημοψήφισμα του Μεταξουργείου, όταν οι κάτοικοι στή συντριπτική τους πλειοψηφία αποφάσισαν νά φύγουν τά μπορντέλα από τήν περιοχή. Μιά βδομάδα άργότερα οι κάτοικοι του Νέου Φαλήρου αποφάνθηκαν σέ τοπικό δημοψήφισμα ότι δέν θέλουν πολυκατοικίες άνω των έξι όρόφων στήν περιοχή (τό γιατί ειδικά τό όριο των όρόφων πρέπει νά είναι έξι έξηγείται από τό γεγονός ότι οι περισσότεροι ζούν σέ εξαώροφες πολυκατοικίες). Οι συνταγματολόγοι δέν βλέπουν όλοι μέ καλό μάτι τά γενικά δημοψηφίσματα και ένας από τους λόγους γι' αυτό είναι ή άποσύνδεση του μερικού πολιτικού ζητήματος από τις γενικότερες συντεταγμένες που τό όρίζουν. Άλλά τά ίδια άκριβώς θά μπορούσε νά παρατηρήσει κανείς και για τά τοπικά δημοψηφίσματα, όταν ένα γενικότερο κοινωνικό πρόβλημα, είτε είναι ή πορνεία είτε τό κυκλοφοριακό είτε οι όροι δομήσεως, «έντοπίζεται» και έξορκίζεται: ύπαγε όπισω μου σατανά. Μόνο που πίσω βρίσκονται πάντα κάποιοι άλλοι, που στό έξής θά ύφιστανται έντονότερα τό πρόβλημα. Έμεις νά 'μαστε καλά! Ύπάρχουν βέβαια και τά συμβολικού χαρακτήρα τοπικά δημοψηφίσματα τύπου «άποπυρηνικοποιημένης ζώνης». Άλλά κι αυτά μήπως δέν καταλήγουν, παρ' όλη τήν πρόθεση τής ευαισθητοποίησης του κοινού, νά καθιστούν άπολιτικό τό πρόβλημα και άνώδυνη και άκοπη τή σχέση των πολιτών μέ αυτό; Έκεί πάντως που τά πράγματα γίνονται επώδυνα, είναι όταν τά δημοψηφίσματα αυτά έχουν συγκεκριμένο, υλικό άντικείμενο. Είναι ο ίδιος ο χαρακτήρας του τοπικού δημοψηφίσματος που «όρίζει» τό πρόβλημα κατά τέτοιο τρόπο, ώστε νά επιδέχεται μόνο συντηρητική, μικροαστική άπάντηση.

Κι επειδή δέν θά άργήσουν οι μέρες όπου τά τοπικά δημοψηφίσματα θά κληθοϋν νά άντιμετωπίσουν τό πρόβλημα του νέφους και τής μόλυνσης, καλό θά είναι νά μή θριαμβολογούμε από τώρα, πού ό βοριάς τών δημοψηφισμάτων θά φυσάει τό νέφος από τή μιά περιοχή στην άλλη.

«...και τούς άνέπτυξε τό νόημα τής έξέγερσης»

Γιορτή γιά τήν επέτειο τής ήρωικής έξέγερσης του Πολυτεχνείου πραγματοποιήθηκε τό πρωί τήν Τρίτη, 17 Νοεμβρίου, από τό ύπουργείο Δημοσίας Τάξεως στις Σχολές τής Έλληνικής Άστυνομίας. Παρευρέθηκαν ό ύπουργός, άρχηγοί, ύπαρχηγοί, διευθυντές, αστυνομικοί όλων τών βαθμίδων. Ή άνακοίνωση παρέλειψε νά πει ότι ό όρτασμός θά ήταν άγωνιστικός.

Συνεχίζεται ό διάλογος γιά τήν άπλή άναλογική

Μιλώντας σέ συγκέντρωση του Συμβουλίου Άναστασίου τής ΠΑΣΟΚ, ό Γ. Παπανδρέου έκανε τήν άκόλουθη βαρυσήμαντη δήλωση:

«Πώς μπορεί ένα κόμμα μέ ύπευθυνότητα στην έξαετή διακυβέρνηση τής χώρας νά δεχθεί τήν άπλή άναλογική πού, ίσως, σημαίνει και άκυβερνησία; Ήμείς άντιπροτείνουμε διάλογο σ' όλα τά επίπεδα».

Τό παιδί αυτό θά πάει μπροστά. Τόσο νέος και νά όμιλεί τήν σολομωνικήν...

Ή Θέμις τά χεί τετρακόσια

Οι άθλιότερες στη ύπόθεση Λογοθέτη, του άντεισαγγελέα πού έγινε γνωστός γιά τίσ άποκαλυπτικές εκθέσεις του γιά τήν κατάσταση στις φυλακές του Γεντί Κουλέ, συνεχίζεται. Συνεχίζουμε κι έμεις νά ταλαιπωρούμε τούς άναγνώστες μας. Τή φορά αυτή κλήθηκε σέ άπολογία από τό Πενταμελές Πειθαρχικό Συμβούλιο του Άρείου Πάγου επειδή

κρίθηκε ύπεύθυνος γιά επερώτηση πού κατέθεσαν στη Βουλή βουλευτές τής Ν.Δ. και του ΚΚΕ γιά τίσ άλλεπάλληλες εις βάρος του πειθαρχικές διώξεις. Τώρα πού τό καλοσκεφτόμαστε όμως, λέμε νά σταματήσουμε νά γράφουμε γιά τίσ διώξεις κατά του κ. Λογοθέτη πού ξέρεις, μπορεί αύριο νά άσκηθεί πειθαρχική δίωξη εναντίον του επειδή «προκαλεί» τά δημοσιεύματά μας.

«Δι' άπαρασαλεύτου συνεπείας στην πνευματική διακονία του...»

Στήν άντιφώνηση του στον Οικουμενικό και πάσης Ελλάδος γενικότερα, ό κ. Σαρτζετάκης έδωσε ρέστα άφου έθνικό και θρησκευτικό συνέπεσαν μέ άπροσμέτρητη ένδελέχεια. Ή αν μάλιστα ύπήρχε και τό μακεδονικό στοιχείο υπό βαρβάρων έποφθαλμιούμενο, τότε ίσως ό κ. Πρόεδρος νά ζητούσε από τόν Δέσποτα νύν νά τόν άπολύσει. Γιά λόγους καθαρά ψυχαγωγικούς (μέ τήν άρχαία σημασία τής λέξης) παραθέτουμε τήν διάπυρη άντιφώνηση:

«Άφου λοιπόν Σας εύχαριστήσω και πάλιν από μέσης καρδίας εκ μέρους έμου και τής οικογενείας μου, καθώς και όλοκλήρου του ελληνικού λαού δι' όσα ή επίσκεψή Σας εκφράζει εις πνευματικήν όλων μας οικοδομήν και κραταίωσιν τής εν Χριστώ έλπίδος και όσα άνακαλεί εκ τής άνεξαντλήτου χορείας τών άνεκτιμήτων ύπηρεσιών του Οικουμενικού Πατριαρχείου, κατά τήν διαδρομή τώσων αιώνων, προς τό Γένος τών Έλλήνων, ός μου επιτραπεί, μαζί μέ τίσ διάπυρες εύχές τών Πανελλήλων γιά κάθε από Θεού χαρά και εύτυχία και εύλογία προς συνέχιση τής Ήρας διακονίας Σας, νά έπαναλάβω: Δημητρίου, του Παναγιωτάτου και Οικουμενικού Πατριάρχου πολλά τά έτη!»

Ή σταθεροποίηση του ΠΑΣΟΚ

Τήν ίδια μέρα, τήν Τετάρτη 25 Νοεμβρίου, ύπήρξαν τρία θέματα στις έφημερίδες.

Πρώτο και καλύτερο οι άνακοινώσεις του ύπουργού Έθνικής (πόσο εθνικής, τέλος πάντων;) Οικονομίας: οι εργαζόμενοι θά πάρουν τό 4,5% πού τούς όφείλεται έδώ και μήνες, καθότι τέλος του χρόνου, λόγω τών έσκεμμένα «μετριοπαθών» προβλέψεων τής ίδιας τής κυβέρνησης. Ή ΑΤΑ του Ήανουαρίου έτεροχρονίζεται γιά τό Μάιο. Άποτέλεσμα: μέσα στο τετράμηνο θά έρθουν νά προστεθοϋν στο 13% πού έχασαν οι εργαζόμενοι τή διεία τής «σταθεροποιητικής» (τίνος;) πολιτικής άλλες 15 περίπου χιλιάδες δραχμές. Καμιά άνακοίνωση μάλιστα δέν ύπήρξε τή φορά αυτή γιά τόν άναμενόμενο πληθωρισμό ώστε νά ξέρουν οι εργαζόμενοι τί θά πάρουν έστω και τότε. Δεύτερος έτεροχρονισμός, τρίτη χρονιά λιτότητας. Μονόπλευρης. Στίς μέσα σελίδες τών έφημερίδων, στά ψιλά, ό διοικητής τής Τράπεζας τής Ελλάδας έξηγοϋσε τεκμηριωμένα, μιλώντας τήν ίδια ακριβώς μέρα στο Έλληνοαμερικανικό Έμπορικό Έπιμελητήριο, ότι τά κέρδη τών επιχειρήσεων συνεχίζουν νά αυξάνονται και φέτος... Τήν ίδια πάντα μέρα, οι έφημερίδες μας γνώρισαν τίσ φοβερές πρωτοβουλίες πού παίρνει ό κ. Ραυτόπουλος τής κυβερνητικής ΓΣΕΕ περί συγκρότησης επιτροπής από νομικούς οι όποιοι θά έρευνήσουν κτλ. Δηλαδή μάς ξαναθύμισαν τό άισχος, άναμφισβήτητα ένα από τά μεγαλύτερα τής έξαετίας, πού όφείλεται στην άνάγκη του ΠΑΣΟΚ και του Παπανδρέου νά έλέγξουν μέ κάθε μέσο τό συνδικαλιστικό κίνημα. Τρεις φιλολαϊκές δόσεις μέ κατεύθυνση τήν άλλαγή μέσα σέ μιά μέρα. Παρουσιάζοντας τίσ αποφάσεις ό κ. Σημίτης είπε: «τό πόσο θά μειωθεί ό πληθωρισμός θά έξαρτηθεί από τήν αποφασιστική στάση όλων μας». Όλων μας; Πώς δηλαδή, άφου άλλοι αποφασίζουν μόνοι γιά τήν αποφασιστική ή όχι στάση τους, ενώ τήν αποφασιστική στάση άλλων τούς τήν αποφασίζουν άλλοι; Έχει συνείδηση

φυσικά του θέματος ό κ. ύπουργός. Ήξηγώντας αυτό τό «όλων μας» άπαρίθμησε: «έξαρτάται από τόν επιχειρηματία, ό όποιος... από τίσ δημοσίες επιχειρήσεις, οι όποιες... από τόν άγρότη, ό όποιος...». Αυτοί είμαστε όλοι μας: κεφάλαιο, κράτος, αυτοαπασχολούμενοι. Οι μισθωτοί, αυτοί δέν συμμετέχουν στο όλο μας, αυτοί είναι οι άλλοι. Οι έτεροκαθοριζόμενοι. Οι φύσει και θέσει «άντικείμενο». Μιά σκληρή ταξική πολιτική λοιπόν. Πού όμως τώρα πιά δέν έχει καν τή δυνατότητα νά πει ψέματα, έστω, στον κόσμο τής μισθωτής εργασίας, νά του άπευθυνθεί έστω και ύποκριτικά, νά έχει έστω τό πρόβλημα νά τόν ξεγελάσει. Τώρα πιά ούτε τά λόγια δέν έχουν τήν πολυτέλεια τής «εύκαμψίας»...

Ήστερόγραφο: Και όμως μας «ξεγέλασε» πάλι ό κ. πρωθυπουργός: πέντε μέρες μετά τή συνεδρίαση του ΑΣΟΠ, πού «άποφάσισε» τήν εισοδηματική πολιτική, δύο μέρες μετά τίσ σχετικές άνακοινώσεις Σημίτη επί του θέματος νά 'σου ό κ. Παπανδρέου πού τά τινάζει όλα στον άέρα, και τόν προχθεσινό έαυτό του, και τό ΑΣΟΠ, και τήν κυβέρνησή του και τόν κ. Σημίτη προσωπικώς: ή ΑΤΑ θά δοθεί 1η Ήανουαρίου μαζί και ή όφειλόμενη διορθωτική και όχι έτεροχρονισμένη τό Μάιο. Συνέπεια πρώτη: ό κ. Σημίτης παραιτείται και άναλαμβάνει ό κ. Ρουμελιώτης. Συνέπεια δεύτερη: ό Άρχηγός πετώντας πάλι τούς άσους από τό μανίκι επιδιώκει νά άνεβάσει τό κατεβασμένο προσωπικό του κύρος. Συνέπεια τρίτη: αν κάποιος άκόμη δυσπιστεί οι θεσμοί κουρελιάζονται άκόμη μιά φορά. Συνέπεια τέταρτη: παρά τήν άλλαγή τής εισοδηματικής πολιτικής οι εργαζόμενοι θά έξακολουθήσουν νά πληρώνουν τά σπασμένα διότι ό πληθωρισμός άνεβαίνει και θά άνέβει περισσότερο μέ τόν βαρύτατα έλλειμματικό προϋπολογισμό. Πάντως ή πρέφα παίζεται καλά.

ΕΣΣΔ

Στόν άστερισμό του κεϋνσιανισμού

του Κ.Σ. Κάρολ*

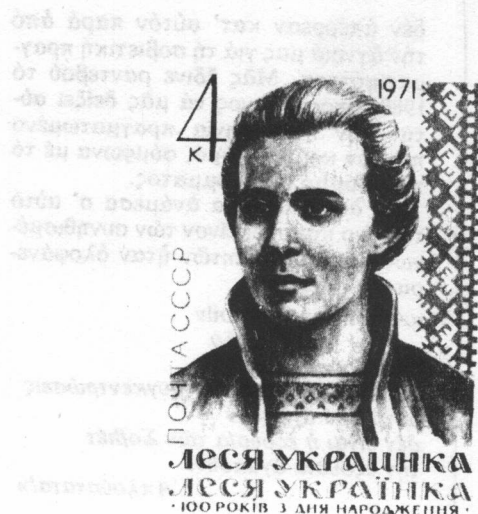
Γιά πρώτη φορά από την Όκτωβριανή Έπανάσταση, παραμονές της εβδομηκοστής επετείου της, ή λογοκρισία έχει ουσιαστικά καταργηθεί στη Σοβιετική Ένωση. Οι διευθυντές των διαφόρων εκδόσεων, που υποτίθεται ότι ξέρουν μέχρι πού δέν μπορούν να πάνε, αναλαμβάνουν μόνοι τους την εθύνη των κειμένων που δημοσιεύουν.

Άλλά όσο πιο τολμηρός είναι ο διευθυντής της έκδοσης και περιβάλλεται από μία καλή συντακτική ομάδα τόσο περισσότερο άνάρπαστο γίνεται τό έντυπό του. Η κεραυνοβόλα έπιτυχία του Όγκανιόκ απ' αυτή την άποψη είναι διδακτική. Δυστυχώς για τά έντυπα που τά καταφέρνουν καλύτερα δέν έχουν τή δυνατότητα να αξήσουν τήν κυκλοφορία τους γιατί τό χαρτί, πάντοτε μέ τό δελτίο στη Σοβιετική Ένωση, παρέχεται σε κάθε έντυπο μία φορά τό χρόνο, χωρίς να λαμβάνονται υπόψη οι διακυμάνσεις της ζήτησης στη διάρκεια της χρονιάς. Κατά συνέπεια μερικά φύλλα φιλολογικών περιοδικών — ή του Όγκανιόκ — πουλιούνται στη μαύρη άγορά σε άστρονομικές τιμές, πενήντα και εκατό φορές πάνω από τήν έπίσημη τιμή τους. Φαίνεται ότι αυτή ή άνωμαλία λίγο λίγο θα εξαφανιστεί χάρι στους νέους οικονομικούς μηχανισμούς, τους θεμελιωμένους στόν ανταγωνισμό· αλλά άκόμη και οι πιά αισιόδοξοι δέν πιστεύουν ότι κάτι τέτοιο θα συμβεί γρήγορα.

ΑΠΟΣΤΑΛΙΝΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΠΕΡΕΣΤΡΟ΄ΤΚΑ

(...) Παλαιότερα οι Σοβιετικοί συνομιλητές μας, συγγραφείς, οικονομολόγοι, επιστήμονες, σηματοδμένοι από τις τραγικές δοκιμασίες της χώρας τους πριν, κατά και μετά τόν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, δέν τοποθετούνταν άπέναντί μας ως κήρυκες ενός άλλου κόσμου, σε συνεχή αντίθεση προς τόν δικό μας. Ένσάρκωναν διαφορετικές εύαισθησίες και, αναγνωρίζοντας στό Νικήτα Κροϋτσεφ τή σημαντική αξία ότι έβαλε τέλος στην τρομοκρατία, μερικοί απ' αυτούς ώστόσο δέν δίσταζαν να ψέγουν τις άστοχες σχέσεις του μέ τους διανοούμενους και τήν άξεστη συμπεριφορά του στό ταξίδια του στό έξωτερικό. Παρά τις επιφυλάξεις αυτές, συνέχιζαν να πιστεύουν ότι ο Κροϋτσεφ μετά τήν κατάγγελία στό 20ό συνέδριο, τό 1956, της συμπεριφοράς του Στάλιν στη διάρκεια των μεγάλων εκκαθαρίσεων των έτών 1937-38, θα παραδεχόταν ότι ο σταλινισμός άρχισε μέ τήν αναγκαστική κολεκτιβοποίηση τό 1929, πράγμα που θά τόν υποχρέωνε να άποκαταστήσει τό Νικολάι Μπουχάριν, κύριο αντίπαλο αυτής της πολιτικής, και επομένως να άναθεωρήσει δηλ τήν έπίσημη έκδοχή της ιστορίας.

Η τύχη θέλησε να συνοδεύσω εκείνα τά χρόνια τόν ήγέτη του Βρετανικού Έργατικού Κόμματος Άνιουριν

Μπήβαν σε ένα επίσημο ταξίδι στην ΕΣΣΔ, όπου θά συναντούσε τόν Κρεμλίνο τόν Κροϋτσεφ και τό περιβάλλον του. Στις κουβέντες μας εκείνες τά μέλη της ήγετικής ομάδας ενώ διακρίνονταν από ύπέρμετρη αισιοδοξία για τή έπικείμενη οικονομική έκρηξη, δέν ήθελαν να άκούσουν λέξη για τά «σφάλματα» του παρελθόντος ούτε να βγάλουν τά ανάλογα πολιτικά συμπεράσματα. Ό ίδιος ο Κροϋτσεφ καμωνόταν πως άγνοούσε τή δική του «μυστική έκθεση» στό 20ό συνέδριο του ΚΚΣΕ και έδινε τήν έντύπωση ότι ήθελε, κυρίως, να ξεχάσει τόν Στάλιν.

Γιά τόν κύριο συνοδό μας, τόν Βίκτορ Γκρίτσιν — ο μεγάλος αντίπαλος για τή θέση του γραμματέα τό 1985 του Γκορμπατσόφ — ο δρόμος της ΕΣΣΔ προς τόν κομμουνισμό ήταν όλάνοιχτος και τά αίτήματά μας για κάποιον ένδεχόμενο έκδημοκρατισμό

* Τό άρθρο αυτό του Κ.Σ. Κάρολ αποτελεί τήν εισαγωγή στόν ειδικό αφιέρωμα στό πείραμα «Γκορμπατσόφ» μέ τίτλο «L'URSS en transparence» του γαλλικού περιοδικού *Les Temps Modernes* (Σεπ. 1987, τεύχος 494). Όλα τά κείμενα του τεύχους αυτού άνήκουν σε Σοβιετικούς διανοούμενους και τά περισσότερα απ' αυτά δημοσιεύτηκαν τά τελευταία δύο χρόνια στην Σοβιετική Ένωση. Ό τίτλος του άρθρου που δημοσιεύεται έδώ και οι μεσοτίτλοι είναι της σύνταξης του Πολίτη.

δέν απέρρεαν κατ' αυτόν παρά από την άγνοιά μας για τή σοβιετική πραγματικότητα. Μάς έδινε ραντεβού τό 1980, ύποσχόμενος νά μάς δείξει αυτόν τήν ήμερομηνία πραγματοποιημένο πιά τόν κομμουνισμό, σύμφωνα μέ τό πρόγραμμα του κόμματος.

Ή άναντιστοιχία ανάμεσα σ' αυτό τό λόγο καί σ' εκείνον τών συνηθισμένων μας συνομιλητών ήταν όλοφάνερα άβυσσαλέα.

«Αυτοί που έξυμούν
μέ ζήλο

τήν έξουσία μας
καί λένε ψέματα στις συγκεντρώσεις
αυτό που αγαπούν
δέν είναι ή έξουσία τών Σοβιέτ
τήν έξουσία αγαπούν!

'Απλούστατα!'

ΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΜΠΡΕΖΝΕΦΙΣΜΟΥ

Ο νεαρός Γιεφτουσένκο, έκμεταλλευόμενος τό «ξεπάγωμα», συνόψισε μέ τους παραπάνω στίχους τήν πραγματική σκέψη τής σοβιετικής πολιτικής έλίτ. Άλλά είχε άδικο νά μιλά για «τό νεκρό χέρι». Αυτό τό χέρι ήταν όλοζώντανο καί κινούνταν σύμφωνα μέ μία λογική που, κατά τόν Άμερικανό ιστορικό Μπάριγκτον Μούρ, είναι κοινή σέ όλες τής έλίτ τής έξουσίας, σέ Άνατολή καί Δύση: «Όταν έχουν τήν εύκαιρία νά ιδιοποιηθούν ένα δυσανάλογο τμήμα αγαθών που καθιστούν τόν πολιτισμό ύποφερτό, δέν διστάζουν ποτέ νά τό κάνουν».

Ο Κρουτσεφ δέν αποτελούσε σοβαρό εμπόδιο γι' αυτή τή γενιά τής νομενκλατούρας. Έπιλεγμένη από τόν Στάλιν, άναμειγμένη στην τρομοκρατία, έκτιμούσε ότι είχε τό δικαίωμα νά άνταμειφθεί για όσα είχε ύποστεί τά δύσκολα χρόνια τής έκβιομηχάνισης καί του πολέμου. Βέβαια ή περί τόν Μπρέζνιεφ νέα ήγετική ομάδα, γνωρίζοντας από τήν πείρα της ότι ή τρομοκρατία τής σταλινικής περιόδου άν κυρίως έπληττε τή βάση, καθόλου δέν έξαιρούσε τήν κορυφή, δέν όνειρευόταν νά χύσει αίμα ή στόν οικονομικό τομέα νά καταφύγει στά σκληρά μέτρα. Τό δίχτυ τής καταστολής έγινε πίο έλαστικό καί ό δυσαρεστημένος Σοβιετικός πολίτης για νά τήν αποφύγει άρκούσε νά μήν προχωρήσει στόν ύπονομεμένο από τήν πολιτική χώρα. Μέ έξαιρεση έναν όρισμένο αριθμό άντιφρονούντων όπως ό Σολτζενίτσιν, ό Ζαχάροφ ή ό Σινιάφσκι, οί περισσότεροι διάλεξαν νά μήν παραβιάσουν τά ταμπού, ένω παράλληλα συνέχιζαν νά άνθίστανται μέ άλλες μεθόδους, επιτρέποντας έτσι στην κοινωνία νά ακολουθήσει τό δρόμο της καί ν' απομακρυνθεί από τό δρόμο του κόμματος-κράτους.

Αίφνης, ή ΕΣΣΔ του Μπρέζνιεφ, σύμφωνα μ' ένα λαϊκό ανέκδοτο, έγινε «ή χώρα τών πέντε παραδόξων». Τό πρώτο: όλος ό κόσμος έχει δουλειά αλλά κανείς δέν εργάζεται πραγματικά. Τό δεύτερο: κανένας δέν σκοτώνεται στή δουλειά αλλά τό πλάνο πάντοτε ύλοποιείται καί ξεπερνιέται τό τρίτο: οί στόχοι τής παραγωγής πραγματοποιούνται αλλά δέν βλέπει κανείς τά άποτελέσματα στά ράφια τών μαγαζιών τό τέταρτο: ύπάρχει σπανιότητα αγαθών αλλά όλος ό κόσμος βρίσκει νά φάει καί νά ντυθεί τέλος τό πέμπτο: ό καθένας, προφανώς, τά καταφέρνει δουλεύοντας στό ρελαντί αλλά καί κανένας δέν είναι εύχαριστημένος.

Θά 'πρεπε νά προσθέσει κανείς καί ένα έκτο πίο έκπληκτικό παράδοξο: άφου διακηρύχθηκε ότι ό Στάλιν διέπραξε τό άσυγχώρητο λάθος νά επιβάλλει τήν «προσωπολατρία», ό Μπρέζνιεφ άποφάσισε νά άποκαταστήσει τήν ίδια λατρεία για τό πρόσωπό του. Πήρε τόν τίτλο του άρχιστράρχη, έγκωμιάσε στά άπομνημονεύματά του τά πολεμικά του άνδραγαθήματα —πού όλοι άγνοούσαν— για τά όποια άνταμειφθηκε άμέσως μέ τό βραβείο Λένιν Λογοτεχνίας. Οί εργάτες τών μεγάλων έπιχειρήσεων του άφιέρωναν τά έπιτεύγματα τής παραγωγής τους —κατά κανόνα φανταστικά— μέ προσωποποιημένες προσφωνήσεις —«στόν πολυαγαπημένο μας Λεονίντ Ίλιτς»— κατά τό πρότυπο τών πιονιέρων τής σοβιετικής βιομηχανίας τής δεκαετίας του '30 που έκαναν τίσ άντίστοιχες αφιερώσεις στόν έπίσης «πολυαγαπημένο Ίωσήφ Βησσαριόνοβιτς». Τό παλιό εύφυλόγημα του Μάρξ για τίσ τραγωδίες τής ιστορίας που γίνονται φαρσοκωμωδίες όταν επαναλαμβάνονται, γνώριζε στή Μόσχα μία τέλεια έπιβεβαίωση.

ΟΙ ΝΕΟΙ ΠΛΟΥΣΙΟΙ

Σέ μεταγενέστερα ταξίδια μου στην ΕΣΣΔ, τό 1984 καί τό 1985, εκείνο που μέ εξέπληξε περισσότερο ήταν ή άνάπτυξη τής παράλληλης άγοράς στόν πρωταρχικό τομέα τής εργασίας. Δέν μέ εξέπληξε τό γεγονός ότι τόσο καί τόσο άνθρωποι που δέν σκοτώνονται στή δουλειά κάνουν ένα σωρό μικροδουλείες για νά στρογγυλεύουν τόν προϋπολογισμό τους καί νά άναπληρώσουν τήν ανεπάρκεια τών έπίσημων ύπηρεσιών. Άλλά σ' αυτή τή χώρα δπου ό καθένας είναι ύποχρεωμένος νά έχει μίαν άπασχόληση, ειδάλλως κατηγορείται για παρασιτισμό, μπόρεσαν νά δημιουργηθούν όλόκληρες

στρατιές ανεξάρτητων εργατών που συνομολογούν ιδιωτικές συμβάσεις μέ τίσ κρατικές έπιχειρήσεις καί πληρώνονται πέντε φορές πάνω από συνηθισμένους εργάτες για τήν ίδια εργασία. Αυτό δέν θά μπορούσα ποτέ νά τό φανταστώ. Σέ σχέση μέ τους «σαμπάσνικι» —έτσι όνομάζονται αυτοί οί ιδιωτικοί «σταχανοβίτες»— ό τότε ύπουργός Έσωτερικών στρατηγός Βίταλι Φέντορτσουκ, έξηγοϋσε σέ μία συνέντευξη του τό 1984 ότι τό νομικό τους καθεστώς δέν ήταν καλά προσδιορισμένο, αλλά δέν έτιθετο ζήτημα νά περιοριστούν οί δραστηριότητές τους διότι μόνοι τους αυτοί έφεραν σέ πέρας παραπάνω από τίσ μισές κατασκευές έξω από μεγάλες πόλεις. Ή άκαδημαϊκός Τατιάνα Ζασλάβσκαγια σέ ένα πολύ πίο πρόσφατο έκμερον της λέει κι αυτή ότι οί «σαμπάσνικι» δέν κοστίζουν τίποτε στό κράτος (δέν έχουν καμιά κοινωνική κάλυψη) καί θά έπρεπε νά συνεχίσουν, κάτω βέβαια άπό κάποιον έλεγχο, τήν κοινωνικά χρήσιμη εργασία τους.

Όστόσο δέν αποτελεί μυστικό ότι γύρω άπ' αυτές τίσ ανεξάρτητες στρατιές αναπτύσσεται μία όλόκληρη σειρά άεριτζήδων που γεμίζουν τίσ τσέπες τους έφοδιάζοντάς τους τά άπαραίτητα ύλικά καί τίσ σχετικές συμβάσεις. Άλλά κι άν άκόμη δέν ύπήρχε αυτή ή μορφή συμπληρωματικής διαφθοράς —ή άν είχε τήν έκταση που μερικοί τής άποδίδουν— δύσκολα γίνεται κατανοητό πώς θά μπορούσε νά συνδυάσει κανείς ένα σύστημα που αυτοχαρακτηρίζεται σοσιαλιστικό, βασισμένο στή δημόσια ιδιοκτησία τών μέσων παραγωγής, μέ τή λειτουργία μιάς δεύτερης άγοράς εργασίας άφ' ενός εϋνοημένης από τήν άποψη τών άποδοχών καί άφ' έτέρου στερημένης κοινωνικής προστασίας που τό σοβιετικό Σύνταγμα προβλέπει για όλους τους πολίτες. Για νά φτάσουν τά πράγματα σ' αυτό τό σημείο χρειάστηκε ή έπίσημη ιδεολογία νά κανατήσει άδειο περικάλυμμα καί νά μή νοιάζεται ούτε καν για τά προσχήματα.

Όλος ό κόσμος πιά γνωρίζει σήμερα τίσ άνακαλύψεις μου του 1984, λίγο πριν τήν άνοδο του Γκορμπατσόφ, καί του 1985. Οί Σοβιετικοί έκατομμυριοϋχοί άπασχόλησαν τή *Λιττερατούρνια Για Γκαζέτα* ένω ή άκαδημαϊκός Τατιάνα Ζασλάβσκαγια άφήνει νά έννοηθεί ότι αυτές οί περιουσίες «που δέν προέρχονται από τήν εργασία» συσσωρεύτηκαν, άκριβώς, χάρη στην ύπαρξη πολλών δικτύων διανομής στά όποία τό ίδιο ρούβλι δέν έχει τήν ίδια

1. Barrington Moore Jr., *Authority under Inequality under Capitalism and Socialism*, Clarendon Press, 1986, Λονδίνο.

άζια. Μέ άλλα λόγια, όλοι εκείνοι που έχουν τή δυνατότητα διοχέτευσης άγαθών επιδοτούμενων από τό κράτος πρός τήν παράλληλη ή τήν ελεύθερη άγορά —νόμιμη κι αυτή— άποκομίζουσαν τεράστια κέρδη, ανάλογα μέ τήν έκταση τής επιχείρησης. Τό καθεστώς Μπρέζνιεφ γιά νά ζωογονήσει τήν παραγωγή ειδών πρώτης ανάγκης αύξανε συνεχώς αυτές τς επιδοτήσεις, ενώ έκανε πώς δέν καταλαβαίνει ότι πολύ λίγες άπ' αυτές κατέληγαν στους παραλήπτες τους, δηλαδή τά λιγότερο εύνοημένα κοινωνικά στρώματα. Έπρόκειτο ώστόσο γιά κόλοσσιαία ποσά, αντίστοιχα μέ τους μισθούς πολλών μηνών δλόκληρου του ένεργου πληθυσμού τής ΕΣΣΔ και γι' αυτό δέν εκπλήσσει τό γεγονός ότι ή «άγρια» κατανομή τους καταλήγει στό νά καταστρέψει άκόμη και τόν έλάχιστο όρθολογισμό που ίσχύει μεταξύ έργασίας και μισθού. "Ένας Σοβιετικός διάλεξε μίαν άπασχόληση όχι σέ συνάρτηση μέ τς μισθολογικές άπολαβές που του προσέφερε επίσημως αλλά ύπολογίζοντας τά όφέλη που θά του παρείχε ή συμμετοχή του στό άλφα ή βήτα κύκλωμα, περίπου νόμιμο, αλλά πάντοτε πιά έπιπεδές από τήν τυχόν άπομομή του επίσημου πρίμ παραγωγικότητας. Μέ τήν ύπαινετική της γλώσσα ή Τατιάνα Ζασλάβσκαγια διαπιστώνει ότι αυτού του είδους ή αυθόρμητη άνάπτυξη συνοδεύεται μέ «στοιχεία άδικίας σέ διάφορες σφαίρες τής κοινωνικής ζωής που έκτρέπουν τους έργαζόμενους από τους σκοπούς και τς άξίες τής κοινωνίας».

Η ΜΕΣΑΙΑ ΤΑΞΗ

Σ' αυτό τό παρδαλό πλαίσιο άναπτυσσόταν και έξελισσόταν μιά τεράστια μεσαία τάξη που, γενικά, άντλει τά εισοδήματά της από τς δημόσιες προμήθειες αλλά δέν έχει ένοχη συνείδηση. Καίτοι ζει πολύ καλύτερα από τήν πλειονότητα του πληθυσμού, μού φάνηκε πολιτικά άλλοτριωμένη και πολύ άνικανοποίητη από τήν τύχη της. Διότι δέν άποτιμά τήν κατάστασή της σέ σχέση μέ τό παρελθόν ούτε σέ σχέση μέ τς φτωχότερες τάξεις αλλά αυτοσυγκρινόμενη μέ τς όμόλογές της τής Δύσης.

Παλιότερα οί Σοβιετικοί φίλοι μου δέν μπορούσαν νά κάνουν τέτοιες συγκρίσεις διότι ζούσαν άπομονωμένοι και δέν γνώριζαν ούτε καν τήν Γκρέτα Γκάρμπο ούτε τήν Μαρλέν Ντήντριχ. Τώρα οί Σοβιετικοί συνομιλητές μου είναι περισσότερο γνώστες από μένα του Μπελμοντό, του Άντριάνο Τσελεντάνο και πολλών άλλων άστέρων τής Δύσης. Και κυρίως έχουν τό μαγικό δώρο νά έντοπίζουν όρισμένες άπρόσμενες λεπτομέρειες στα δυ-

τικά φίλμ. Στο Κράμερ εναντίον Κράμερ γιά παράδειγμα, μετρούσαν άσταμάτητα, προσεγγίζοντας τό τετραγωνικό μέτρο σχεδόν, τήν έντυπωσιακή στά μάτια τους επιφάνεια των διαμερισμάτων των δύο διαζευγμένων Άμερικανών, γιά νά μου εξηγήσουν στή συνέχεια ότι στήν ΕΣΣΔ οί διαζευγμένοι άναγκάζονται νά συγκατοικούν —πράγμα που άποτελεί καθαρή όμωπτη— γιαντί δέν βρίσκουν διαμέρισμα.

Τό λάθος επιρρίπτεται στό σοσιαλισμό, διότι φαντάζονται ότι μέ άλλο καθεστώς ό καθένας θά είχε στήν ΕΣΣΔ ένα μεγάλο διαμέρισμα όπως εκείνο των δύο Κράμερ.

Η διατήρηση τής σοσιαλιστικής άνεπάρκειας άγαθών θεωρείται άλλωστε ή κύρια αίτια του κύματος διαζυγίων που κατακλύζει τή χώρα —στς εύρωπαϊκές σοβιετικές δημοκρατίες διαλύεται ένας στους δύο γάμους—, όπως και ό πολλαπλασιασμός των μονογονεϊκών οικογενειών, άκόμη και φαινομένων πιά άνησυχητικών όπως ή έγκληματικότητα, τά ναρκωτικά, ή πορνεία. Τά ίδια αυτά φαινόμενα ύπάρχουν ώστόσο σέ εύρύτερη κλίμακα σέ άλλα καθεστώτα διότι, ως προς τά ναρκωτικά και τήν πορνεία γιά παράδειγμα, ή Μόσχα δέν μπορεί νά συναγωνιστεί τή Νέα Υόρκη και τς άλλες δυτικές μητροπόλεις. Βεβαίως, μού άπαντούσαν, αλλά στή Ρωσία θά μπορούσαμε νά τά άποφύγουμε όλα αυτά χάριη στήν ιδιαίτερη πολιτιστική παράδοση... ή ό Θεός ξέρει πώς άλλως. Οί άρνητικές πλευρές τής κατάστασης έχουν γίνει τόσο φανερές ώστε κάποιος άντιφρονών, σύμφωνα μέ ένα άνέκδοτο, άναγκάζεται νά μοιράζει προκηρύξεις στήν Κόκκινη Πλατεία χωρίς κείμενο. Άλλά τόν συνέλαβαν και τόν όδήγησαν σέ έναν ύπεύθυνο του Κρεμλίνου όπου έδωσε τήν εξής εξήγηση: «Δέν ύπάρχει λόγος νά γράφει κανείς, όλος ό κόσμος ξέρει...».

Αυτή ή ιστορία έβγαλε πολύ γέλιο αλλά αν τήν καλοξετάσει κανείς δέν είναι καθόλου άστεία: ό άπερίσκεπτος άντιφρονών μοίραζε λευκό χαρτί γιαντί δέν ήξερε τί νά γράφει, δέν είχε τίποτε νά προτείνει γιά νά αλλάξει τό ύπάρχον σύστημα. Η καχυποψία άπέναντι στήν πολιτική πάει πέρα από τήν άπλή κριτική του σοσιαλισμού: κάθε σκέψη είναι επικίνδυνη αυτή καθ' έαυτήν και ίκανή νά προκαλέσει καταστροφές. Σ' αυτές τς συνθήκες πολλοί πριμοδοτούν κάποια «πνευματική επανάσταση» που θά έμπνεόταν από τή μεγάλη παράδοση των Ρώσων ήθικολόγων, μιά και ό κύριος πυρήνας του κακού βρίσκεται στήν «ψυχή» και καμία κοινωνική μεταρρύθμιση δέν θά μπορούσε πραγματικά νά τή γιαντρέψει.

Τό ενδιαφέρον γιά τή θρησκεία είναι φυσικά σέ άνοδο, παρόλο που ή όρθόδοξη εκκλησία, ύπόλογη γιά τήν ά-

προκάλυπτη συνεργασία της μέ τό κράτος, δέν προκαλεί ένταξη άνάλογη μέ εκείνες τής καθολικής εκκλησίας στήν Πολωνία. Παρατηρήσαμε ώστόσο σέ όλα τά φίλμ γκρό πλάν πάνω στους θόλους των εκκλησιών, όπως και σέ πολλά βιβλία άναφορές στις θρησκευτικές άξίες, άκόμη και σέ συγγραφείς πασίγνωστους γιά τήν ένταξή τους στό κόμμα και ύψηλά ιστάμενους στή διοίκηση των πολιτιστικών ζητημάτων.

Όντας άδιόρθωτα άριστερός και πεπεισμένος ότι ή σοβιετική κοινωνία δέν είναι παρά μιά ιδιότυπη παραλλαγή των κοινωνιών που ζούμε στή Δύση, ήμουν άπογοητευμένος άπ' αυτό τό κλίμα και από τήν κατάφορη έλλειψη ενδιαφέροντος των συνομιλητών μου γιά τήν τύχη των έργαζόμενων, πολύ λιγότερο εύνοημένων άπ' αυτούς. Άλλά έπρεπε νά καταλάβει κανείς σέ τί θεμελιωνόταν αυτή ή νέα ιδεολογία τής έντελιγκέντσιαις.

Μιά ιστορία κακοχωνεμένη παράγει πάντοτε μύθους που κυρίως άνανακλούν τήν ύποκειμενικότητα εκείνων που ζουν τήν επόμενη εποχή. Άς πάρουμε τήν περίπτωση του Στάλιν. Γιά τους σοβαρούς ιστορικούς τής Δύσης, από τόν Κάρ ως τόν Ντούτσερ, έκανε τά πάντα γιά νά εξαφανίσει τά έξισωτικά αξιώματα τής άρχικής θεωρίας των μπολσεβίκων και νά καθιερώσει σχέσεις άυστηρως ιεραρχημένες στις δημιουργούμενες βιομηχανίες και στό σύνολο τής κοινωνίας. Διακήρυξε, λοιπόν, τό άσυμβίβαστο του σοσιαλισμού μέ τήν «ούραβνίλοβκα» κατ' άρχήν (ισοπέδωση προς τά κάτω) και στή συνέχεια μέ τήν «ράβνοστ» (ισότητα), τέλος μέ καθετί που θά μπορούσε νά βλάψει τήν πειθαρχία στήν έργασία, στήν εξειδίκευση, στό καθεστώς και τήν αυθεντία των στελεχών, που σύμφωνα μέ τό σύνθημά του όφειλαν «νά άποφασίζουν γιά τά πάντα». Βέβαια προτιμούσε νά τό κάνουν περιοδικά και νά μή συνηθίζουν στή δύναμή τους που θά μπορούσε, μακροπρόθεσμα, νά άπειλήσει τή δική του. Χρησιμοποιούσε λοιπόν τήν τρομοκρατία γιά νά έξασφαλίσει μιά κάποια έναλλαγή των άνώτερων στελεχών, αλλά δέν έμπόδισε τήν άποκρυστάλλωση αυτής τής έλίτ που, μετά τό θάνατό του, σταθεροποίησε γιά τά καλά τά προνόμιά της. Μιά έστω και σχηματική μελέτη των βιογραφιών των ήγετων και των μεγάλων Σοβιετικών προκαθημένων θά άρκοιυσε γιά νά πείσει. Όστόσο, άγνωώντας αυτά τά άδιαμφισβήτητα χαρακτηριστικά του σταλισμού, όρισμένοι σήμερα καταγίνονται μετά μανίας ν' άποδείξουν ότι ό Στάλιν, στό όνομα του έξισωτισμού, συστηματικά έξολόθρευε τή έλίτ, προωθώντας τήν προς τά κάτω ισοπέδωση.

στόν όνομαστό του-λόγο τής Φιλαδέλφειας, νά καταγγείλει «τήν οικονομική τυραννία πού κάτω από τή μάσκα τής δημοκρατίας εισήγαγε τή δουλειά στίς ΗΠΑ». Κανένας τό 1933, όταν άνακηρυσσόταν πρόεδρος τών ΗΠΑ, δέν τόν θεωρούσε ίκανό νά μιλήσει μιά τέτοια γλώσσα.

Ή έκπληξη πού προέβλεπε τελευταία ό Γκορμπατσόφ φαίνεται ότι προέρχεται από μιά παρόμοια εξέλιξη. Οί δύο περιπτώσεις βέβαια δέν είναι όμοιες διότι στήν ΕΣΣΔ δέν υπάρχουν ούτε έκατομμύρια άνεργοι ούτε κόμματα άντιπολίτευσης ούτε τεράστια κοινωνικά κινήματα. Όστόσο πολλοί Άμερικανοί άναλυτές άναφερόμενοι στόν Γκορμπατσόφ μιλούν γιά ένα νέο «New Deal»² διότι κι αυτός στίς ιδιόμορφες συνθήκες τής ΕΣΣΔ επιχειρεί νά ξαναδώσει έμπιστοσύνη στή χώρα του και κυρίως, όπως παλιά ό Ρούσβελτ μέ τούς Άμερικανούς, «νά ξαναβάλει τούς Σοβιετικούς στή δουλειά». Καί είναι προφανές ότι τά φάρμακα πού διαλέγει προσκρούουν στά άγκυρωμένα συμφέροντα έκείνων πού βολεύονταν μέ τή στασιμότητα —και κέρδιζαν άπ' αυτήν— και πολλών άλλων πού φοβούνται τίς αλλαγές είτε από άδράνεια είτε μήπως δέν ξανάβρουν λογαριασμό. Ή ιστορία τών άλλων χωρών τής Άνατολής —Τσεχοσλοβακία τό 1968, Πολωνία τό 1980— δείχνει ότι σέ κάθε περίπτωση τά Κ.Κ. στήν έξουσία τήν ώρα τής δοκιμασίας διχάζονται σέ μεταρρυθμιστές και συντηρητικούς και ότι μιά ισχυρή άναλογία τών μελών τους τά εγκαταλείπει έντελώς. (Τό Κ.Κ. Πολωνίας έχασε στή φάση άνόδου τής «Άλληλεγγύης» τό ένα τρίτο τών δυνάμεών του).

Αυτά τά προηγούμενα άρκούν γιά νά γίνει κατανοητό ότι δέν είχαν καμιά τύχη ν' εισακωστούν από όλους οι έκκλήσεις του Γκορμπατσόφ προς τά στελέχη νά αλλάξουν τίς μεθόδους δουλειάς και νά συμπεριφέρονται ως καλοί δημοκράτες, ειςάισθητοι στό παράπονα τής βάσης. Επίσης θά ήταν ελάχιστα ρεαλιστικό νά πιστεύει κανείς ότι τό σύνολο τών Σοβιετικών, στό όνομα τών νέων προοπτικών, θά εγκατέλειπαν τίς συνήθειές τους νά υπερασπίζονται τά άτομικά τους συμφέροντα, εργαζόμενοι χωρίς ζήλο και μή θεωρώντας τή δημόσια περιουσία δική τους.

2. Είναι ό τίτλος του ενδιαφέροντος άφιερώματος «*Courier des pays de l'Est*» πού δημοσίευσε ή *Documentation Francaise*, Μάρτιος 1987, άριθ. 316.

ΠΡΟΣ ΕΝΑ ΣΟΒΙΕΤΙΚΟ NEW DEAL

Άντίθετα από ένα αυτοκίνητο πού σταματά ξαφνικά μετά από μιά βλάβη, ένα κοινωνικό σύστημα συνεχίζει νά λειτουργεί άκόμα κι όταν έχουν σκουριάσει όλοι οι μηχανισμοί του. Αυτή ώστόσο ή ήμιπαραλυσία διαιρεί άναπόφευκτα τήν κοινωνία από τή βάση ως τήν κορυφή. Άπό τή μιά μεριά γιατί ή ζωή γιά ένα τμήμα του πληθυσμού γίνεται άβάσταχτη και από τή άλλη μεριά γιατί ή θύνοσα τάξη, άν και αισθάνεται τήν άπειλή τής χρεοκοπίας, δέν κατορθώνει πλέον νά αναλύσει τίς αιτίες τής κρίσης, νά βρει τίς δέουσες λύσεις και νά δράσει σταθερά. Μιά τέτοια κατάσταση ύπήρχε στίς ΗΠΑ μετά τή μεγάλη κρίση τής δεκαετίας του '30. Χρειάστηκε λοιπόν κάποιος πατριότις, ό Φραγκλίνος Ρούσβελτ, νά σώσει τό άμερικανικό σύστημα από τήν ίδια του τήν έσωτερική λογική πού τό έσπρωχνε στήν παράλυση τής παραγωγής και στήν παρακμή. Άλλά γιά νά πραγματοποιήσει ό Ρούσβελτ τό περιβόητο «New Deal» άναγκάστηκε νά παλέψει ένάντια στή πλειοψηφία τής τάξης του και αυτή, άκόμη και σήμερα, τόν απέχθάνεται γιά τήν «προδοσία» του. Υπενθυμίζουμε ότι γιά νά κάμψει τίς αντίστασεις τών ισχυρών, δεχόμενος μιάν αξιοσημείωτη πίεση τής βάσης, ό πρόεδρος τών ΗΠΑ δέν σταμάτησε νά ριζοσπαστικοποιείται και κατέληξε,

Περιέργως, άποδίδονται και στόν Μπρέζνιεφ έξισωτικές όρέξεις διότι όντως περιόρισε τό άνοιγμα τών μισθών επιτρέποντας, χάρη στά πρίμ παραγωγικότητας, στους εργάτες τών μεγάλων βιομηχανιών νά κερδίζουν περισσότερο στήν έπίσημη οικονομία από όρισμένες κατηγορίες τεχνικών ή γιατρών και εκπαιδευτικών. Κανένας εργάτης, άπ' όσο ξέρουμε, δέν έχει γίνει έκατομμυριούχος γιατί θά έπρεπε νά άντλεί εισοδήματα από τήν παραοικονομία πού αναπτύσσεται αυθόρμητα πίσω από τήν πρόσοψη τής έπίσημης σχεδιοποίησης. Άρα δέν ήταν αυτοί πού έπωφελήθηκαν περισσότερο. Άλλά σέ όρισμένους τούς άρκει νά άπομονώνουν από τό γενικό πλαίσιο μερικές ιδιαίτερες περιπτώσεις γιά νά υποστηρίξουν ότι άκόμη και κατά τήν μπρεζνιεφική περίοδο ό «έξισωτισμός» εϋημερούσε εις βάρος τών μορφωμένων στραμάτων πού άξιζαν περισσότερο. «Γίνεται κανείς εργάτης», μου έλεγε κάποιος συνομιλητής μου, «όταν θέλει νά κερδίζει πολλά δουλεύοντας λίγο παρά νά μορφώνεται, νά άποκτή διπλώματα και στή συνέχεια νά κερδίζει λίγα δουλεύοντας πολύ». Για νά εικονίσει αυτή τή διαβεβαίωσή του άναφέρθηκε στά εισοδήματα τών οδηγών ταξί ή λεωφορείων, πολύ μεγαλύτερων από τά εισοδήματα ενός συγγραφέα μέσης άπήχησης, ύπογραμμίζοντας ότι στό τέλος τής καριέρας τους οι εργάτες θά έχουν συντάξεις δύο φορές πίο μεγάλες από τίς δικές του. (...)

ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΚΑΙ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΤΗΤΑ

Οι συμπεριφορές τών μέν καί τών δέ σφυρηλατήθηκαν επί δεκαετίες από δεδομένες κοινωνικές συνθήκες καί στό πλαίσιο τής ανεπάρκειας πού σφηνεχίζει νά τούς περιβάλλει. Ο καλός λόγος —ή ή καλή λογοτεχνία— δέν θά άρκουσε γιά νά τούς μεταμορφώσει. Ο Γκορμπατσόφ τούς πρώτους είκοσι μήνες του New Deal του θά οικτίρει τήν ύπόγεια αντίσταση στήν πολιτική του καί θά μεταθέσει τά στελέχη από τό ένα πόστο στό άλλο. Ύστερα, έχοντας καταλάβει καλύτερα από τό περιβάλλον του τήν αναγκαιότητα νά πιάσει από άλλη μεριά τόν προβληματικό φάκελο «άνθρώπινος παράγοντας», προσκάλεσε τούς Σοβιετικούς πολίτες νά συμμετάσχουν, μέσα από τίς έκλογές, στή ζωή τών επιχειρήσεων τους, τών εργαστηρίων, τών τοπικών σοβιέτ καί, εκών άκων, στή ζωή του κόμματος του ίδιου. Βέβαια δέν προτείνει «νά βομβαρδιστεί τό γενικό έπιτελείο», όπως τό έκανε ο Μάο στήν άρχή τής πολιτιστικής επανάστασης στήν Κίνα. Άλλά θέλει κι αυτός νά δώσει στό Κ.Κ. ένα χαρακτήρα πολιτικό, άποδεχόμενος ότι πρέπει νά περιοριστεί ο ρόλος του ως άπλου διαχειριστή καί ευχεται τά μέλη του νά στρατολογούνται από άνθρώπους πολιτικοποιημένους καί όχι άπλως σπασιαλίστες πού μπαίνουν στό κόμμα γιά νά κάνουν καριέρα καί δέν άνοίγουν ποτέ τό στόμα τους, άκόμη κι άν είναι μέλη τής Κεντρικής Έπιτροπής. Είτε πρόκειται, λοιπόν, γιά τή νέα «πνευματική επανάσταση» στήν κουλτούρα είτε γιά μία νέα προσέγγιση τής οικονομικής μάχης, ο Γκορμπατσόφ δίνει τήν εντύπωση ότι θέλει νά άποκαταστήσει στήν ΕΣΣΔ τήν πολιτική, νά τής άναγνωριστουν τά δικαιώματά της μετά από μισό αιώνα ύπερορίας.

Έκ πρώτης όψεως, αυτό τό σχέδιο φαίνεται σέ πολλούς Σοβιετικούς καί στους περισσότερους Δυτικούς άσυμβίβαστο μέ τή διατήρηση στήν έξουσία του ένός καί μοναδικού κόμματος πού, άκριβώς, μονοπώλησε τήν πολιτική γιά λογαριασμό του. Είναι ώστόσο λιγότερο άπατηλό άπ' όσο νομίζουν οί σκεπτικιστές. Σέ συνηθισμένες καταστάσεις, όταν ο μηχανισμός του Κ.Κ. λειτουργεί σύμφωνα μέ τούς συγκεντρωτικούς κανόνες του καί μέ μία καλή πειθαρχία, ή διοργάνωση μιάς ψευδοδημοκρατικής έκλογής σέ όποιοδήποτε επίπεδο είναι παιχνιδάκι γιά μικρά παιδιά. Άλλά όταν τό ίδιο τό κόμμα είναι διχασμένο, όταν ή σύγκρουση συμφερόντων φέρνει άντιμέτωπους στελέχη καί ήγέτες, τότε τά δεδομένα του προβλήματος άλλάζονται ριζικά: τά διαφορετικά άτομα αντιπροσωπεύουν διαφορετικές έπιλογές.

Σέ ένα τέτοιο πλαίσιο, ή βάση μπορεί νά βρει μία πραγματική δυνατότητα νά εκφραστεί καί ταυτόχρονα νά ενδιαφερθεί γιά τή συμμετοχή, γιά τήν πολιτική. Νά λοιπόν πού οί εκδηλώσεις έσωτερικών συγκρούσεων σέ όλο τά επίπεδα πολλαπλασιάζονται στήν ΕΣΣΔ καί άκόμη κι όταν γίνονται μέ βάση «κακές θέσεις», είναι άξιοσημείωτες καί κατά μία έννοια ένθαρρυντικές.

Άς πάρουμε τό παράδειγμα του Μπουρντίσκι, ήγετικού στελέχους του κόμματος στό Ροστόβ. Η όργάνωση του Κ.Κ., υπό τήν ήγεσία του Μπουρντίσκι, σύμφωνα μέ τόν Γκορμπατσόφ, είχε μετατραπεί σέ μία όργανωμένη ομάδα έγκληματιών. Σέ μία τηλεοπτική έκπομπή τιτλοφορούμενη «Οί χθεσινού» (Μπυσυγιέ) παρουσιάστηκε δηλ ή άνάξια συμπεριφορά του Μπουρντίσκι. Ύστερα τό δικαστήριο του Ροστόβ τόν καταδίκασε σέ είκοσι ή τριάντα χρόνια φυλακή, δέν ξερω άκριβώς. Χωρίς σημασία άλλωστε, διότι είχε τήν καλοτυχία ή κακοτυχία νά πεθάνει μερικές μέρες μετά τήν καταδίκη. Καί νά πού οί φίλοι του εκλιπόντος του όργανώνουν μιάν έπιβλητική κηδεία ενώ πλήθος μεγάλο άκολουθεί τό φέρετρό του· τόν θάβουν στό νεκροταφείο του Ροστόβ, στό τμήμα εκείνο πού προορίζεται γιά τούς εξέχοντες πολίτες τής πόλης. Δέν πρέπει νά είναι κανείς μεγάλος θεωρητικός γιά νά καταλάβει ότι στίς έπόμενες έκλογές όργάνων του Κ.Κ. σ'

αυτή τήν πόλη τής Νότιας Ρωσίας κάθε ψήφος θά μετράει πραγματικά.

ΣΧΕΔΙΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΑΓΟΡΑ

Άντικείμενο τής μάχης, σ' αυτή τή φάση του εκδημοκρατισμού, είναι ή μεταρρύθμιση τής οικονομίας. Ο Γκορμπατσόφ καί οί συνεργάτες του θέλουν νά παντρέψουν τήν κεντρική σχεδιοποίηση μέ τούς μηχανισμούς τής αγοράς. Χοντρικά θέλουν νά νομιμοποιήσουν τόν παράνομο άθροιστικό πού ύπάρχει ήδη στήν οικονομία τής χώρας καί νά άποδώσουν μεγάλη άυτονομία στίς επιχειρήσεις γιά νά ανταγωνίζονται έλεύθερα καί νά προσαρμόζονται τίς τιμές τους καί τήν παραγωγή τους στό νόμο τής προσφοράς καί τής ζήτησης. Οί επιχειρήσεις οί λιγότερο άνταγωνιστικές θά κλείσουν. Ένα νέο σύστημα συμβάσεων γιά τούς γεωργούς θά επιτρέψει στά Κολχός νά διαθέτουν έλεύθερα τό πλεόνασμα τής συλλογικής άγροτικής τους παραγωγής, διευρύνοντας έτσι τήν έλεύθερη αγορά. Ός πρός τίς ύπηρεσίες, ήδη από τήν 1.5.1987 δόθηκε άδεια γιά είκοσι όκτώ επαγγέλματα νά άσκοούν ιδιωτικές δραστηριότητες σέ άτομική ή οικογενειακή βάση. Προβλέπονται όριζόντιες διασυνδέσεις μεταξύ τών επιχειρήσεων καί μερικές μάλιστα μπορούν νά συναλλάσσονται άμεσα μέ επιχειρήσεις άλλοδαπές χωρίς νά περνούν από τό ύπουργείο Έξωτερικού Έμπορίου.

Αυτή η πολιτική θεωρείται ότι θα καταφέρει, πριν το 1990, να καταπολεμήσει την ανεπάρκεια των καταναλωτικών αγαθών και τη μαύρη αγορά, θα κάνει να στερέψουν οι πηγές εισοδημάτων που δεν προέρχονται από εργασία και θα επιτρέψει να αποκατασταθεί ορθολογική σχέση μεταξύ χρημάτων και μισθών.

Και στο σημείο αυτό πρέπει να ειπωθεί ότι το κόμμα, ενωμένο και σύγυρο για τις καλές προοπτικές που δημιουργεί ή διαχειρίσθη, άμφισβητούσε πάντοτε τις άρχες της ελεύθερης αγοράς — στο όνομα της άρχης σύμφωνα με την όποια η σχεδιοποίηση εξασφαλίζει την κοινωνική δικαιοσύνη πολύ καλύτερα από το σύστημα της αγοράς.

Η διαμάχη αυτή, πράγματι, διαρκεί εδώ κι ένα τέταρτο του αιώνα. Το 1962 στους μεταρρυθμιστές της εποχής εκείνης Νεμτσίνωφ, Τραπένικοφ, Λίμπερμαν κ.λπ. το Κ.Κ. άπαντούσε ότι όπως μία γυναίκα δεν μπορεί να είναι όλιγον έγκυος, έτσι και μία οικονομία δεν μπορεί να σχεδιοποιηθεί κατά τό ήμισυ. Όστόσο ό καθένας μπορεί να διαπιστώσει πιά ότι «τό παιδί» που ήρθε στον κόσμο από τη συγκεντρωτική σχεδιοποίηση δεν έχει γερή σπονδυλική στήλη κι ότι στο πρόσωπό του φέρει τά ίδια στίγματα με τον ξάδερφό του που γέννησε ή ελεύθερη αγορά. Σέ εκείνους που βεβαίωσαν παλαιότερα «ή τό σχέδιο ή ή αγορά tertium non datur» ή ζωή άπάντησε ότι ακριβώς αυτό «τό τρίτο» είναι που πρέπει να βρεθεί. Οι γκορμπατσφικές προσπάθειες μπορεί να έπιβραδυνθούν, να σαμποταριστούν, αλλά δεν προσκρούουν πιά σέ ένα άνταγωνιστικό και όπωσδήποτε φερέγγυο σχέδιο. Η έπιστροφή στον μπρεζνιεφισμό μοιάζει άπιθανη.

Αυτά βέβαια δεν σημαίνουν ότι ή εν έξελιξε έμπειρία στην ΕΣΣΔ είναι ή μόνη δυνατή ή ότι τά άποτελέσματά της θά είναι σύμφωνα με τις προσδοκίες των πρωταγωνιστών της. Στο θεωρητικό επίπεδο ό Πολωνός οικονομολόγος Όσκαρ Λάνγκε έδειχνε ήδη από τό 1938 ότι δεν είναι όρθό, σέ όλους τους τομείς της παραγωγής και των υπηρεσιών, να αντιπαραβάλλει κανείς άυστηρά τό σχέδιο πρός την αγορά και να άπορρίπτει όρισμένους μηχανισμούς της τελευταίας. Άλλά ή μεταρρύθμιση που πήρε αυτή την κατεύθυνση στη Γιουγκοσλαβία, την Ούγγαρία, την Πολωνία ή την Κίνα δεν παρουσιάζει, ιδίως από την άποψη της κοινωνικής δικαιοσύνης, ένα πρότυπο κάπως έγκυρο και για την ΕΣΣΔ. Η τελευταία, έχοντας συσσωρεύσει όλες τις δυνατές καθυστερήσεις, δεν μπορεί να διακινδυνεύσει περισσότερο στό κοινωνικό πεδίο. Πράγματι, τά άνοίγματα μεγάλωσαν στό διάστημα του «χαμένου τέταρτου του αιώνα» σέ

όλους τους τομείς αυτής της τεράστιας χώρας: ανάμεσα στις δημοκρατίες που τή συνθέτουν· ανάμεσα στις περιοχές κάθε δημοκρατίας· ανάμεσα στις μεγάλες και τις μικρότερες πόλεις· ανάμεσα στην πόλη και την ύπαιθρο. Ό άπολογισμός είναι πραγματικά παράδοξος, αν αναλογιστεί κανείς τό σχήμα ανάπτυξης που υιοθετήθηκε τό 1927 σύμφωνα με τό όποιο θά 'πρεπε ή κοινωνία να ένοποιηθεί γύρω από τόν οικονομικό πόλο των μεγάλων βιομηχανιών ώστε, στηριζόμενη σ' αυτή την «ύλική βάση του σοσιαλισμού», να περάσει στη συνέχεια στην προλεταριακή δημοκρατία. Όμως ή κοινωνία που προέκυψε όχι μόνο δεν είναι όμοιογενής αλλά έπιπλέον είναι ιδιαίτερας άδιαφανής γι' αυτούς που τή συνθέτουν από τή βάση ως την κορυφή. Δεν είναι τυχαίο που ό Γκορμπατσόφ αισθάνθηκε την ανάγκη να ζητήσει, έπιτέλους, λίγη διαφάνεια, λίγη «γκλασνόστ». Ένα κλίμα ύπογειας άντιπαλότητας άπρόβλεπτης και άπωθημένης σίγουρα δεν διευκολύνει την πραγματοποίηση μεταρρυθμίσεων κατά φάσεις ούτε την πρόβλεψη των άποτελεσμάτων από τή μία φάση στην άλλη. Η «γκλασνόστ» έπιτρέπει να έπικρίνονται οι ύπεύθυνοι που πλανώνται· είναι μία βαλβίδα άσφαλείας για να άποφειγόνται τά ανεξέλεγκτα έξεσάσματα. Άλλά φαίνεται πως δεν θά δώσει βιώσιμα άποτελέσματα παρά μόνο στό βαθμό που θά έπιτρέψει σέ όλες τις κοινωνικές ομάδες να εκφράσουν καθαρά τά ιδιαίτερα συμφερόντά τους και να τά ύπερασίσουν.

Άς πάρουμε ένα μόνο παράδειγμα, της κοινωνικής άντιπαλότητας που ή σημερινή «περεστρόικα» (ανάπλαση) πιθανόν να ύποθάλλει, αν δεν συνοδευτεί από κάποια πολιτική διαμεσολάβηση. Η μεταρρύθμιση άποσκοπεί στον έκσυγχρονισμό και τήν άνασυκρότηση των βιομηχανιών χάρη στην εισαγωγή της πληροφορικής και των νέων τεχνολογιών. Μία από τις πρώτες άποφάσεις του Γκορμπατσόφ ήταν να δημιουργήσει εργαστήρια πληροφορικής σέ όλα τά σχολεία —σοβιετική έκδοχή του σχεδίου Φαμπιούς— που έλλείπει μέσωσν πραγματοποιείται σταδιακά, αλλά πάντως δείχνει καθαρά την όπτική του για τό μέλλον. Φαίνεται ότι ή ΕΣΣΔ ξεκινά από πολύ μακριά διότι ό άκαδημαϊκός Βίταλι Γκίνσμπουργκ είναι ύποχρεωμένος να διεκδικεί άκόμη ένα φωτοτυπικό μηχανήμα!³

Η καθυστέρηση σέ αυτό τόν τομέα θεωρείται ως μία από τις αίτιες όλων των οικονομικών δυσκολιών και πρέπει να αναμένει κανείς ότι θά ληφθούν δραστικά μέτρα που δεν θά είναι χωρίς συνέπειες. Κατ' άρχήν διότι ή νέα τεχνολογική και έπιστημονική επανάσταση συνοδεύεται άναγκαστικά από

ποιοτικές και ποσοτικές αλλαγές στην εργατική δύναμη. Εύνοεί τό ρόλο των μηχανικών και των τεχνικών που θά άπελευθερωθούν από τους έλέγχους και θά αναπτύξουν πρωτοβουλίες. Βέβαια θά έλέγχονται από τους ύπολογιστές με τους όποιους θά δουλεύουν αλλά πρόκειται για έλεγχο πολύ διαφορετικό από τό χρονομέτρημα της εργασίας στην άλυσίδα του εργοστασίου της παλαιότερης εποχής. Αυτό συνεπάγεται, αν θέλουν να άποφύγουν άνεργία όπως στή Δύση, μιά άναδιάταξη της εργατικής δύναμης. Ήδη μιλούν για κάποιο σχέδιο πρόωρης συνταξιοδότησης για τους ύπεριθymους εργάτες και για άλλα μέτρα που είναι γνώριμα στά δικά μας αυτιά στή Δύση.

ΚΑΙ Η ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΤΑΣΗ;

Οί εργάτες, όμως, την εποχή του μπρεζνιεφικού «αύθορμητισμού» διάλεξαν τις άπασχολήσεις τους με βάση τά δικά τους κριτήρια. Έξαιτίας της γενικής ανεπάρκειας εργατικής δύναμης δεν άναζητούσαν άπασχόληση ύποχρεωτικά στην πόλη τους ή την περιοχή τους· αντίθετα μάλιστα. Τις δύο τελευταίες δεκαετίες διαπιστώθηκε στην ΕΣΣΔ μία τεράστια αύξηση του πληθυσμού των πόλεων που δεν προβλεπόνταν από τό σχέδιο, συμπεριλαμβανομένης της Μόσχας και του Λένινγκραντ (παρά τή δρακόντεια ειδική νομοθεσία προστασίας).⁴

Οί εργάτες που «άναδιατάσσονταν» μόνοι τους διακόπτοντας την εργασία άθαιρέτα μεταξύ δύο άπασχολήσεων, θά δεχτούν τή στέρηση ενός τέτοιου δικαιώματος τή στιγμή, ακριβώς, που άβγατίζουν τά προνόμια και οι μισθοί των τεχνικών και των διοικητικών; Η παραγωγικότητα, άκόμη και ή πιό χρήσιμη κοινωνικά, μπορεί ν' άποτελέσει τό μόνο «σοσιαλιστικό» μέτρο μέτρησης της καλής συμπεριφοράς και νά γίνει ή πεμπτοσία των

3. Στο ίδιο τεύχος του *Temps Moderne* δημοσιεύεται κείμενο του φυσικού Γκίνσμπουργκ με τίτλο «Ύμνος για τή φωτοτυπική μηχανή Ζίροξ» στό όποιο, εκτός των άλλων, διεκτραγωδείται ή κατάσταση στα έρευνητικά κέντρα από τήν έλλειψη ή τή μη χρησιμοποίηση της φωτοτυπικής μηχανής. (Σ.τ.μ.)

4. Τό 75% των Σοβιετικών ζουν σέ πόλεις άνω των 100.000 κατοίκων και τό τρίτο του σοβιετικού πληθυσμού σέ πόλεις άνω του μισού έκατομμυρίου. Όσο για τή Μόσχα, όπου ή άδεια παραμονής παρέχεται με τό σταγονόμετρο, άριθμεί περίπου ένά εκατομμύρια κατοίκους.

σχέσεων κάθε εργαζομένου με τους άλλους και την κοινωνία;

Είναι ελάχιστα πιθανό, ιδίως στην ΕΣΣΔ, όπου οι εργάτες αντιπροσωπεύουν την πλειονότητα του ενεργού πληθυσμού και έχουν ένα επίπεδο μόρφωσης πολύ ανώτερο από εκείνο των συναδέλφων τους στη Δύση. Μέχρι τώρα υπεράσπιζαν την εργατική τους δύναμη και έκαναν συχνά διακοπές αλλάζοντας εργοστάσιο διότι η εκτέλεση επαναληπτικών εργασιών στην παραγωγή δεν τους ικανοποιούσε, δεν έδινε νόημα στη ζωή τους. Ήταν ο δικός τους «αυθόρμητος» τρόπος να διεκδικούν τη μείωση του χρόνου εργασίας και μία ποιότητα άναψυχής διαφορετική. Οι νέες τεχνολογίες όφειλαν να επιτρέψουν μία άναδιργάνωση της παραγωγικής εργασίας που θα ικανοποιούσε αυτές έδω τις ανάγκες. Στη Δύση μιλούν τον τελευταίο καιρό στο εργατικό κίνημα για να εξωραίσουν την κρίση και την άνεργία. Καί αν πράγματι θέλει κανείς να άποφύγει στην ΕΣΣΔ αυτές τις θεομηνίες, τά συνδικάτα, που ό Γκορμπατσόφ τά προσκάλεσε να διαδραματίσουν έναν διαφορετικό ρόλο, θα έπρεπε να μπορούν να παρουσιάζουν τά δικά τους σχέδια άνασυγκρότησης, ένσωματώνοντας σ' αυτό και τις μη παραγωγιστικές διεκδικήσεις, τις όποιες οι μεταρρυθμιστές δεν φαίνεται να παίρνουν ύπόψη. Μία πολλαπλότητα προτάσεων δεν είναι άσύμβατη με τό ύπαρχον πολιτικό σύστημα.

Άντίθετα θα έδινε ύπόσταση στο δημοκρατικό διάλογο που εϋχονται ό Γκορμπατσόφ και οι δικό του. Μία τέτοια δυναμική θεμελιωμένη σε έναν άντιθετικό διάλογο δεν άπορρεί από κάποια εργατιστική ούτοπία και έγγράφεται άπολύτως στη λογική της «περεστρόικα». Σύντομα θα διαπιστωθεί αν ύπάρχουν στη βάση δυνάμεις να την επιβάλουν.

ΚΡΑΤΟΣ ΔΙΚΑΙΟΥ;

Έπί του παρόντος, τρία προβλήματα κατέχουν προέχουσα θέση στις διαμάχες των Σοβιετικών: ή Ύγεια, τό Δίκαιο και ή Ίστορία. Στις μέρες μας, στόν άνεπτυγμένο βιομηχανικά κόσμο, ένας κοινός θνητός έχει συμφέρον να μñ άρρωστήσει στις δύο χώρες πού, από μία περιέργη ειρωνεία της ίστορίας, είναι ακριβώς οι δύο μεγαλύτερες σύγχρονες δυνάμεις: οι ΗΠΑ και ή ΕΣΣΔ. Οι εϋμερούστες σύμμαχοί μας πέρα από τον Άτλαντικό, από σεβασμό προς τό κυρίαρχο ιατρικό έπάγγελμα, δεν πέτυχαν ποτέ να προικιστούν με μία έθνική ύπηρεσία Ύγείας και τό σύστημα της κοινωνικής ασφάλισης, πολύ ειδικό και χρονολογούμενο μόλις από τό 1965, έ-

πωφελείται κυρίως από την ίσχυρή φάρμακευτική βιομηχανία, που διοικεί την πίο «άνισότιμη περιθαλψη στόν κόσμο». Στην ΕΣΣΔ, αντίθετα, ή δωρεάν περιθαλψη, άνοιχτή σε όλους, ήταν για πολύ καιρό ένα από τά καυχήματα του καθεστώτος. Άλλά δεν άντιστάθηκε στη γενική «έμπορευματοποίηση» της κοινωνίας και στόν άσυνείδητο εγωισμό της προνομιούχας έλίτ πού, σίγουρη για τις φροντίδες που δέχεται σε κλινικές προορισμένες γι' αυτήν μόνο (ή στο έξωτερικό), σταμάτησε να επενδύει στην περιθαλψη προς όφελος των λιγότερο προνομιούχων.

Στόν τομέα της Δικαιοσύνης οι καθυστερήσεις άπορρέουν επίσης από ένα παράδοξο, δεδομένου ότι, όπως ξέρουμε, στην ΕΣΣΔ ύπάρχει έδω και δεκαετίες μία πολυπληθής μεσαία τάξη πού, όπως παντού, έχει άναγκη από ένα νομικό πλαίσιο άυστηρά καθορισμένο για να άσκει τις δραστηριότητές της. Ένας Σοβιετικός αυτής της κατηγορίας είναι εφεξής κάτοχος του διαμερισμάτος του, ένός αυτοκινήτου, συχνά και ένός έξοχικού, και έχει τό δικαίωμα να τά κληροδοτεί στους κληρονόμους του. Αυτό συνεπάγεται νομικές διαδικασίες, καμιά φορά συγκρούσεις, που δεν είναι δυνατό να επιλυθούν με έγκυρο τρόπο παρά μόνο από άρμόδιες και άδιαμφισβήτητες δικαστικές άρχές. Έν όλίγοις, μία κοι-

νωνία άνεπτυγμένη όπου ύπάρχουν διαφορετικές μορφές ιδιοκτησίας δεν μπορεί να άποφύγει ένα δικαστικό σύστημα έξίσου πολύπλοκο και άνεπτυγμένο.

Άλλά από πολιτική και ήθική άποψη, τό κεντρικό πρόβλημα είναι βεβαίως τό Ποινικό Δίκαιο. Άρα, αν άληθεύει ότι υπό τον Μπρέζνιεφ ή καταστολή ήταν πολύ επιλεκτική κι άφορούσε μόνον περιορισμένο άριθμό άντιφρονούντων —καμιά σύγκριση με την εποχή των Γκουλάγκ— είναι έξίσου άλήθεια ότι ή λειτουργία της Δικαιοσύνης παραμένει μακριά από τις άρχές του κράτους δικαίου, που έγυθαται τά άναπαλλοτρίωτα άτομικά δικαιώματα και άναγνωρίζει την πιθανότητα άθώωσης σε κάθε κατηγορούμενο. Αυτόν τον καιρό άσκειται κριτική στόν προεξάρχοντα ρόλο της δικαστικής άρχής και στο γεγονός ότι ή υπεράσπιση άποκλείεται κατά τη φάση της προανάκρισης. Ταυτόχρονα άποκαλύπτεται ότι ό πρόεδρος του δικαστηρίου αντί να παίζει τό ρόλο του διαιτητή σε μία δικαστική διαμάχη άνάμεσα στην κατηγορούσα άρχή και την υπεράσπιση, ταυτίζεται επιδεικτικά με τον εισαγγελέα, λές για να δείξει καλύτερα ότι είναι συνένοχός του, έως και εκτελεστής των θελήσεών του.

Οι δίκες διεξάγονται δημόσια, αλλά οι πρόεδροι άπαγορεύουν συχνά ακό-

μα και στους δημοσιογράφους να κρατούν σημειώσεις κατά τη διάρκεια της ακροαματικής διαδικασίας. Καμιά στατιστική για τη λειτουργία των δικαστηρίων δεν δημοσιεύθηκε από το 1937 και ακόμα και οι άνωτεροι δικαστικοί αδυνατούσαν να γνωρίζουν πόσοι κατηγορούμενοι είχαν καταδικαστεί, για ποιά αδικήματα και με ποιές ποινές. "Όλα αυτά καταγγέλλονται τώρα στην επιθεώρηση *Ο Άνθρωπος και το Δίκαιο*, συχνά και στην *Πράβντα*, προκειμένου να δικαιολογηθεί ή απόφαση της Κεντρικής Επιτροπής για την αναθεώρηση όλης της ποινικής και πολιτικής δικονομίας που θα γίνει αυτόν το χρόνο για να «εξασφαλιστούν καλύτερα τα νόμιμα συμφέροντα των Σοβιετικών πολιτών».

Η άφύπνιση της εδαισθησίας για τη νομιμότητα τονώθηκε «από τα πάνω»: καταδίκη ενός υπεύθυνου της KGB που είχε αναμειχθεί σε μία υπόθεση για την οποία δεν ήταν αρμόδιος, απαλλαγή από τα καθήκοντά τους μερικών δικαστικών που ανέχτηκαν τις αστυνομικές βαναυσότητες κατά τη διάρκεια της προανάκρουσης — «*αν δεν βασανίζαμε τους υπόπτους κανείς δεν θα όμολογούσε τα εγκλήματά του*» διεκήρυττε ένας από αυτούς —, την απελευθέρωση τέλους του άκαδημαϊκού Άντρεί Ζαχάροφ, εξορισμένου στο Γκόρκι χωρίς καμιά νόμιμη διαδικασία και με κατάφωρη παραβίαση των νόμων.

Ο Γκορμπατσόφ πήρε τις αποφάσεις του, σκέφτονται στη Μόσχα, για να υπερπηδήσει τη διστακτικότητα αυτών που, όντας ταυτόχρονα ενοικοί στην πολιτική του, δεν τολμούσαν να το διακηρύξουν δημοσίως, μή θέλοντας να ριψοκινδυνέψουν το ένδεχομένο να βρεθούν από την άσημη πλευρά στην περίπτωση που θα αποτύχαινε. Μετά την πτώση του Κρούτσεφ, πολλοί απ' αυτούς, επειδή είχαν συμμετάσχει στο προηγούμενο «ξεπάγωμα», ήταν θύματα όχι μόνο μιας πραγματικής εκκαθάρισης αλλά, παρ' όλα αυτά, και μιας διοικητικής κακομεταχείρισης, κρατώντας έτσι μιά άσημη ανάμνηση. Αυτή τη φορά, λοιπόν, το ζήτημα είναι αν το νέο νομικό πλαίσιο θα καταστήσει αδύνατη την επανάληψη του ίδιου σεναρίου.

Αλλά όποια κι αν είναι τα κίνητρα και οι κρυφές σκέψεις του Γενικού Γραμματέα γι' αυτό το ζήτημα, εκείνο που μετρά είναι το αποτέλεσμα. Σε μερικούς μήνες θα γνωρίζουμε τους νέους σοβιετικούς κώδικες — αστικό και ποινικό — και θα δούμε λοιπόν μέχρι ποιο σημείο στην ΕΣΣΔ θα υπάρχει ένα «κράτος δικαίου» που προϋποθέτει την ανεξαρτησία της Δικαιοσύνης από την πολιτική εξουσία. Για την ώρα, χάρη σε μία συνέντευξη τύπου του υπουργού Δικαιοσύνης Μπορίς Κραβιτσόφ, στη Βιέννη, το Δεκέμβριο του

1986, γνωρίζουμε ότι το άρθρο 70 του παλαιού Ποινικού Κώδικα σχετικά με την καταστολή «της αντισοβιετικής προπαγάνδας και δράσης», δεν θα βρίσκεται στο νέο κώδικα. "Όμως με βάση αυτό το άρθρο-κλειδί ή πλειονότητα των «δβολων» πολιτών, «αυτών που σκέφτονταν διαφορετικά», όπως λένε στη Μόσχα, ήταν καταδικασμένη σε ποινές εγκλεισμού συχνά πολύ βαριές. Περιμένοντας τα υπόλοιπα της γκορμπατσόφικης νομοθεσίας, η είδηση της κατάργησης του εν λόγω άρθρου είναι καλοδεχούμενη.

ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΠΕΡΕΣΤΡΟΪΚΑ

Για το πρόβλημα της Ιστορίας ο πρύτανης Άφανάσιεφ αναλύει την καταγωγή μίας νέας μυθολογίας γύρω από την Οκτωβριανή επανάσταση. Οι Σοβιετικοί άφου τράφηκαν, τον καιρό του Στάλιν, με μία έκδοχή πλαστογραφίας του παρελθόντος, στην *Περίληψη της ιστορίας του Κ.Κ. (μολσεβίκοι)*, στην εποχή του Κρούτσεφ και του Μπρέζνιεφ, αντικατέστησαν αυτή την έκδοχή με κάτι που απορρέει απλούστατα από τη μη-ιστορία. Μεταξύ του Λένιν και κάθε νέου Γενικού Γραμματέα δεν υπήρχε τίποτε, εκτός από μία ανώνυμη Κεντρική Επιτροπή που υποτίθεται ότι έπαιρνε τις απαραίτητες αποφάσεις και μάλιστα διηύθυνε συλλογικά τη χώρα και το στρατό κατά τη διάρκεια του μεγάλου αντιναζιστικού αγώνα. Πολλά βιβλία εμφανίστηκαν για την ιστορία της Ρωσίας αλλά όχι ακόμα — και για κάποια αίτια — για την ιστορία της ΕΣΣΔ. Ο πρύτανης Άφανάσιεφ παρατηρεί δίκαια ότι η τέχνη ή αφιερωμένη στην ιστορία δεν μπορεί να αντικαταστήσει το έργο του ιστορικού. (...) Για πρώτη φορά μιλούν για τον Τρότσκι, τον Μπουχάριν και άλλους μολσεβίκοις, θύματα του σταλινισμού, προσπαθώντας να αποκαταστήσουν την αξιοπρέπειά τους και την πραγματική ιστορική τους διάσταση. Παρόλο που ο Άφανάσιεφ δεν το αναφέρει, είναι καθαρό πώς το επίσημο ιστορικό κενό καλύφθηκε γρήγορα από τους διαφωνούντες, θύματα της μπρεζνιεφικής διάκρισης, και εξέφρασε συνεπώς μία αναγνωρισμένη όργη.

Στη συνέντευξη τύπου στο Παρίσι, το 1974, μπροστά σε ένα άνοκτο γινωστών άρθρογράφων, ο Άλεξάντρ Σολζενίτιν, μερικούς μήνες μετά την απέλασή του από τη Μόσχα, ανέφερε ωμά ότι οι εύθυνες των Γκουλάγκ ανήκουν στον Μάρξ, στις αρχές κάθε επανάστασης — «της δικιάς σας και της δικιάς μας» — και φυσικά στις ιδέες του Διαφωτισμού. Κανένας από τους εν λόγω άρθρογράφους δεν αναδημοσίευσε κάτι από αυτές τις θέσεις οδτε όμως άσκησε κριτική, από φόβο

μήπως πιθανόν κατηγορηθεί για έλλειψη αλληλεγγύης στο συγγραφέα του *Άρχιπελάγους του Γκουλάγκ* που οι κύριοι της χώρας του έδιωξαν από τη γενέτειρά του.

Από αυτή τη δυσκολία διαχωρισμού της μαρτυρίας του Σολζενίτιν από το πολιτικό του μήνυμα και την ιστορική του όπτική, έπωφελήθηκαν άμέσως οι υποστηρικτές της νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας που, στην αρχή της οικονομικής κρίσης στη Δύση, είχαν περισσότερο από ποτέ ανάγκη του σοβιετικού παραδείγματος για να εξουδετερώσουν τις προοδευτικές ιδέες. Γι' αυτό και έργα που εμπνεύστηκαν από το μήνυμα του Σολζενίτιν και όρισμένους αντιπρονοούντες σιγά σιγά παραμέρισαν, με τη βοήθεια των μέσων μαζικής ενημέρωσης, τα βιβλία και τις μελέτες για τη σοβιετική ιστορία όλων εκείνων, ακόμα και των πιο αντισταλινικών, που όμως τοποθετούνταν στον μαρξιστικό χώρο και είχαν επιδοθεί στην ανάλυση της κοινωνικοοικονομικής διαδικασίας της σοβιετικής εμπειρίας και του διεθνούς πλαισίου μέσα στο οποίο αναπτύχθηκε. Διακηρύχθηκε έτσι επίσης πως όλοι, ιστορικοί ή φιλόσοφοι, από τον Ντούτσερ έως τον Μαρκούζε, ήταν αν όχι απολογητές του σταλινισμού, τουλάχιστον άφελεις ευθείστοι.

Έδω και δύο χρόνια, τά γεγονότα που διαδραματίζονται στην Ανατολή δεν συμφωνούν πιά καθόλου με τις θέσεις των όπαδών του Σολζενίτιν. Παρηγορούνται βεβαιώνοντας ότι αυτό δεν θα διαρκέσει γιατί ό ολοκληρωτισμός δεν μπορεί ν' αλλάξει και άρα προλέγουν την αναπόφευκτη πτώση του Γκορμπατσόφ. Αναμένοντας, δεν μπορούν να προβάλουν καμιά εξέγηση επειδή στην πραγματικότητα καμιά από αυτές τις εκδοχές τους του παρελθόντος δεν επιτρέπει να κατανοηθεί οτιδήποτε απ' όσα συμβαίνουν σήμερα στην ΕΣΣΔ. Αντίθετα, στα βιβλία της προηγούμενης περιόδου, όπόλογων για τις μαρξιστικές ή τις μαρξίζουσες προτιμήσεις τους, βρίσκουμε παρ' όλα αυτά τά στοιχεία μίας απάντησης. Οι συγγραφείς τους δεν είχαν όδικο ν' αναρωτιούνται σχετικά με την πραγματική καταγωγή της βίαιης εκβιομηχάνισης στην ΕΣΣΔ και να θεωρούν ότι αν τό Στάλιν-γκραντ δεν ήταν άρκετό για να συχωρηθούν τά εγκλήματα του Στάλιν, ανήκει έντοτούς κι αυτός στην ίδια ιστορία που δεν ήταν μόνο μιά άπλή άλυσίδα παραμορφώσεων. Είχαν επίσης δικίο να σκέφτονται πώς, αντίθετα με τό ναζισμό που εφάρμοζε με τέλεια συνοχή τά πολεμικά και ρατσιστικά του σχέδια, ό σταλινισμός έπαγγελλόταν ανθρωπιστικές ιδέες που αδυνατούσε να εφαρμόσει και τόν διεκριναν αντίφασεις, τελικά ύπονόμευσαν τά θεμέλιά του. Βεβαίως, στο δι-

κίμιό του *Τό φάντασμα του Στάλιν*, ό Σάρτρ προέβλεπε τήν υπέρβαση αὐτῶν τῶν ἀντιφάσεων χάρη σέ μιά μεγάλη ὕλική ἀνάπτυξη καί τήν ὀρίμαση τοῦ συνόλου τῆς σοβιετικῆς κοινωνίας — καί ὄχι, ὅπως στή σημερινή περίπτωση, ἐξαιτίας μιάς κρίσης οἰκονομικῆς καί ἠθικῆς. Ἐντούτοις, οἱ νέες ἀναλύσεις γιά τά αἷτια τοῦ μπλοκαρίσματος τῆς σοβιετικῆς κοινωνίας μποροῦν νά ξεκινήσουν ἀπό τίς αἰτίες πού οἱ μαρξιστές ἱστορικοί εἶχαν ἤδη κάνει στήν ἐποχή τους, ἐνῶ καμιά σοβαρή σκέψη δέν εἶναι δυνατή ἄν στήριχθούμε στά ἱστοριογραφικά λιβελογραφήματα τῶν ὑποστηρικτῶν τοῦ Σολζενίτσιν.

Μερικοί Σοβιετικοί, ἐν πάση περιπτώσει, φαίνεται νά ἀντιλαμβάνονται ὅτι ἔχουν ἀνάγκη τῶν ἐργαλείων τῆς μαρξιστικῆς ἀνάλυσης γιά νά κατανοήσουν σέ τί διαφέρει. Γι' αὐτούς δέν εἶναι ἀκαδημαϊκό ζήτημα τό σέ τί ὁ δικός τους τρόπος παραγωγῆς μοιάζει μέ τόν καπιταλισμό, ὅπως δέν εἶναι ἀκαδημαϊκό τό ζήτημα πού ἀφορᾷ τή γνώση τῆς ἱστορίας τους, καθώς ὑπογραμμίζει καί ὁ πρῦτανος Ἀφανάσιεφ, ἀπαιτώντας τή δημοσίευση ὅλων τῶν ἱστορικῶν ἀρχείων. Γιατί μόνο ἐνα τέτοιο ποιοτικό ἄλλα στήν «γκλασνόστ» θά ἐπιτρέψει τήν ἀντίσταση στό ἀπειλητικό κύμα τοῦ ἐθνικισμοῦ πού δέν σταμάτησε νά ἀνέρχεται κατά τήν προηγούμενη περίοδο σέ κάθε σοβιετική δημοκρατία. Βεβαίως, πρόκειται γιά ἕνα φαινόμενο κατανοητό καί ἕνας Σοβιετικός ὁ ὁποῖος δέν προσαρμόζεται σ' ἕνα καθεστῶς πού προσπαθεῖ νά φανεῖ σοσιαλιστικό, δυσκολεύεται νά καυχηθεῖ γιά τό σοσιαλισμό του. Ἀλλά κατανόηση δέν σημαίνει ἐπιδοκιμασία τοῦ ἐθνικισμοῦ οὔτε ἐλαχιστοποίηση τῶν κινδύνων του: ὁ ἐθνικισμός τείνει εὐκόλα πρὸς τό σοβινισμό, ἀσθένεια πού, σ' αὐτήν τή μεριά τῆς Εὐρώπης, ἔχει ἤδη προκαλέσει κάτι παραπάνω ἀπό μιά ἱστορική καταστροφή. (...)

ΓΙΑ ΤΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

Ἐνα βράδυ στό Περεντέλκινο, τό 1985, ὁ Τζένια Γεφτουσένκο, μέ τόν συνηθισμένο του λυρισμό, μοῦ μίλησε γιά τό βιβλίο ἑνός ἀπό τούς γείτονές του, τοῦ Ἀνατόλ Ρυμπακόφ, τιτλοφορούμενο *Τά παιδιά τοῦ Ἀρμπά*. Σ' αὐτό τό ἀριστούργημα, μοῦ ἐξηγοῦσε, θά βροῦμε τό πρῶτο αὐθεντικό πορτρέτο τοῦ Στάλιν, πού ἀποδίδεται μέ βάση μαρτυρίες Σοβιετικῶν πού ἐργάστηκαν μαζί του καί ὄχι ξένων μαρτύρων ὅπως ὁ Μίλοβαν Τζίλιας πού, ἐκ τῶν πραγμάτων, δέν τόν γνώριζαν καλά. Ἐπιπλέον, τό *Τά παιδιά τοῦ Ἀρμπά* διηγεῖται πῶς διαλύθηκε μιά ὁμάδα νεαρῶν ἰδεολόγων κομμουνιστῶν, καί μάλιστα τό 1934, πρὶν τό κύμα τῶν σταλινικῶν δικῶν καί τῆς τρομοκρα-

τίας τῆς περιόδου 1937-1938. «Τή μέρα πού αὐτό τό βιβλίο θά δημοσιευθεῖ, θά ξυπνήσουμε σέ μιά τελείως ἄλλη χώρα», θά μέ βεβαιώσει τότε ὁ Γεφτουσένκο. Ἀλλά τούτη ἡ μέρα τοῦ φαίνεται φυσικά πολύ μακρινή καί ἄν ἀπαιτοῦσε στά ἄρθρα του ἡ στίς συναντήσεις τῆς Ἐνωσης Συγγραφέων τῆ δημοσίευση ἔργων συγγραφέων ἀνεπιθύμητων τόν καιρό τοῦ Στάλιν, ὅπως ὁ Ἀντρέ Πλατόνοφ, δέν μιλοῦσε καθόλου γιά τό βιβλίο τοῦ Ἀνατόλ Ρυμπακόφ, ἐκτιμώντας πιθανόν ὅτι δέν εἶχε καμιά τύχη νά δημοσιευθεῖ. Νά ὁμως πού τόν Ἀπρίλι τοῦ 1987, τό πρῶτο μέρος *Τῶν παιδιῶν τοῦ Ἀρμπά* παρουσιάζεται στό περιοδικό *Ντρούζντα Ναρόντοφ* καί ἀμέσως γίνεται μέστ σέλερ. Παρόλο πού τό ἀνάγνωσμα εἶναι ἀληθινά συναρπαστικό, οἱ Σοβιετικοί ξυπνοῦν κάθε μέρα στήν ἴδια χώρα μέ πρὶν. Αὐτή ἡ διαπίστωση δέν στοχεύει στήν ἐλαχιστοποίηση τῆς σημασίας τῆς λογοτεχνίας στή ζωῆ τῶν Ρώσων.

Ὁ ἀκαδημαϊκός Ντιμίτρι Λιγκατσόφ, φιλελεύθερος διανοούμενος, μέ τεράστιο κύρος στίς κλασικές σπουδές, ὅταν πέρασε πρόσφατα ἀπό τό Παρίσι ἐξηγοῦσε ὅτι ἤδη κάτω ἀπό τό ζυγό τῶν Μογγόλων ἡ λογοτεχνία συνιστοῦσε ἕνα οὐσιαστικό στοιχεῖο τῆς ἐνότητας τῶν Ρώσων καί ὅτι ἐξακολουθεῖ νά παίξει ἕνα ρόλο μεγαλύτερο ἄπ' ὅ, τι σέ ἄλλες περιοχές. Ἀλλά αὐ-

τό δέν σημαίνει ὅτι ἕνα βιβλίο ἡ ὁποιοδήποτε ἄλλο ἔργο τέχνης μπορεῖ νά προκαλέσει ἕνα ἄμεσο ἀποτέλεσμα, περίπου μαγικό, ὥστε ν' ἀλλάξει τή ζωῆ. Ὁ Γκορμπατσόφ φαίνεται ὅτι τό ἔχει καταλάβει, γεγονός πού τόν διαφοροποιεῖ καθαρά ἀπό τόν Στάλιν καί ὅλους τοῦς διαδόχους του. Μοιάζει νά εἶναι ὁ πρῶτος γενικός γραμματέας πού δέν ὑποφέρει ἀπό παλιά κόμπλεξ ἀνασφάλειας καί αισθάνεται ἱκανός νά ἀποκτήσει τή συναίνεση στήν πολιτική του μέ τρόπους παρόμοιους μ' αὐτούς τῶν κυρίαρχων τάξεων στίς δυτικές χώρες. Δέν ὑπάρχει καμιά ἀντίφαση ἀνάμεσα σ' αὐτήν τήν ἐντύπωση καί τίς διαβεβαιώσεις τοῦ Γκορμπατσόφ πῶς δέν σκοπεύει νά ἱδρύσει μιά κοινοβουλευτική δημοκρατία, τέτοια ὅπως ἀναπτύχθηκε μετά τίς ἀστικές ἐπαναστάσεις στή Μεγάλη Βρετανία, τή Γαλλία, τίς ΗΠΑ καί κατόπιν σέ ὅλες τίς καπιταλιστικές χώρες. Ἡ φύση τῆς οἰκονομικῆς ἐξουσίας εἶναι διαφορετική στήν ΕΣΣΔ, ὅπου δέν ὑπάρχει ἡ ἀτομική ἰδιοκτησία τῶν μέσων παραγωγῆς. Αὐτή ἡ διαφορά δέν ἀρκεῖ, ὅπως μερικοί νόμισαν, γιά νά ἐγγυηθεῖ τόν σοσιαλιστικό χαρακτήρα τῆς σοβιετικῆς κοινωνίας, ἦταν ὁμως ἀρκετή γιά νά τήν ὑποχρεώσει νά δημιουργήσει τοῦς πιθανούς δημοκρατικούς θεσμούς τῆς σέ μιά βάση διαφορετική ἀπό τή δική μας. Καί ἄν εἶναι πολύ νωρίς γιά νά γνωρίζουμε ἄν καί

πώς μία τέτοια προσπάθεια θα νικήσει, μπορούμε να βεβαιώσουμε εύθυσ από τώρα ότι δεν μπορεί να μην ενδιαφέρει την Άριστερά στη Δύση.

Θά ήταν περιττό να υπενθυμίσουμε εδώ ότι η Άριστερά στη Δύση δεν πέτυχε ποθενά να ξεπεράσει το καπιταλιστικό σύστημα και ότι δεν κρατά συνεπώς στην περιουσία της το μοντέλο ενός σοσιαλισμού βασισμένου στην ελευθερία και την ισότητα (ή μία δεν μπορεί να υπάρξει δίχως την άλλη). Έντούτοις, παρά τις άποτυχίες και τις έσωτερικές διαιρέσεις, έχει συσσωρεύσει εμπειρίες και ιδέες για τις επιμέρους μεταλλαγές των βιομηχανικών κοινωνιών, βγάζοντας τό φως ευαίσθητες άπωθημένες, άνοιγοντας νέα μέτωπα στον άγώνα ενάντια στις κοινωνικές μάστιγες του καιρού μας. Μέ μία λέξη, παραφράζοντας τό γνωστό λογοπαίγνιο του Γκαμπριέλ Γκαρσία Μάρκες, «κι αυτά τά λίγα πού γνωρίζουμε για τήν ιατρική, είναι πάλι οί γιατροί πού τά γνωρίζουν», μπορούμε να πούμε ότι κι αυτό τό λίγο πού γνωρίζουμε για τόν τρόπο μετασχηματισμού των κοινωνιών μας ώστε να επικρατήσει ή κοινωνική δικαιοσύνη, τό ξέρουν οί άνθρωποι πού διαμορφώθηκαν μέσα στους άγώνες και τήν κουλτούρα του εργατικού κινήματος, προερχόμενοι γενικά από τή μαρξιστική μήτρα. Κατά τή γνώμη μου, είμαι πεισμένος ότι οί Σοβιετικοί, μετά άπό ένα τέταρτο του αιώνα άπολιτικοποίησης και έγκαρτέρησης, έχουν ανάγκη από αυτήν τή γνώση για να καταπολεμήσουν τήν άνοδο του έθνικισμού, για να επιλύσουν τά επιμέρους προβλήματα, για να συνδεθούν εκ νέου μέ τά παγκόσμια ιδεώδη τής Άριστεράς.

Τώρα, ό Γκορμπατσόφ και οί συνεργάτες του άκόμα περισσότερο άπ' ό,τι στό παρελθόν, προσπαθούν να επαναφέρουν τό διάλογο, πού διακόπηκε μέ τήν πτώση του Κρούτσεφ, μέ δυτικούς συνομιλητές διαφόρων σχηματισμών, γιατί στό μεταξύ οί προνομιακοί συνεργάτες τους —οί κομμουνιστές— έχασαν τήν έπιρροή τους (όπως στην περίπτωση των Γάλλων κομμουνιστών: ιδιαίτερα σεχταριστές και συμβιβασμένοι εξαιτίας τής άλληλεγγύης τους στην πολιτική του Μπρέζνιεφ, άκόμα και κατά τήν εισβολή στό Άφγανιστάν) ή άλλαξαν τις ιδέες και τις συμμάχους τους, όπως στην περίπτωση των Ιταλών κομμουνιστών, πού προσεγγίζουν περισσότερο τή σοσιαλδημοκρατία τής Εύρώπης του Βορρά παρά τους παλαιούς συντρόφους τους τής 3ης Διεθνούς. Στις διεθνείς συναντήσεις πού οργανώθηκαν άπό τους Σοβιετικούς τό 1986 και 1987, μπορούσαμε να μετρήσουμε στα δάκτυλα του ενός χεριού τους προσκεκλημένους δυτικούς κομμουνιστές. Συναντήσεις πού δεν τελείωναν, όπως πριν, μέ προσκλήσεις στους λαούς υπεράνω των

κυβερνήσεων τους, προκειμένου να ύποστηρίξουν τή μία ή τήν άλλη διπλωματική πρωτοβουλία του Κρεμλίνου. «Έχουμε μεγάλη έλλειψη νέων ιδεών» είπε άλλά ό Γκορμπατσόφ στο τέλος μιας από αυτές τις συναντήσεις.

Αυτή ή έλλειψη εξηγείται τέλεια όταν πρόκειται για μερικά προβλήματα, πού για τήν Άριστερά στη Δύση βρίσκονται στο προσκήνιο. Υπάρχει, για παράδειγμα, στην ΕΣΣΔ ένα κίνημα οικολογικό σε έμβρυακή κατάσταση πού πέτυχε μία νίκη σημαντική, ενάντια σε ένα σχέδιο ήδη έγκεκριμένο άπό τήν Κεντρική Έπιτροπή του ΚΚΣΕ, για τήν έκτροπή προς τό νότο ενός ποταμού τής Νότιας Ρωσίας και τής Σιβηρίας. Άλλά, παρ' όλη τήν καταστροφή του Τσερνομπίλ, οί Σοβιετικοί οικολόγοι —μέ εξαίρεση τόν Λευκορώσο συγγραφέα Άλεξ Άντάμοβιτς και τόν Βαλεντίν Ρασπούτιν— δεν άνακινούν ποτέ τό ζήτημα τής ειρηνικής χρήσης τής πυρηνικής ενέργειας, ενώ αυτή ή τελευταία κατέχει έφεξης μία θέση κεντρική στην πολιτική τής Άριστεράς στη Δύση (μέ εξαίρεση τή Γαλλία). Άρνούμενη τήν πυρηνική ενέργεια, άρνείται στην πραγματικότητα μία κοινωνία βασισμένη στο άπόρρητο, στη δύναμη μιας μικρής έλίτ ειδικών πού ξεφεύγει από τόν έλεγχο των πολιτών. Δεν πρόκειται λοιπόν για άλλη άμφισβήτηση μιας μορφής ενέργειας ιδιαίτερα επικίνδυνης, άλλά άπλουστάτα για έναν στοχασμό έγκυρο κάτω άπ' όλους τους ουρανούς, ως προς τήν προσαρμογή τής δημοκρατίας στους νεοτερισμούς πού δημιούργησαν οί τεχνολογίες αίχμης.

Άπό τήν άλλη μεριά, αν περιγράφεται συχνά στον σοβιετικό Τύπο ή μοναξιά των χωρισμένων ή άνύπαντρων γυναικών, αν καταδεικνύεται ότι δεν είναι δίκαιο —ούτε καλό για τήν κοινωνία— οί γυναίκες να μεγαλώνουν μόνες τά παιδιά τους ενώ οί πατέρες τους είναι ζωντανοί, άγνοούνται έντούτοις τά πάντα για τό φεμινισμό στη Δύση. Όμως αυτό τό κίνημα, παρ' όλα τά σκαμπανεβάσματά του, άνέπτυξε καινούργιους τρόπους γυναικείας άλληλεγγύης, δημιουργώντας μία δλόκληρη κουλτούρα πού επηρεάζει τή σκέψη τής Άριστεράς και σίγουρα δεν θά εξαφανιστεί πιά από τόν πολιτικό της όρίζοντα. Στην ΕΣΣΔ, αντίθετα, γράφουν άκόμα εκθέσεις ίδεών για τό θέμα «άπό πού προέρχονται οί κακές σύζυγοι», προσπαθώντας να δείξουν ότι οί γυναίκες, έπειδή είναι άνεξάρτητες οικονομικά, θά υπέκυπταν στον μητριαρχικό πειρασμό να άσκοούν τήν έξουσία μέσα στην οικογένεια. Άπ' τή μεριά τους, μερικές γυναίκες δεν διατάζουν να κατηγορούν τους Σοβιετικούς άρσενικούς ότι είναι χονδροειδείς και ότι έχουν χάσει τήν άνδροπρέπεια πού είχαν στο πα-

ρελθόν. Σ' αυτόν τόν συγκεκριμένο πόλεμο των φύλων, οί γυναίκες είναι οί χαμένες, καθώς έφεξης έχουν πολύ χαμηλή άντιπροώπηση στα συγκροτημένα κρατικά σώματα —καμία δεν μετέχει στην κυβέρνηση— και άδικούνται στην κατάληψη ύπεύθυνων θέσεων τις όποιες τό επίπεδο μόρφωσής τους θά επέτρεπε να κατέχουν.

Πράγματι, πάνω άπ' τό μισό των διπλωματούχων στην ΕΣΣΔ είναι γυναίκες, άλλά δεν βρίσκονται καν στην ίδια αναλογία —μακριά από αυτό!— στην ιεραρχία του παραγωγικού μηχανισμού. Υπάρχουν πολλοί λόγοι γι' αυτό, πού δεν άρμόζει να τους άπλουστεύσουμε, έντούτοις φαίνεται φυσικό να αναπτύσσεται γρήγορα αυτόν τόν καιρό στην ΕΣΣΔ μία πρωτόγονη άνδροκρατία. Μερικές από τις εκφράσεις της μοιάζουν άκόμη και κωμικές, όπως για παράδειγμα μία άγγελία συνοικεσίου ενός Ρώσου πανεπιστημιακού, 38 ετών, πού δημοσιεύθηκε σε έφημερίδα τής Έσθονίας: ψάχνει «μία γυναίκα, κλασικής όμορφιάς, πολύ καλλεργημένη και πού άπογοητευμένη άπό τους καρπούς τής χειραφέτησης, δεν άρνείται όστόσο τήν οικογενειακή εύτυχία». Σε κείμενα πού διακατέχονται άπό τήν πανρωσική ιδεολογία, όπως του Βίκτορ Άστάβιεφ, βρίσκουμε άκόμα χειρότερες θέσεις (και λιγότερο άστείες) έπειδή ή συνηγορία του για έπιστροφή στην παράδοση δείχνει θεωρήσεις για τήν οικογένεια βασισμένες σε μία ήθική πραγματικά άπαρχαιωμένη.

Άς παρατηρήσουμε τέλος ότι ή άφύπνιση τής νομικής εδαισθησίας και ή θέληση έπιστροφής στις ρίζες δεν άρκεσαν για να εμφανιστεί ένα γραπτό ενάντια στη θανατική ποινή, πού έντούτοις ό Λένιν είχε καταργήσει τόν Οκτώβρη του 1917. Η Άριστερά, στη Δύση, μπορεί αντίθέτως να έγγράψει στο ένεργητικό της ότι παντού όπου είχε έπιρροή κατάφερε να καταργηθεί αυτή ή μορφή βάρβαρης τιμωρίας... Έδώ και μερικούς μήνες ένας έξόριστος Τσεχοσλοβάκος, ό Λουντομίρ Σόσορ, βεβαίωσε, λίγο πριν αυτοκτονήσει, ότι δεν θά πίστευε στις βαθείς άλλαγές πού συντελούνται στην ΕΣΣΔ όσο ή θανατική ποινή δεν καταργούνταν άπό τήν ποινική νομοθεσία.

Οί εκπλήξεις των δύο χρόνων έξουσίας του Γκορμπατσόφ, αν δεν έγγυώνται άκόμα τό μέλλον και αν δεν πρέπει να τρέφουμε ύπερβολικές υπαλάτες, μοιάζουν έντούτοις —για να χρησιμοποιήσουμε τήν έκφραση του Α. Ζαχάροφ— να άποδεικνύουν ότι άναπτύσσεται μία «δυναμική άλλαγής» πού πιθανόν δεν θά μείνει χωρίς συνέχεια.

Μετάφραση: Έλένη Μπελιά

«Μά έγινε επανάσταση τό 1917 στή Ρωσία;»

Ι Σ Ω Σ ...

του "Αγγελου Έλεφάντη

Εγινε πράγματι επανάσταση στή Ρωσία τό 1917; "Η μήπως αυτό πού έγινε ήταν πραξικόπημα μιάς οίκτηρης μειοψηφίας πού επέβαλε ένα στυγνό και δλοκληρωτικό καθεστώ; 'Ιδού τό δίλημμα, έτοιμη και ή απάντηση: «Μά τό Νοέμβριο του 1917, τή συντριπτική πλειοψηφία (58%) είχαν οι Έπαναστάτες - Σοσιαλιστές και όχι οι Μπολσεβίκοι του Λένιν πού ήταν μιά μειοψηφία 25%, μετά μάλιστα από βία και νοθεία. Έτσι πήραν τήν εξουσία πραξικοπηματικά διαλύοντας τήν Έθνοσυνέλευση και καταργώντας τή δημοκρατία πρὸς χάριν μιάς μόνιμης έξουσίας τους χωρίς αντίπαλα κόμματα».

Μ' αυτό τόν τρόπο θά τάμει τό πρόβλημα ὁ Οικονομικός Ταχυδρόμος (τεύχος 47, Νοέμ. 1987) μέ ένα ἄρθρο του διευθυντή του κ. Μαρίνου («Πραγματικός έκδημοκρατισμός στήν ΕΣΣΔ προϋποθέτει τήν υπέρβαση του λενινισμού») και ένα δεύτερο του Σπῆλιου Παπασπηλιόπουλου πού θέτει και τό βροντώδες ερώτημα: «Έγινε πράγματι επανάσταση στή Ρωσία τό 1917;». Και ὁ μέν πρῶτος συνεπέστερος στά ιδεολογικά προαπαιτούμενα τῶν ἀποψεῶν του ἀλλά και, κυρίως, τῶν στόχων πού έξυπηρετεῖ —θά μιλήσουμε πῶς κάτω γι' αὐτούς— τονίζει μέ κατηγορηματικό τρόπο ὅτι «λαϊκή εξέγερση, δηλαδή ή πραγματική επανάσταση στή Ρωσία, προηγήθηκε του 'Οκτώβρη του 1917 και δέν είναι ἔργο μόνο τῶν Μπολσεβίκων...» ἐνώ ὁ δεύτερος, ἂν και τό ερώτημα πού θέτει ὁ τίτλος του

ἄρθρου του και ὀλόκληρο τό πνεῦμα πού τό διατρέχει, ἀποδίδει στόν 'Οκτώβρη πραξικοπηματικό χαρακτήρα, ὡστόσο, ἴσως ἐπειδή «τά γεγονότα είναι ξεροκέφαλα» ἴσως ἐπειδή και ὁ ἴδιος θέλει νά έχει καλύτερη σχέση μαζί τους, κατ' επανάληψη θά χρησιμοποιήσει τόν ὄρο 'Οκτωβριανή Έπανάσταση, καταργώντας μ' αὐτόν τόν τρόπο τό ερώτημα πού, ὑποτίθεται, ὁ ἴδιος είχε θέσει.

ΟΙ ΑΙΩΝΙΟΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΙ ΝΟΜΟΙ

Δέν θά ἀκολουθήσω τούς δύο ἄρθρογράφους στήν ἄγονη σκιαμαχία στήν ὁποία προσκαλεῖ τό ψευτοερώτημά τους «πραξικόπημα ή επανάσταση». Και οὗτο γιατί, ἂν ὑποθεθεῖ ὅτι θά μπορούσα νά τούς «ἀποδείξω» ὅτι ή 'Οκτωβριανή Έπανάσταση ήταν ὄντως ἀντικαπιταλιστική επανάσταση, θά προσέκρουα σέ μιά ριζική ἐκ μέρους τους ἀπόρριψη πού ὑπάρχει ἀνεξάρτητα ἀπό ὁποιαδήποτε ἀπόδειξη: ἀρνοῦνται τόν επαναστατικό χαρακτήρα στόν 'Οκτώβρη, ὄχι γιατί δέν ήταν επανάσταση, ἀλλά ἀκριβῶς ἐπειδή ήταν επανάσταση προλεταριακού - ἀντικαπιταλιστικού χαρακτήρα. 'Ο μέν πρῶτος γιατί δέν ἐννοεῖ ἐγγένει τήν ἐννοια και τήν πραγματικότητα ἀντικαπιταλισμός (και κατ' ἐπέκταση σοσιαλισμός), ὁ δέ δεύτερος γιατί θά ἤθελε μέν ή επαναστατική διαδικασία νά συντελεσθεῖ ἀλλά μέ τίς ἀστικοδημοκρατικές προδιαγραφές. Και ἀφοῦ

κάτι τέτοιο δέν συνέβη τό πραγματικό συμβάν χαρακτηρίζεται πραξικόπημα. 'Η ἀπόρριψη δέν βασίζεται τόσο στήν πραγματολογική ἀκρίβεια του χαρακτηρισμοῦ —τό ζήτημα δέν είναι ἀκαδημαϊκό— ὅσο σέ προϋπάρχουσες, ἐκ διαμέτρου ἀντίθετες, ιδεολογικές θέσεις. Τά πράγματα ἄλλωστε τότε είχαν καταπληκτική διαφάνεια (παρὰ ἴσο νά γράψω «γκλάσνοστ»), ἀντιληπτή ἀπ' ὄλους και ἀπευθυντέα πρὸς ὄλους, ἀκόμη και στούς σημερινούς ἄρθρογράφους του Οικονομικού Ταχυδρόμου. Νά πῶς οἱ ἴδιοι οἱ πρωταγωνιστές περιέγραψαν αὐτό πού μόλις είχαν πράξει:

ΠΟΛΙΤΕΣ ΤΗΣ ΡΩΣΙΑΣ

Ἡ προσωρινή Κυβέρνηση ἔπεσε. Ἡ κρατική ἐξουσία πέρασε στά χέρια του Σοβιέτ, τῶν ἀντιπροσώπων τῶν ἐργατῶν και στρατιωτῶν τῆς Πετρούπολης, στό ἐπαναστατικό στρατιωτικό Συμβούλιο πού βρίσκεται ἐπικεφαλῆς του προλεταριάτου και τῆς φρουρᾶς τῆς Πετρούπολης.

Ὁ σκοπός γιά τόν ὁποῖο ἀγωνίστηκε ὁ λαός: ἀμεση πρόταση δημοκρατικής εἰρήνης, κατάργηση του δικαιώματος τῆς ἰδιοκτησίας πάνω στή γῆ τῶν γαιοκτημόνων, ἐργατικός ἐλεγχος τῆς παραγωγῆς, δημιουργία μιάς κυβέρνησης τῶν Σοβιέτ, αὐτός ὁ σκοπός ἐξασφαλίστηκε.

Ζήτη ἡ επανάσταση τῶν ἐργατῶν, στρατιωτῶν και ἀγροτῶν.

25 'Οκτωβρίου 1917, 10η ὥρα τό πρωί.

Τό στρατιωτικό επαναστατικό συμβούλιο του Σοβιέτ τῶν ἀντιπροσώπων

των εργατών και των στρατιωτών της Πετρούπολης

Έβδομήντα χρόνια αργότερα ή θέση του καθενός απέναντι σε εκείνο το μακρυνό πιά γεγονός, ο τρόπος που ο καθένας τό υποδέχεται εξακολουθεί να είναι ίδιος με τόν τρόπο με τόν όποιο τό είχαν υποδεχθεί και οι άνθρωποι του καιρού εκείνου: άλλοι με ένθουσιασμό, άλλοι με έχθρότητα και άλλοι με επιφύλαξη. Σήμερα, τό αρχικό επαναστατικό γεγονός εξακολουθεί να υποχρεώνει τούς πάντες να τό δεχθούν ή να τό άπορρίψουν παρά τή διάθλασή του μέσα από τόν παραμορφωτικό καθρέφτη εβδομήντα χρόνων περιπετειών, σκληρών ταξικών άγώνων, μετατοπίσεων, άνακατατάξεων και μετασχηματισμών του σοβιετικού καθεστώτος που τό έκαναν να χάσει τήν αρχική, άστραποβόλα του σαφήνεια. Οι άρθρογράφοι του Οικονομικού Ταχυδρόμου δέν θά μπορούσαν να άποτελέσουν εξαίρεση.

Ό κ. Γ. Μαρίνος, έχοντας διαβάσει πολύ καλά στά κείμενα και στά γεγονότα τήν «είδηση» γιά τήν έξουσία των Σοβιέτ άγροτών - εργατών - στρατιωτών, τήν κατάργηση του (ιερού) δικαιώματος τής άτομικής ιδιοκτησίας και τόν εργατικό έλεγχο τής παραγωγής, αυτόματα και μαχητικά, θά προβάλλει τή ριζική άπόρριψη του, τήν ιδεολογική δηλαδή άπόρριψη του ιστορικού μηνύματος τής ‘Οκτωβριανής Έπανάστασης. «... Έπιθυμούμε» γράφει «να καταδείξουμε πόσο άσχετες με ιδεολογίες, όράματα και δογματικούς μύθους είναι όλα εκείνα που εξέτρεψαν τήν οικονομική μας πολιτική από τή μόνη όρθή και άποτελεσματική πορεία που συνδέεται με τούς οικονομικούς νόμους και κανόνες τής άγοράς και με τό άκαταμάχητο κίνητρο του κέρδους και γενικά του συμφέροντος (ύλικού κυρίως) και γιά να άποτρέψουμε να μäs οδηγήσουν κάποιοι παλαιημερολογίτες του μαρξισμού στό τέλμα και στό άδιέξοδο από τό όποιο ήδη προσπαθούν να βγούν οι λαοί που προηγήθηκαν στην υιοθέτηση αυτού του έν μέρει άποτυχημένου προτύπου. ‘Υπ’ αυτήν κυρίως τήν έννοια *νιώθουμε σύμμαχο και άκατανίκητο συμπαραστάτη μας τόν κ. Γκορμπατσόφ*. Και σε άλλο σημείο του κειμένου του: «Η άναφορά στους κανόνες και στην άμείλικτη αυτόδυναμία των οικονομικών νόμων που μάταια ζόρκισαν ως έξουσία οι μαρξιστές όπου γής (γιατί άγνόησαν ότι πηγάζουν και ταυτίζονται με τήν ανθρώπινη φύση) προϋποθέτει τήν άμοιβήτηση τής έξουσίας πλειστών δογμάτων του Μάρξ και των επιγόνων του» (ύπογραμ. δικές μου).

Οι συλλογισμοί είναι άπλοιοι: Οι οικονομικοί νόμοι (του καπιταλισμού έννοείται) και τής άγοράς είναι αιώνιοι, διότι πηγάζουν από τήν ανθρώπινη φύση, άρα και ο καπιταλισμός εί-

ναι σύστημα αίώνιο όπως και ή ανθρώπινη φύση. Τό κίνητρο του κέρδους, είναι άκαταμάχητο διότι επίσης εκπηγάζει από τήν ανθρώπινη φύση. ‘Αλλά τό κέρδος σύμφωνα με τούς οικονομικούς νόμους είναι ή βάση του καπιταλισμού, του συστήματος εκμετάλλευσης ανθρώπου από άνθρωπο. ‘Αρα στην ανθρώπινη φύση άνήκει όρσιμένοι άνθρωποι να εκμεταλλεύονται κάποιους συνανθρώπους τους, στην ανθρώπινη φύση άνήκει επίσης και τό άκριβώς αντίθετο: κάποιος να ύφίστανται τήν εκμετάλλευση των εκμεταλλευτών τους. Κι αυτά είναι αιώνια, άπαρασάλευτα, άπαραβίαστα. ‘Αρα ή άντικαπιταλιστική επανάσταση είναι παραβίαση τής ανθρώπινης φύσης και των οικονομικών νόμων, ή δογματικός μύθος γιά άφελείς στους όποιους άργά ή γρήγορα άποκαλύπτεται ή άφέλεια των δογμάτων τους και προσγειώνονται. Διότι δεινόν προς τά κέντρα λακτίζουν. ‘Η παραβίαση τής ανθρώπινης φύσης είναι φανατισμός και μισαλλοδοξία γι’ αυτό οι πολλοί δέν τήν άνέχονται: ύπάρχουν όμως πάντα οι λίγοι μισαλλόδοξοι που τήν επιβάλλουν εις βάρος των πολλών και έναντίον τής θελήσεώς των. Διαπράττουν δηλαδή πραξικόπημα. ‘Επομένως πραξικόπημα = όλοκληρωτισμός = Γκουλάγκ. ‘Αλλά επειδή οι οικονομικοί νόμοι είναι αιώνιοι και άκαταμάχητοι, έστω και εβδομήντα χρόνια μετά, εκδικούνται άποκαθιστάμενοι, διότι ούδεις τήν φύση παραβίασεν άτιμωρητί. ‘Οθεν περεστρόικα. ‘Οθεν ο κ. Γκορμπατσόφ σύμμαχος και άκανίκητος συμπαραστάτης του κ. Μαρίνου (και όσων διά του Οικονομικού Ταχυδρόμου «ένημερώνουν» περί τούτου τήν έλληνική κοινή γνώμη).

Αυτό άλλωστε οι «συλλογισμοί» επιτρέπουν στον κ. Μαρίνο να θεωρεί άθηντική επανάσταση μόνο τήν Έπανάσταση του Φλεβάρη του 1917 στη Ρωσία (άλλά και πάλι άποφεύγει τή λέξη: δέν θέλει να τή νομιμοποιήσει μη τυχόν και δημιουργηθεί κακό προηγούμενο, γι’ αυτό μιλά γιά «έξέγερση») γιατί αυτή ή τελευταία, ως γνωστόν, ήταν μόνον άντισαρική - άστικοφιλελεύθερη - δημοκρατική. ‘Εστω κι άν κινητήρια δύναμή της ήταν τά σοβιέτ των στρατιωτών και των εργατών, που δέν ήθελαν άλλο πόλεμο και τούς Ρωμανόφ, δέν κινδύνευαν άπ’ αυτήν οι αιώνιοι νόμοι του καπιταλισμού και τής άγοράς. Σ’ αυτό άλλωστε συμφωνούν οι πάντες μήδε του μπολσεβίκου Λένιν έξαιρουμένου, γι’ αυτό άλλωστε έξεπόνησε τίσ γνωστές ‘Οθέσεις του ‘Απρίλη» που έλεγαν ότι τά πράγματα μπορεί να πάνε πέρα από τήν άστικοφιλελεύθερη επανάσταση. Και τό έπακόλουθα γνωστά.

ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΚΑΙ ΑΝΤΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

Ξεκαθαρίζει έτσι ή όπτική γωνία από τήν όποία βλέπει τήν ιστορία ο κ. Μαρίνος, ξεκαθαρίζει δηλαδή ή ιδεολογία του, χωρίς ιδιαίτερο κόπο άλλωστε διότι ο ίδιος δέν έχει καμιά πρόθεση να τήν άποκρύψει: αντίθετα μάλιστα σεμνύνεται γι’ αυτήν. ‘Αν τώρα ή όπτική του γωνία είναι ή ίδια μ’ αυτήν που έδώ και δυό αιώνες, από τόν Ντέ Μαίστρ ως τίς μέρες μας, τροφοδοτεί τήν άντεπαναστατική σκέψη (προς άρσιν πάσης παρεξηγήσεως: τήν πολιτική φιλοσοφία, παλαιά και νέα, που είναι έναντίον των επαναστατικών άλλαγών και ύπέρ τής διατήρησης του κοινωνικού και πολιτικού στάτους) αυτό είναι μιά άλλη ύπόθεση που κι αυτή σχετίζεται με τούς αιώνιους νόμους τής οικονομίας και τής άγοράς. Και ξέρουμε ότι ή σκέψη αυτή δέν κουράστηκε να επαναλαμβάνει τά ίδια και τά ίδια. ‘Αλλά τόσο τό χειρότερο άφου στό μεταξύ, αυτούς τούς δυό αιώνες, οι επαναστάσεις δέν σταμάτησαν, έγιναν μάλιστα τόσο πολλές και σημαντικές (όπως και άντεπαναστάσεις) που άλλαξαν κατ’ επανάληψη τή φυσιογνωμία του κόσμου έτσι που μάταια ο κ. Μαρίνος επικαλείται άκόμη και τόν Λάσκαρη που πριν δέκα χρόνια άμφισβητούσε τήν πάλη των τάξεων.

Τό λογικό σύστημα του κ. Μαρίνου όστόσο είναι πράγματι άκαταμάχητο, αλλά να συνεννοούμαστε: γιά όλους όσοι είναι υποχρεωμένοι να υπερασπίζονται τό άπαρασάλευτο των ταξικών τους συμφερόντων. Κι άλλίμονο, άν δέν είναι πολλοί είναι όστόσο πολύ ισχυροί...

“Όταν όμως ένα όλόκληρο τμήμα τής ανθρωπότητας, ένα πολύ μεγάλο τμήμα, προχωρά βασανιστικά στους δρόμους του θανάτου και τής έλευθερίας. “Όταν μιά τεράστια επανάσταση έτοιμάζει τήν πίο βασανιστική γέννα που θά δώσει σάρκα στις πίο άπαραίτητες έλευθερίες, ύστερα από τόσες και τόσες αίματηρές και φοβερές άποτυχίες, πολέμους λαών, πολέμους φυλών, πόλεων, εμφυλίου πολέμους, ύστερα από άλλες πίο φοβερές σφαγές και μακελειά...”

τότε ή άντεπαναστατική «σκέψη» γίνεται κοινότοπος μπροστά στην πραγματικότητα και δέν έχει άλλο δρόμο από τό να μετατραπεί σε πράξη άντεπαναστατική. Τότε ή ίδια θά άποδείξει

1. Charles Péguy, Cahiers de la Quinzaine, Se cahier. ‘Αναφέρεται από τόν Ζάν Έλληνστάιν, ‘Ιστορία τής Σοβιετικής Ένωσης, έλλ. εκδ. Θεμέλιο, σελ. 10 και σχετίζεται με τήν Έπανάσταση του 1905 στη Ρωσία.

πρακτικά ὅτι ἡ πάλῃ τῶν τάξεων ὑπάρχει, ὅτι οἱ ἐπαναστάσεις ὑπάρχουν, ὅπως καί οἱ ἀντεπαναστάσεις. Κι αὐτό συνέβη πολλάκις, συμβαίνει συνεχῶς, ὅπως συνέβη —μιά καί μιλάμε ἀπ' ἀφορμή τήν Ὀκτωβριανή Ἐπανάσταση— μέ τούς Καντέ, τούς Σοσιαλεπαναστάτες, τούς Κοζάκους, τόν Βράγκελ, τόν Ντενίκιν, τούς Τσέχους, τούς Ρώσους ἀστούς καί ἄριστοκράτες, στούς Ἀγγλογάλλους εἰσβολεῖς, ὅπως συνέβη ἀκόμη καί μέ δύο συντάγματα εὐζώνων, τοῦ Κονδύλη καί τοῦ Πλαστήρα, πού ἄφησαν τά κόκκαλά τους στήν Οὐκρανία τό 1919.

Τό κατ' ἀρχήν πρόβλημα ἐπομένως τοῦ κ. Μαρίνου δέν εἶναι ἄν στήν Ὀκτωβριανή Ἐπανάσταση ἔγιναν ὠμότητες, ἄν οἱ Μπολσεβίκοι ἦταν αὐταρχικοί, ἄν τά Σοβιέτ ὑποτάχτηκαν στό κόμμα, ἄν χτυπήθηκε ἡ κομμούνια τῆς Κροστάνδης, ἄν ἡ «ἐργατική ἀντιπολίτευση» ἢ «ἀριστερή ἀντιπολίτευση» ἔχασαν, ἄν οἱ μπολσεβίκοι διέλυσαν τήν Ἐθνοσυνέλευση, ἄν τόσα ἄν πού βασανίζουν τήν ἀριστερή σκέψη καί πρακτική εἶναι βásiμα ἀλλά κάτι ἄλλο πῶς ἀπλό, πῶς μεγάλο: ὅτι, ὅταν ἐπικράτησαν οἱ Μπολσεβίκοι οἱ αἰῶνιοι οἰκονομικοί νόμοι τοῦ καπιταλιστικοῦ κέρδους καί τῆς ἀτομικῆς ιδιοκτησίας, σ' αὐτό τό τμήμα τοῦ κόσμου, εἶχαν κλονιστεῖ σοβαρά. Ἔτσι, γιά νά ἀποκατασταθεῖ ἡ δύναμή τους, χωρίς νά κάνουμε δίκη προθέσεων, νομίζουμε ὅτι ὁ κ. Μαρίνος θά συμβιβάζοταν καί μέ ἐπανάσταση καί μέ πραξικόπημα —ἔστω μέ τήν περεστρόικα ἄν ἡ διορατικότητά του διαβλέπει ὅτι ἡ γκορμπατσοφική πολιτική ἀποκαθιστά τούς αἰώνιους νόμους του. Γι' αὐτό, βέβαια, στό μακροσκελές του κείμενο δέν βρήκε λέξη νά πει γιά τήν ἱμπεριαλιστική ἐπέμβαση, γιά τούς στρατούς τῶν λευκορώσων, ἢ τήν πείνα πού καταδίκασε ἑκατομμύρια ἀνθρώπους σέ θάνατο ἐκεῖνα τά χρόνια. Κάτι μᾶς λέει ὅτι ὁ κ. Μαρίνος θά εὐχόταν τό 1919 νά κέρδιζαν οἱ Ἀγγλογάλλοι εἰσβολεῖς. Κι ἔτσι τά πράγματα εἶναι καθαρὰ. Περεστρόϊκότα.

Ο «ΜΑΡΞΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΛΕΝΙΝ»

Διαφορετική εἶναι ἡ ἀφετηρία τῆς ἀποψῆς τοῦ Σπήλιου Παπασπηλιόπουλου. Ἄν μέ τῆ θέσης τοῦ κ. Μαρίνου χάνουμε κάθε δυνατότητα νά καταλάβουμε ὅτιδῆποτε ἀπό τό κοινωνικό καί τό ιστορικό γίνεσθαι ἀφοῦ γι' αὐτόν ἡ κοινωνία ὑπακούει σέ νόμους ὑπερβατικούς πού προκύπτουν ἀπό τή φύση τοῦ ἀνθρώπου ἄρα τά πάντα εἶναι προκαθορισμένα καί μόνο γιά ἀποκλίσεις ἢ ἐναρμονισμούς μ' αὐτόν τόν ὑπερβατικό προκαθορισμό μπορούμε νά μιλάμε —εἶπε κανεῖς τίποτε γιά χυδαῖο ντετερμινισμό οἰκονομιστι-

κοῦ τύπου;—, μέ τόν Σπήλιο Παπασπηλιόπουλο τά πράγματα εἶναι διαφορετικά. Δηλαδή συγκεχυμένα καί ἀντιφατικά.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἐπειδή ὁ ἴδιος δέν ἀρνεῖται τήν ἔννοια τῆς ἐπανάστασης, ἐπειδή γιά σοσιαλισμό μιλά στό κείμενό του, ἐπειδή παίρνει τό μέρος τῶν ἄλλων σοσιαλιστικῶν κομμάτων καί ὄχι τῶν ἀστικῶν δυνάμεων τῆς ἐποχῆς τῆς Ὀκτωβριανῆς Ἐπανάστασης —τῶν Σοσιαλεπαναστατῶν, τῶν μενσεβίκων κ.τλ.— δέν ἔχουμε κανένα δικαίωμα νά τοῦ ἀποδίδουμε προθέσεις φιλοκαπιταλιστικές.

Ποῦ βρίσκεται τό πρόβλημα; Κατά τόν Σπήλιο Παπασπηλιόπουλο στόν ὀλοκληρωτισμό πού ἐπικράτησε στή μετεπαναστατική ΕΣΣΔ. Ὁμολογοῦμε ἀπερίφραστα ὅτι καί τό δικό μας πρόβλημα βρίσκεται ἀκριβῶς ἐκεῖ, στό ἴδιο τό σημεῖο.

«Ἀναμφισβήτητα», ἐξηγεῖ, «ὁ μαρξισμός τοῦ Λένιν, ἀνεξάρτητα ἀπό τίς προθέσεις του καί τό χαρακτήρα του, ὁ βολонταρισμός του, ἡ ἀδιאַμφισβήτητη ὑποταγή τῶν πάντων σέ ἓνα μόνο σκοπό, τήν προλεταριακή ἐπανάσταση πού δικαιολογοῦσε καί δικαίωνε ὅλα τά μέσα πού χρησιμοποιοῦνταν, συνέβαλε σημαντικά στή δημιουργία τοῦ σοβιετικοῦ ὀλοκληρωτισμοῦ». Καί ἀκόμα: «... ἡ ἐμφάνιση καί στή σοβιετική ἐπανάσταση τοῦ βοναπαρτιστικοῦ φαινομένου μέ τῆ σταλινική δικτατορία, ἀνεξάρτητα μέ τό ἄν καί κατά πόσον αὐτή ἦταν ἀναγκαῖα, ἔγινε δυνατή ἀπό τούς πολιτικούς θεσμούς πού δημιουργήθηκε ἡ ρωσική Ἐπανάσταση, ἀπό τόν τρόπο λειτουργίας τοῦ μπολσεβικικοῦ κόμματος, ἀπό τήν ἐπιβολή

τοῦ μονοκομματικοῦ κράτους καί τήν καταστροφή κάθε μορφῆς δημοκρατίας».

Ἔδῳ πράγματι μπορούμε νά κουβεντιάσουμε τά δύο προβλήματα πού οἱ ἰσχυρισμοί τοῦ Παπασπηλιόπουλου προβάλλουν —πολύ παλιά κι αὐτά ἄλλωστε, ὄχι ὅμως ἐξωπραγματικά.

Τό πρῶτο: Αἰτία τοῦ ὀλοκληρωτισμοῦ εἶναι ὁ μαρξισμός τοῦ Λένιν, ὁ λενινισμός (ἢ ἡ λενινιστική λέπρα, ὅπως ἔγραφε ὁ ἴδιος σέ παλιότερο γράπτό του στό Ἄντλ). Καί ἦταν ὀλέθριος ὁ λενινισμός διότι ὑπέτασσε τά πάντα στό σκοπό τῆς προλεταριακῆς ἐπανάστασης. **Τό δεύτερο:** οἱ πολιτικοί θεσμοί πού δημιούργησε ἡ ἐπανάσταση, τό μονοκομματικό καθεστῶς κ.τλ. βρίσκονται στή ρίζα τοῦ μετεπαναστατικοῦ βοναπαρτιστικοῦ φαινομένου πού ὀνομάστηκε σταλινισμός.

Καθιερώνονται λοιπόν δύο συγκλίνοσες γενεαλογίες αἰτιῶν: μία θεωρητική, «ὁ μαρξισμός τοῦ Λένιν» καί μία πολιτική, οἱ πολιτικοί θεσμοί πού δημιούργησε ἡ ἐπανάσταση. Προφανῶς ἡ δεύτερη ἀνάγεται στήν πρώτη καί ἐπομένως ἡ μόνη αἰτία, καί γεννήτορας τοῦ ὀλοκληρωτισμοῦ καί τοῦ σταλινικοῦ «φαινομένου» εἶναι ὁ «μαρξισμός τοῦ Λένιν».

Παρעμπτιπτόντως —κι αὐτό ἔχει τεράστια σημασία— αὐτή ἡ ἐρμηνεία ἀποτελεῖ σήμερα πλέον κυρίαρχη ἰδεολογία στήν εὐρωπαϊκή ἀριστερά καί ἡ περὶ τοῦ ἀντιθέτου ἀποψη ἔχει καταγραφεῖ στά κατάστιχα τοῦ «δογματικοῦ παλαιοημερολογισμοῦ». Μέ ὄλον τόν κίνδυνο, λοιπόν, καί τή ρετσινιά τοῦ δογματικοῦ παλαιοημερολογίτη —ποιός ἄλλωστε μπορεῖ νά μή διακινδυνεύει ἢ καί νά μήν κινδυνεύει;— θά προτάξω τίς ἐνστάσεις μου.

Εἶναι βέβαια ὅτι μιὰ θεωρία («ὁ μαρξισμός τοῦ Λένιν») μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὑπεύθυνη γιά τήν πραγματική ζωή;

Βέβαια ξέρομε ὅτι οἱ ἰδέες, ὅταν τίς ἀσπάζονται οἱ μάζες, γίνονται υλικές δυνάμεις τῆς ἐπανάστασης (Μάρξ ἀλλά καί Λένιν). Γιά νά θεωρήσουμε ὡστόσο ὡς αἰτία τόν «μαρξισμό τοῦ Λένιν» θά ἔπρεπε τό λιγότερο νά παραδεχθοῦμε ὅτι στήν ἐπανάστατική ἀτμόσφαιρα τῆς καταρρέουσας τσαρικής Ρωσίας οἱ μάζες εἶχαν μιλήσει... λενινιστικά. Ἄλλὰ ἄν οἱ μάζες εἶχαν ἀποδεχθεῖ τόν «μαρξισμό τοῦ Λένιν», ἀναγνωριζόμενες στίς ἰδέες του δέν διέπραταν ὀλοκληρωτισμό καί πραξικοπήματα ἀλλά ἀπλούστατα ὀλοποιούσαν αὐτό πού προσδοκοῦσαν, αὐτό πού τίς ἐξέφραζε καί θά πρόσθετα, αὐτό πού τίς συνέφερε, ἐρχόμενες σέ ἀντίθεση, προφανῶς, μέ κάποιες ἄλλες κοινωνικές δυνάμεις πού ἀναγνωρίζονταν σέ ἄλλες ἰδέες καί εἶχαν ἀντίθετα συμφέροντα, τούς γαιοκτήμονες γιά παράδειγμα. Τότε ὅμως δέν ἔχουμε τό μαρξισμό τοῦ Λένιν ἀπό τή μιὰ μεριά καί τήν κοινωνία ἀπό τήν

άλλη αλλά ταξική πάλη σκληρή και άδυσώπητη πού στήν περίπτωση τής Ὀκτωβριανῆς Ἐπανάστασης πήρε τή μορφή ενός αίματηρού έμφυλίου πολέμου στόν όποιο τά αντίπαλα στρατόπεδα πάλεψαν, και τά δυό μέ αὐτάρνηση είναι αλήθεια, νά έπικρατήσουν. Αὐτή είναι ή λογική τής πραγματικότητας, μιά λογική άλλωστε στήν όποία ύποτάχθηκαν οι πάντες. Καί οι Μπολσεβίκοι αλλά και ό Κλεμανσώ, και όσοι Σοσιαλεπαναστάτες πέρασαν στίς γραμμές τής λευκώρων — και πέρασαν πολλοί — και οι άναρχικοί και οι Μενσεβίκοι και οι Καντέ και όλοι όσοι ήταν ύπέρ τών κοινοβουλευτικών θεσμών και γι' αυτό άκριβώς, για νά τούς προασπίσουν προσέφυγαν... στήν άρνησή τους, στήν ένοπλή βία του Βράγκελ και του Ντενίκιν, διότι μόνο μέ τούς κοινοβουλευτικούς θεσμούς έβλεπαν ότι θά μπορούσαν νά διατηρήσουν τή νεοαποκτημένη, μετά τήν πτώση του Τσάρου, έξουσία τους. Είναι γνωστό άλλωστε ότι ως τό καλοκαίρι του 1918 πού αρχίζει άνοιχτά ό έμφύλιος πόλεμος ή καταπίεση εκ μέρους τής έξουσίας τών Μπολσεβίκων είναι άσήμαντη. Καί δέν είναι αλήθεια ότι απαγόρευαν τήν έκδοση έφημερίδων ήδη από τό χειμώνα του 1918 όπως διατείνεται ό Σ. Παπασπηλιόπουλος: απαγόρευαν τήν έκδοση τών *αστικών* έφημερίδων, μέτρο τό όποιο δέν είχαν άποδοκιμάσει ούτε οι Έσσέροι ούτε οι Μενσεβίκοι. Ἄλλωστε οι Σοσιαλεπαναστάτες θεωρητικά και πρακτικά, ήταν ύπέρ άκόμη και τής άτομικής τρομοκρατίας, άποψη τήν όποια ό Λένιν ό ίδιος έγνώρισε στό σβέρκο του μέ δυό σφαίρες τής Καπλάν.

ΜΑΖΕΣ ΚΑΙ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

Ἀπομένει βέβαια τό έρώτημα μήπως οι μάζες στήν επαναστατική Ρωσία δέν είχαν άποδεχθεί τό «μαρξισμό του Λένιν». Ὅποτε δεδομένου ότι οι Μπολσεβίκοι άρχικά ήταν μιά μικρή μειοψηφία,² πώς κατάφεραν νά νικήσουν τούς αντίπαλους τους; Μέ ποιά ύλική δύναμη αὐτοί οι 23.000 άνθρωποι μπόρεσαν νά καθυποτάξουν τούς στρατούς και φοβηρούς αντίπαλους και μιά κοινωνία εκατόν πενήντα εκατομμυρίων ψυχών;

Ἄν αφήσουμε στήν άκρη τά γνωστά επιχειρήματα τής συνωμοσίας και τής έξαπάτησης δέν θά δυσκολευτούμε νά παρακολουθήσουμε μέσα στήν ίδια τήν επαναστατική διαδικασία μιά γεωμετρική αύξηση τής δύναμης τών Μπολσεβίκων, έξηγήσιμη κι αὐτή διότι τά κύρια συνθήματά τους: ειρήνη, δλη ή έξουσία στό σοβιέτ, τά χωράφια στους άγρότες άντιστοιχοϋσαν σέ άνάγκες και αίτήματα ευρύτατων λαϊκών μαζών και έτσι τροποποιούνταν καθημερινά τά δεδομένα του συσχετι-

σμού δυνάμεων μεταξύ τάξεων και πολιτικών δυνάμεων. Είναι γνωστό για παράδειγμα ότι ή συνθήκη του Μπρέστ-Λιτόφσκ μέ τίς σοβαρές παραχωρήσεις ύπέρ τής Γερμανίας καταγγέλληκε ως προδοσία και από τούς Σοσιαλεπαναστάτες και τούς Μενσεβίκοις — γνωστή επίσης ή αντίδραση για άμεση ειρήνη στή γραμμή του Λένιν πολλών επιφανών μπολσεβίκων (Τρότσκι, Μπουχάριν, Σμυρνόφ κ.τ.λ.) τόσο μάλιστα πού ό ένας άπ' αὐτούς, Λομόφ, διακινδυνεύοντας μιά πιθανή παραίτηση του Λένιν δήλωνε άνοιχτά ότι «πρέπει νά πάρουμε τήν έξουσία χωρίς τόν Βλαντιμίρ Ἴλιτς». Ἄλλά ό κόσμος, οι ματωβαμένοι στρατιώτες του μετώπου, ήθελαν ειρήνη έστω και μέ παραχωρήσεις. Προσχωροϋσαν δηλαδή στον «χονδροειδή» μαρξισμό του Λένιν κι όχι στις λεπτεπίλεπτες διατριβές του μενσεβίκου Τσερνόφ.

ΗΘΕΛΑΝ ΤΑ ΠΑΝΤΑ

Τά προηγούμενα και πολλές άλλες «λεπτομέρειες» τής πρώτης παραγμένης περιόδου τής ρωσικής Ἐπανάστασης δείχνουν ότι ό «μαρξισμός του Λένιν» δέν μπορεί νά θεωρηθεί αίτια του όλοκληρωτισμού, του σταλινισμού και του μετά ταυτα καθεστώς του «ύπαρκτου σοσιαλισμού». Ἐκείνο πού προέχει αὐτή τήν ιστορική φάση και τήν νοηματοδοτεί είναι ότι ή Ἐπανάσταση πολέμησε εναντίον τών αντίπαλων της, ντόπων και ξένων, άντιμετωπίζοντας συνεχώς τό δίλημμα ή νά καταρρεύσει ή νά έπικρατήσει. Ὑπεράσπισε όχι χωρίς κόστος τίς θέσεις της. Ἄλλά δέν είχε τή δυνατότητα νά ύποχωρήσει ή νά συμβιβαστεί γιατί αὐτή τή δυνατότητα τής τήν στεροϋσαν οι αντίπαλοί της. *Ἦθελε τά πάντα*: νά γκρεμίσει τό άστικό καθεστώς, όπως και οι αντίπαλοί της *ήθελαν τά πάντα*: νά διασώσουν τό άστικό καθεστώς. Τά αντίπαλα στρατόπεδα, επαναστάτες και άντεπαναστάσεις ήταν άπελπιστικώς... λενινιστικά. Φαίνεται δε ότι και οι δυό παρατάξεις είχαν ή καθεμιά τό δικό της δικιο πού ήταν διαμετρικά αντίθετο από τό δικιο του αντίπαλου της. Καί θά μπορούσαμε νά ύποστηρίξουμε ότι ή μιά από τίς δυό είχε τό πραγματικό δικιο μέ τό μέρος της, όχι γιατί κέρδισε — τά πράγματα δέν κρίνονται μόνο από τά αποτελέσματά τους — αλλά γιατί πάλευε για τήν ανθρώπινη χειραφέτηση. Για πρώτη φορά στίς σύγχρονες κοινωνίες έδειξε πρακτικά ότι ό καπιταλισμός δέν είναι σύστημα αιώνιο, ότι οι νόμοι του δέν είναι αιώνιοι και έπομένως εκτός από άνατρεπτέος ως «κακός» είναι και άνατρέψιμος ως τρωτός. Αὐτή άλλωστε ήταν και ή δύναμη τής Ὀκτωβριανῆς Ἐπανάστασης πού πυρο-

δότησε όλα τά κινήματα του κόσμου και άλλαξε τό πολιτικό σκηνικό του 20ου αιώνα όπως ή Γαλλική Ἐπανάσταση τό 1789 άλλαξε τό σκηνικό του 19ου αιώνα. Οι «άπό κάτω» έδειξαν ότι μπορούν νά κερδίσουν: αὐτό ήταν τό μήνυμα πού κράτησε ή εργαζόμενη ανθρωπότητα από τήν Ὀκτωβριανή Ἐπανάσταση. Πράγματι του Λένιν ό σκοπός ήταν ή προλεταριακή επανάσταση, άπ' αὐτή τήν όπτική έβλεπε τά πράγματα και ποτέ δέν έριξε νερό στό κρασί του. Νά πούμε σήμερα ότι κακώς έπραξε; Θά ήταν εύκολο. Τό ζήτημα όμως είναι τί θά έσήμαινε για τότε αὐτό τό, τόσο εύκολο, σημερινό άνάθεμα.

Ἄπ' αὐτή τήν άποψη πράγματι ύπάρχει ένας μαρξισμός του Λένιν και άπ' αὐτήν τήν ίδια άποψη τό κύριο «πρόβλημα» του ίδιου του μαρξισμού είναι ό «μαρξισμός του Λένιν» πού πολλοί σήμερα λύνουν δια τής άπαλείψεώς του. Γιατί βέβαια τό νόημα του μαρξισμού είναι άκριβώς αὐτό: ότι ό καπιταλισμός δέν είναι σύστημα αιώνιο αλλά άνατρεπτέο και άνατρέψιμο· τότε μόνο μπορούμε νά μιλάμε για σοσιαλισμό.

Ἐξάλλου σέ μιά εποχή πού ή πολιτική άσκειται μέ τά όπλα, πού ό κόσμος μετατράπηκε σέ ένα άέραντο σφαγείο όπου πολεμοϋσαν άστοι, προλετάριοι, χωριάτες, ό Τσάρος, ό Κλεμανσώ, ό Γουλιέλμος, ό Χίντεμπουργκ, ό Βενιζέλος, ό Κεμάλ, ό Τσώρτσιλ, οι πάντες τέλος πάντων, σ' αὐτή τήν ατμόσφαιρα γεμάτη μαρούτι και άσφυξιογόνα, σέ μιάν Εϋρώπη γεμάτη χαρακώματα, έφόδους, πτώματα, βομβαρδισμούς, έπελάσεις, έρπυστριόφορα, πολυβόλα και πυροβόλα εν δράσει οι κομμουνιστές έκαναν, όφειλαν νά κάνουν κι αὐτοί, πολιτική μέ τά μέσα πού οι αντίπαλοί τους και αντίπαλοι τών λαών είχαν καταστήσει άποκλειστικά: τά όπλα. Πράγματι πολέμησαν για νά πετύχουν τό σκοπό τους: τήν προλεταριακή επανάσταση. Μήπως δέν θά 'πρεπε; Καί γιατί αὐτή ή άποφασιστικότητα — πού δέν ήταν μόνο δικό τους προνόμιο — συνέβαλε στή δημιουργία όλοκληρωτισμού; Μήπως, παραδεχόμενοι κάτι τέτοιο δέν άποδεχόμαστε ταυτόχρονα ότι ή Ἐπανάσταση, μορφαία, οδηγεί στον όλοκληρωτισμό; Τό πρόβλημα δέν είναι δικό μου. Ἄς δώσει τήν άπάντηση πού νομίζει ό Σ. Παπασπηλιόπουλος.

2. Τίς παραμονές τής Φεβρουαριανῆς Ἐπανάστασης του 1917 ό αριθμός τών μελών του κόμματος ήταν 23.600. Ἐνα χρόνο άργότερα ήταν 115.000, στίς αρχές του 1919 άνέβηκαν στίς 313.000, τό 1920 στίς 431.000 και τόν Ἰανουάριο του 1921 έφτασαν στίς 585.000. Βλ. Ε. Χ. Κάργ, *Ἱστορία τής Σοβιετικῆς Ἐνώσης*, Α' τόμος, σελ. 274.

ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΚΑΙ ΜΟΝΟΚΟΜΜΑΤΙΣΜΟΣ

Ἄς κουβεντιάσουμε ὅμως λίγο καί τή δεύτερη αἰτία πού ὁ Σ. Σπηλιόπουλος ἐμφανίζει ρίζα τοῦ ὀλοκληρωτισμοῦ: τοὺς πολιτικούς θεσμούς πού δημιούργησε ἡ ἐπανάσταση, τό μονοκομματικό σύστημα, τήν «καταστροφή κάθε μορφῆς δημοκρατίας», τόν τρόπο πού λειτουργήσε τό μπολσεβίκικο κόμμα.

Καταρχήν οἱ νέοι θεσμοί πού δημιούργησε ἡ Ἐπανάσταση, πάνω στοὺς ὁποίους στηρίχθηκε καί χάρη στοὺς ὁποίους ἐπικράτησε, ἦταν τά Σοβιέτ. Τό πολιτικό της σύστημα ἀρθρώνεται μέ βάση τίς ἀρχές τῆς ἀμεσῆς δημοκρατίας πού ἐνσαρκώνονται στά Σοβιέτ (τά Συμβούλια δηλαδή) τῶν ἐργατῶν, τῶν ἀγροτῶν καί τῶν στρατιωτῶν. Καί ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἀναγνωρίζει τό ἀντιπροσωπευτικό σύστημα, δεδομένου ὅτι καί τά ἴδια τά Σοβιέτ ἀπό ἓνα ὀρισμένο σημεῖο καί πάνω βασιζόνται στήν ἀντιπροσωπευτική ἀρχή. Ὁ συνδυασμός ἐπομένως τῆς ἀμεσῆς καί τῆς ἐμμεσῆς δημοκρατίας ἀποτελεῖ, ἀπό θεσμική ἀποψη, τήν οὐσία τοῦ σοβιετικοῦ συστήματος. Καί ἀπ' αὐτή τήν ἀποψη ὑπῆρξε πράγματι μιά ρήξη μέ τίς ἀρχές τῆς ἀστικής δημοκρατίας καί ἀνάδειξη νέων θεσμῶν πού ἐπέτρεπαν καί ἐπέβαλαν τή λαϊκή συμμετοχή δίνοντας μιά ἄλλη ἐννοια στήν ἀρχή τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας. Γιά ποιούς λοιπόν πολιτικούς θεσμούς, γεννήτορες τοῦ ὀλοκληρωτισμοῦ, μιλάει ὁ Σ. Παπασηλιόπουλος;

Θά συμφωνοῦσα βέβαια μαζί του ὅτι τό ζήτημα δέν εἶναι συνταγματικό ἢ ἀφηρημένης πολιτικῆς θεωρίας, ὅτι, τό

οὐσιαστικό ζήτημα εἶναι ὄχι ἡ νομική διατύπωση τῶν θεσμῶν ἀλλά ἡ πραγματική τους λειτουργία. Πόσο δηλαδή ἡ δικτατορία τοῦ προλεταριάτου πού ἐπιβλήθηκε στήν ἐπανάστατική Ρωσία ἐπέτρεπε τή λαϊκή συμμετοχή καί δέν ἦταν ἐξ ἀρχῆς δικτατορία ἐπὶ τοῦ προλεταριάτου;

Ὁ Σ.Π. γιά νά ἀπαντήσῃ στό ἐρώτημα αὐτό διαθέτει ἓνα καί μόνο κριτήριο: τή μονοκομματική ἢ τήν πολυκομματική βάση τοῦ καθεστώτος. Καί θά συμφωνοῦσαμε ἐπίσης μαζί του ὅτι τό ζήτημα δέν εἶναι δευτερεύουσας σημασίας ὄχι μόνο γιά τώρα ἀλλά καί γιά τότε. Χρειαζόνται λοιπόν διευκρινήσεις γιά νά ξέρουμε γιά ποιό πράγμα μιλάμε.

Καταρχήν ἡ Ἐπανάσταση ποτέ δέν αὐτοπροσδιορίστηκε ὡς μονοκομματική καί ποτέ τό μονοκομματικό σύστημα δέν ἀναγορεύτηκε ὡς τό ἰδεώδες πολιτικό σύστημα ὀργάνωσης τοῦ σοσιαλιστικοῦ καθεστώτος. Ἄς ψάξῃ ὅσο θέλει στό «μαρξισμό τοῦ Λένιν» ὁ Σ.Π. ἀλλά δέν θά βρεῖ καμιά θεωρητικοποίηση τοῦ μονοκομματικοῦ συστήματος ἢ συνηγορία κατά τοῦ ἀντιπροσωπευτικοῦ συστήματος. Ἀντίθετα ἐκεῖνο πού σίγουρα θά βρεῖ στή διάρκεια τῆς Ἐπανάστασης εἶναι μιά συνεχῆς μετατόπιση τῶν σοσιαλιστικῶν κομμάτων (καί τοῦ πολιτικοῦ τους προσωπικοῦ) πρὸς τή μεριά τῆς ἀντεπανάστασης πράγμα πού ὑποχρέωνε καί τοὺς Μπολσεβίκους νά μετατοπίζονται κι αὐτοί πρὸς τήν μονοκομματική πρακτική ἀπαγορεύοντας τή λειτουργία τῶν ἄλλων κομμάτων ὀριστικά μετά τό 1921-22. Αὐτή εἶναι ἡ οὐσία τοῦ ζητήματος πού δέν μπορεῖ νά ἀντιμετωπιστεῖ παρά μέσα ἀπό τή συγκεκριμένη ἱστορία τῆς πάλης τῶν τάξεων πού διεξάγεται στή διάρκεια τοῦ ἐμφύλιου πολέμου.

Ἐπαναλαμβάνουμε ὅτι δέν ἔχουμε νά κάνουμε μέ ἓνα «μοντέλο» ἀλλά μέ μιά διαδικασία πάλης πού ὀδήγησε στόν μονοκομματικό σύστημα, λύση ἡ ὁποία ἂν βραχυπρόθεσμα βοήθησε στήν πολιτική σταθεροποίηση τοῦ νέου καθεστώτος ἀποτελέσει μακροπρόθεσμα, μέ τή διαίωσή του, τή βάση γιά τή διάνοιξη ἐνός χάσματος μεταξύ κράτους καί κοινωνίας τῶν πολιτῶν. Μέσω δηλαδή τοῦ πολιτικοῦ μονοπωλίου τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος δέν ἦταν δυνατό οὔτε τό σοβιετικό σύστημα τό ἴδιο νά λειτουργήσῃ δημοκρατικά οὔτε νά ἐκφραστοῦν οἱ πολιτικές διεργασίες πού οὕτως ἢ ἄλλως συντελοῦνται στό κοινωνικό σῶμα.

Τό γεγονός αὐτό εἶχε σάν συνέπεια οἱ πολιτικές ἀντιθέσεις νά ἐνσωματώνονται ἀναγκαστικά μέσα στό ἴδιο τό κομμουνιστικό κόμμα καί ὡς ἐκ τούτου καί νά μετατρέπεται τό ἴδιο τό κόμμα σέ πρωτογενές πεδίο ἰδεολογικῶν καί πολιτικῶν τάξικῶν συγκρούσεων πού γνώρισαν τίς γνωστές ἐξάρσεις λίγα χρόνια ἀργότερα. Δέν πρέπει ὡστόσο νά κρίνουμε τήν καθαυτή ἐπαναστατική περίοδο (1917-1923) μέ τά μέτρα καί τά κριτήρια πού ἰσχύουν σέ μεταγενέστερες ἐποχές τῆς σοβιετικῆς ἱστορίας ὅταν θά ἔχουν πλέον, ἐπικρατήσῃ ἄλλες καταστάσεις. Ὁταν τελειώνει ὁ ἐμφύλιος πόλεμος καί ἡ ἐξουσία τῶν Μπολσεβίκων ἔχει σχετικὰ σταθεροποιηθεῖ οὔτε ἡ καταπίεση ἔχει τή μορφή καί τήν ἔκταση πού γνώρισε τή δεκαετία τοῦ '30 οὔτε ὑπάρχει σοβαρή διάσταση ἐξουσίας καί λαϊκῶν μαζῶν. Παρά τό ἐμφύλιο καί τίς ἐξεγέρσεις πού συνδύαν τήν ἐπαναστατική φάση ἡ κοινωνική βάση τῆς Ἐπανάστασης, εἶναι εὐρύτατη: μαζί της εἶναι ἡ ἐργατική τάξη καί τά ἑκατομύρια τῶν φτωχῶν ἀγροτῶν. Δέν τήν ζοῦν ὡς δικτατορία. Ἄλλωστε ἂν αὐτοί δέν ἦταν μέ τό μέρος της καμιά ἐξουσία δέν θά μπορούσε νά ἐπιβιώσῃ μηδέ τῆς ἐξουσίας τῶν Μπολσεβίκων ἐξαίρουμένης.

ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΚΑΙ ΚΡΑΤΟΣ

Ἐπὶ τῆς ἐξουσίας — κι αὐτό τό ἀναγνωρίζουν πρῶτοι οἱ Μπολσεβίκοι — δυσἀρέσκεια ὅμως πού δέν καταλύει τό δεσμό κόμματος-ἐξουσίας-μαζῶν. Ἡ παράταση τοῦ «κομμουνισμοῦ τοῦ πολέμου», τοῦ καθεστώτος τῶν ἐπιτάξεων γιά τήν τροφοδοσία τῶν πόλων καί τοῦ Κόκκινου Στρατοῦ, οἱ χαμηλοί μισθοί, ὁ πληθωρισμός, ἡ πείνα, ἡ ἔλλειψη εἰδῶν πρῶτης ἀνάγκης, ὁ πλημμελέστατος ἐφοδιασμός τῶν πόλεων εἶναι αἰτίες πολὺ σοβαρές γιά νά τροφοδοτήσουν τή λαϊκή δυσἀρέσκεια. Ἀκριβῶς δέ γι' αὐτό τό λόγο — καί ὄχι χωρίς ἀντιτάσεις στό ἔσωτερικό τοῦ ΚΚ καί τῶν Σοβιέτ —, προκρίνεται ἡ

ΝΕΠ για νά αντιμετωπισθεῖ ἡ ἄθλια οἰκονομική κατάσταση. Οἱ Μπολσεβίκοι, ἔχουν πλήρη συνείδηση ὅτι ἡ Νέα Οἰκονομική Πολιτική ἀποτελεῖ μερική ἀναβίωση τοῦ (ιδιωτικοῦ) καπιταλισμοῦ καί ἐνίσχυση τῶν τάσεων τοῦ κρατικοῦ καπιταλισμοῦ. Οἱ νέες πραγματικότητες, πάντως καθῶς καί ἡ γενικότερες καθυστερήσεις κοινωνικοῦ καί τοῦ πολιτιστικοῦ χαρακτῆρα τῆς ρωσικῆς κοινωνίας θέτουν μέ διαφορετικό τρόπο τὰ προβλήματα τῶν θεσμῶν καί τῆς δημοκρατίας μετά τήν ἐπικράτηση τῆς ἐπανάστασης.

Τό κύριο πρόβλημα σέ αὐτή τή φάση εἶναι ἡ ἐργατοεργατική συμμαχία πού δοκιμάζεται σοβαρά ἀπό ἀντικειμενικές ἀντιξοότητες ἀλλά καί ἀπό μιὰ σειρά σοβαρά λάθη τοῦ ΚΚ πού βλέπουν τό φῶς καί στή φάση τοῦ «κομμουνισμοῦ τοῦ πολέμου» καί, κυρίως, ἀργότερα, ὅταν τερματίζεται ἡ ΝΕΠ καί ἀρχίζει ἡ βίαιη κολλεκτιβοποίηση.

«Ἡ σοβιετική ἐμπειρία», γράφει ὁ Σάβλ Μπετελέμ,³ ἐπιβεβαιώνει ὅτι τό πῶς δύσκολο δέν εἶναι ἡ ἀνατροπή, τῶν παλαιῶν κυρίαρχων τάξεων: τό πῶς δύσκολο εἶναι, καταρχήν, νά καταστραφῶν οἱ παλαιές κοινωνικές σχέσεις—πάνω στίς ὁποῖες μπορεῖ νά ἀνασυγκροτηθεῖ ἕνα σύστημα ἐκμετάλλευσης παρόμοιο μ' ἐκεῖνο πού θεωρήθηκε ὅτι εἶχε ἀνατραπεῖ—, καί στή συνέχεια νά παρεμποδισθεῖ ἡ ἀναδημιουργία αὐτῶν τῶν κοινωνικῶν σχέσεων μέ βάση παλαιά στοιχεῖα, παρόντα ἀκόμη γιά πολύ καιρό στίς νέες κοινωνικές σχέσεις».

Στή μετεπαναστατική φάση παρατηρεῖται μιὰ διαδικασία προοδευτικῆς ἐκτροπῆς τοῦ νέου καθεστώτος σέ μορφές πρακτικῆς καί ἀσκησης τῆς ἐξουσίας ἔτσι πού ὄχι μόνο δέν ἀνθίσταται ἀποτελεσματικά στήν ἐπιβίωση τῶν παλαιῶν πανίσχυρων ἀστικῶν κοινωνικῶν σχέσεων ἀλλά ἐπιπλέον βασιζέται σ' αὐτές.

Ἡ κύρια αἰτία αὐτῆς τῆς ἐκτροπῆς βρίσκεται στήν πολιτική πού προκρίνεται ἀπό τό ΚΚΣΕ πού, ἐμπορούμενο ἀπό τίς ἴδιες οικονομιστικές ἀντιλήψεις πού πρῶτανεαν καί στή Β' Διεθνή, θεώρησε ὅτι ἡ ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων ἦταν ἡ κύρια προϋπόθεση γιά τήν οἰκοδόμηση τοῦ σοσιαλισμοῦ, ἀφοῦ ἡ Ἐπανάσταση εἶχε καταργήσει τό καθεστῶς τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας. Ἡ οἰκοδόμηση τῶν «ὀλικῶν βάσεων τοῦ σοσιαλισμοῦ» μέ τήν «πρωταρχική σοσιαλιστική συσσωρευση» (Πρεομπραζένσκ) καί τήν ἐπιταχυνόμενη ἐκβιομηχάνιση (Στάλιν) θά ἐπετύγχανε ταυτόχρονα τήν ἐξασφάλιση τῶν σοσιαλιστικῶν σχέσεων παραγωγῆς καί τήν σοβιετική δημοκρατία τοῦ κρατικοθεσμικοῦ ἐποικοδομήματος.

Αὐτή ἡ βαθύτατα λαθεμένη ἀντίληψη βρίσκεται στή βάση τῶν προοδευ-

τικῶν μεταπολίσεων τῆς νεαρῆς σοβιετικῆς δημοκρατίας πρὸς κατευθύνσεις πού θά ἀκυρώσουν προοδευτικά τό ἔργο τῆς Ἐπανάστασης

1. Γιά νά ἐπιτευχθοῦν οἱ «ὀλικές προϋποθέσεις τοῦ σοσιαλισμοῦ» τό καθεστῶς συνέτριψε τήν ἐργατοεργατική συμμαχία ἐκμηδενίζοντας κοινωνικά ὄχι μόνο τούς «κουλάκους» ἀλλά ἑκατομμύρια ἀγρότες ἀπό τούς ὁποίους ἀποσποῦσε βίαια σημαντικά ἀγροτικά εἰσοδήματα ὑπέρ τῆς βιομηχανίας.

2. Γιά νά ἐπιτευχθεῖ ἡ ταχεία ἐκβιομηχάνιση («ὀλικότερη» τῶν προϋποθέσεων τοῦ σοσιαλισμοῦ) ἐπικράτησαν πλήρως οἱ ἱεραρχικές σχέσεις στήν παραγωγική διαδικασία, ἡ αὐθεντία τοῦ εἰδικοῦ-τεχνικοῦ, τῶν προϊσταμένων, τῶν στελεχῶν (πού «ἀποφάσιζαν γιά τὰ πάντα»), ἐπικράτησαν δηλαδή κοινωνικές σχέσεις εἰς βάρος τοῦ προλεταριάτου

3. Γιά νά ἐξασφαλισθεῖ, πάση θυσία, ἡ νέα τάξη πραγμάτων καί οἱ νέες κατευθύνσεις πού προέκρινε ἡ πολιτική ἡγεσία, καί τίς ὁποῖες δέν προέκρινε ἡ κοινωνική βάση τοῦ καθεστώτος, τό κράτος καί οἱ καταπιεστικοί τοῦ μηχανισμοῦ ἔδρασαν ἀντιλαϊκά σέ μαζική κλίμακα: ἐναντίον τῶν τάξεων πού στήριζαν τήν ἐπανάσταση.

4. Γιά νά καμφθοῦν οἱ ἀντιστάσεις μέσα στό κόμμα—καί ἦταν πολλές—καταργήθηκε ἡ ἐσωκομματική δημοκρατία, ἡ διαφωνία, ὁ διάλογος ἡ πολιτική σύγκρουση καί ἐφαρμόστηκε ἡ μαζική τρομοκρατία εἰς βάρος, κυρίως, τῶν στελεχῶν καί μελῶν τοῦ κόμματος τῆς ἐπαναστατικῆς περιόδου. Μιλᾶμε βέβαια γιά κάποια ἑκατομμύρια ἐκκαθαρισθέντων.

5. Στόν κρατικό μηχανισμό καί τό κόμμα, ἀκριβῶς λόγω αὐτῶν τῶν ἐπιλογῶν, εἰσέρχονται μαζικά τὰ «ὑπόλοιπα» τοῦ τσαρικοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ πού, μετά τό 1930, ἀποτελοῦν πλέον τό Κόμμα καί τό Κράτος.

Ἡ σχετική βιβλιογραφία εἶναι πολύ πλούσια γιά αὐτές τίς μεταλλαγές πού συντελοῦνται στά τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ '20 καί τῆς δεκαετίας τοῦ '30. Καί τό συμπέρασμα ἀρκετά καθαρό: Τό κράτος παρ' ὅλο πού ἔχει γεννήτορα τήν Ἐπανάσταση δέν εἶναι ἡ συνέχεια τῆς Ἐπανάστασης. Γιά τήν μετά τό Β' Παγκόσμιο πόλεμο περίοδο θά μπορούσαμε νά ὑποστηρίξουμε ὅτι τό κράτος, τοῦ σταλινισμοῦ καί τοῦ «ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ», εἶναι κράτος μιᾶς ἀντεπανάστασης, γι' αὐτό καί ὁ ἀντιλαϊκός, αὐταρχικός, συντηρητικός του χαρακτῆρας, οἱ ἱμπεριαλιστικές-σοβινιστικές του ἐκφράσεις, ἡ πολιτική ὑπερδύναμη.

Ὁ Σ. Παπασπηλιόπουλος δέν θά διαφωνοῦσε νομίζω σ' αὐτούς τούς χα-

ρακτηρισμούς. Ὑποστηρίζει ὁμως ὅτι μήτρα τοῦ «ὀλοκληρωτισμοῦ» καί τοῦ σταλινικοῦ βοναπαρτισμοῦ (;) εἶναι ὁ μαρξισμός τοῦ Λένιν καί οἱ θεσμοί πού δημιούργησε ἡ ἐπανάσταση. Τοῦ ὑπενθυμίζω ὅτι στήν ἱστορία ὑπάρχουν συνέχειες ἀλλά ὑπάρχουν καί τομές. Μιά τέτοια τομή πραγματοποιεῖται στή Σοβιετική Ἐνωση τοῦ μεσοπολέμου καί ὀλοκληρώνεται ἀργότερα, μιὰ τομή πού ἀποκόβει τό κράτος ἀπό τήν Ἐπανάσταση. Ὁ Σ. Παπασπηλιόπουλος, κι ἄλλοι πολλοί, ἐπιμένουν στή συνέχεια καί ὁ λόγος εἶναι ἀπλός: τό πρόβλημά τους εἶναι ἡ Ἐπανάσταση τελικά καί κάπου ἐκεῖ συναντᾶ τόν κ. Μαρίνο ἀλλά ἀπό ἄλλο δρόμο. Ἄλλά καί τόν Γκορμπατσῶφ.

Ὁ λόγος τοῦ Γκορμπατσῶφ γιά τὰ 70 χρόνια τῆς Ἐπανάστασης στηρίζεται κι αὐτός στό ἰδεολόγημα τῆς συνέχειας: ἀπό τόν Ὀκτώβρη μέχρι σήμερα, μέ παρεκκλήσεις, λάθη πού διορθώθηκαν ἢ πρέπει νά διορθωθοῦν. Γι' αὐτόν ἡ Ἐπανάσταση συνεχίζεται ὡς σήμερα, ἀπ' αὐτήν προέρχεται τό κράτος τό ὁποῖο σήμερα διαχειρίζεται. Ἡ διαδοχή τοῦ «καλοῦ» εἶναι σαφής, ὁ Λόγος τῆς ἱστορίας προάγεται, αὐτοτελειοποιεῖται, ξεκαθαρίζει ἀπό τούς «παραλογισμούς» (τούς ἀναχρονισμούς). Καί στά δύο ἄκρα τῆς ἱστορίας τοῦ κράτους ἡ ἴδια ἀρχή: ὁ οικονομισμός. Τότε μέ τήν οἰκοδόμηση τῶν «ὀλικῶν βάσεων τοῦ σοσιαλισμοῦ» τώρα μέ τήν περεστρόικα (ἀνασυγκρότηση). Καί στίς δύο περιπτώσεις τὰ πρωτεῖα στήν ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, καί στίς δύο περιπτώσεις μέ τήν οἰκοδόμηση καί τή συντήρηση ἑνός αὐταρχικοῦ κράτους, καί στίς δύο περιπτώσεις μέ τήν πρωτοκαθεδρία τοῦ κρατικοῦ καπιταλισμοῦ τότε μέ τό σταχανοβιτισμό τώρα μέ τή λαγνεία τῆς παραγωγικότητας.

Ὁ Σ. Παπασπηλιόπουλος διεκδικεῖ καί αὐτός τήν συνέχεια, ἀλλά μιὰ συνέχεια πού τή χρωματίζει διαφορετικά ἀπό τόν Γκορμπατσῶφ. Ὅλο τό οἰκοδόμημα ἀπό τήν Ἐπανάσταση ὡς τό Κράτος καί τίς σύγχρονες μεταμορφώσεις του εἶναι τό «κακό» πνεῦμα τῆς ἱστορίας. Γι' αὐτό ἐπιμένει στήν καταδικη τῆς ἀφετηρίας. Δικαίωμα του. Δίπλα ὁμως ἀπό τήν Ἐπανάσταση καί ἐναντίον τῆς παραμόνευε ἡ σοσιαλδημοκρατία, ὅπως μετά τήν ἐπανάσταση παραμόνευε ὁ σταλινισμός. Ἄς ξεκαθαρίσει ὁ καθένας τούς λογαριασμούς του μέ τήν ἱστορία.

Σέ μᾶς ἀρκεῖ ἡ «ἀνάμνηση» τῆς Ἐπανάστασης παρ' ὅλο πού παραπέμπει στήν ὀδυνερή πραγματικότητα τῶν ἀντεπανάστασεων. Εἶναι καί οἱ δύο στοιχεῖα τοῦ μέλλοντος.

3. Charles Bettelheim, Les luttes de Classes en URSS, Πρῶτος τόμος (1917-1923), σελ. 15 Βλ. καί ἑλληνική ἔκδοση, Ράππας 1980.

Υπάρχει πρόβλημα υπερπληθυσμού;

του Μιχάλη Μοδινοῦ

Τό πεντάκις δισεκατομμυριοστό άνθρωπο ὄν γεννήθηκε κάποια μέρα τοῦ καλοκαιριοῦ τοῦ 1987. Κανείς, πουθενά, δέν πανηγύρισε γι' αὐτή τή συμβολική γέννηση. Καταρχήν κανείς δέν γνωρίζει ποῦ ἀκριβῶς γεννήθηκε αὐτό τό παιδί, παιγνίδι τῶν προβολῶν πού κατασκευάζουν οἱ δημογράφοι τῶν διεθνῶν ὀργανισμῶν. Ἔπειτα, ἡ γέννηση ἀνθρώπων ὄντων ἐξεταζό- μενη σέ παγκόσμια κλίμακα δέν

προξενεῖ πλέον ιδιαίτερη χαρά. Ἔχουμε συνηθίσει πρό πολλοῦ στήν ἰδέα ὅτι ἡ παγκόσμια πληθυσμακή αὔξηση μόνο προβλήματα μπορεῖ νά προσθέσει καί τήν ἀντίληψη αὐτή, κληροδοτημένη ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Μάλθους, τήν ἔχουμε σήμερα ἐκσυγχρονίσει ὑπό τό φῶς τῶν πείσεων πού ὑφίστανται οἱ φυσικοί πόροι καί τό περιβάλλον. Πράγματι, ἀπό πολλές ἀπόψεις, τά νεογέννητα παιδιά βλέπουν σήμερα τό

φῶς τῆς μέρας σ' ἓναν κόσμο πού θά εἶναι ἐντελῶς διαφορετικός τή μέρα πού θα πεθάνουν. Καί ἡ ἐννοια «διαφορετικός» περιβάλλεται συνήθως μέ γκριζωπές ἀποχρώσεις. Ὅμως τό ζήτημα εἶναι πόσο ὑπεύθυνη μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ἡ πληθυσμακή αὔξηση γιά τά οἰκολογική καί κοινωνική τάξεως προβλήματα πού ἀντιμετωπίζουμε σήμερα σέ παγκόσμια κλίμακα.

ΠΑΙΖΟΝΤΑΣ ΜΕ ΤΟΥΣ ΑΡΙΘΜΟΥΣ

Ἄ ὄρος «πληθυσμακή ἐκρηξη» μπηκε στό καθημερινό λεξιλόγιο στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ '60. Τήν ἐποχή ἐκείνη ἡ πληθυσμακή αὔξηση ἦταν τῆς τάξεως τοῦ 2%. Μέ τό ρυθμό αὐτό ἐκτιμήθηκε ὅτι ὁ παγκόσμιος πληθυσμός, πού εἶχε ἤδη διπλασιαστεῖ ἀπό τίς ἀρχές τοῦ αἰῶνα (1900: 1,65 δισ., 1950: 2,5 δισ., 1970: 3,5 δισ. κάτοικοι) θά ξεπερνοῦσε τά 7 δισ. πρὶν ἀπό τό τέλος τοῦ αἰῶνα. Ὁ οἰκολόγος Πῶλ Ἔρλιχ σήμανε τότε τόν κῶδωνα τοῦ συναγεροῦ, δίνοντας μιά ἐξαντλητική λίστα τῶν πιθανῶν οἰκολογικῶν ἐπιπτώσεων τῆς πληθυσμακῆς ἐκρηξης. Ταυτόχρονα ξεσκονίστηκε ἓνας σχεδόν λησμονημένος συγγραφέας, ὁ Τό-

μας Ρόμπερτ Μάλθους (1766-1834) σύμφωνα μέ τόν ὁποῖο ἡ καλπάζουσα δημογραφική αὔξηση ἦταν ἡ κύρια αἰτία τῆς φτώχειας. Δύο αἰῶνες πρὶν, ὁ Μάλθους ἔγραφε ὅτι οἱ ἀνθρώπινοι πληθυσμοὶ πολλαπλασιάζονται σύμφωνα μέ τούς περιορισμούς πού θέτει τό περιβάλλον τους. «Ὅμως οἱ φτωχοὶ δέν δροῦν ὀρθολογικά. Πολλαπλασιάζονται μέ ἓναν τρόπο πού μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ ἀναρχικός, μέ ἀποτέλεσμα νά παραμένουν φτωχοί», καθώς προσφέρουν μιά διογκούμενη δεξαμενὴ παραγωγῆς ἐργατικῶν χεριῶν πού μοιραία κρατᾷ τούς μισθοὺς σέ χαμηλά ἐπίπεδα. Οἱ νεομαλθουσιανοὶ κατεβάζοντας ἀπό τά ράφια τό ἔργο τοῦ δασκάλου καί προβάλλοντάς το στόν Τρίτο Κόσμο, ἄρχισαν νά εὐαγγελίζονται τόν ἔλεγχο τῶν γεννήσεων καί τήν πρόωθηση προγραμμάτων οἰκογενεια-

κοῦ προγραμματισμοῦ. Ἡ πληθυσμακή ἐκρηξη παρουσιαζόταν ἔτσι ὡς ἡ σημαντικότερη ἀπό ὄλες τίς ἀλλαγές πού εἶχε δεῖ ὁ 20ός αἰῶνας.

Τό σαδιστικό παιγνίδι μέ τούς ἀριθμούς εἶχε πάντως ἀρχίσει ἄρκετά ωρρίτερα. Ἦδη ἀπό τά μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ '50 ἡ δημογραφία εἶχε ἀρχίσει νά γίνεται δημοφιλῆς, καθώς οἱ «ἀναπτυξιολόγοι» παρατηροῦσαν γιά πρώτη φορά στήν ἱστορία μιά *θεαματική πτώση τῆς θνησιμότητας*, ὀφειλόμενη στή χρήση τῶν σουλφαμιδῶν καί ἀντιβιοτικῶν καί στή λήψη μέτρων δημόσιας ὑγείας. Καθώς ἡ γεννητικότητα — ὁ ἄλλος σημαντικός παράγοντας πού ἐπηρεάζει τίς πληθυσμακῆς μεταβολές— δέν μειωνόταν, πολλοὶ παρατήρησαν ὅτι ἐνῶ ἡ πληθυσμακή αὔξηση σταθεροποιούνταν ἤδη γύρω στό 2% τό χρόνο, στό προϊστορικό παρελ-

θόν ήταν της τάξεως του 2% ανά χίλια χρόνια. Ένα άλλο απλό μαθηματικό παιγνίδι αποδεικνυε ότι αν ο ετήσιος ρυθμός του 2% είχε επικρατήσει από την εποχή της γέννησης του Χριστού, θά υπήρχαν σήμερα χίλια άτομα ανά τετραγωνικό μέτρο επιφανείας της Γης, που θά σήμαινε ότι θά έπρεπε νά ζούμε όλοι σε ούρανοξυστες ύψους μερικῶν χιλιομέτρων.

Από τις αρχές της δεκαετίας του '70 τὰ νέα άρχισαν νά γίνονται ένθαρρυντικά. Ο παγκόσμιος πληθυσμός αύξανόταν τώρα μέ χαμηλότερους ρυθμούς λόγω της κάμψης των γεννήσεων στις ανεπτυγμένες χώρες. Μία παρόμοια τάση άρχισε σταδιακά νά εμφανίζεται και στις αναπτυσσόμενες χώρες αλλά ή σχετική αυτή κάμψη άκυρωνόταν από την παράλληλη πτώση των δεικτών θνησιμότητας. Καθώς μία τεράστια παραγωγική μηχανή είχε ήδη μπει σε κίνηση και τὰ άπόλυτα μεγέθη ήταν πλέον έξαιρετικά ύψηλά, ή σχετική αυτή βελτίωση πού έδινε έναν αύξητικό δείκτη της τάξεως του 1,7%, δέν απέτρεπε τή γέννηση ενός όλο και μεγαλύτερου άριθμού ανθρώπινων όντων στον πλανήτη, σε ετήσια βάση. Σήμερα περισσότερα από 80 εκατ. άτομα προστίθενται στον παγκόσμιο πληθυσμό κάθε χρόνο και ό τρομακτικός αυτός άριθμός υπενθυμίζει ότι ή ανθρωπότητα έφτασε τό 1 δισ. μόλις τό 1800, τὰ 2 δισ. 130 χρόνια άργότερα, για νά διπλασιαστεί και πάλι

σε μία τεσσαρακονταετία. Μία τεράστια μάζα νεαρών ατόμων μπαίνει πλέον κάθε χρόνο στην άγορά εργασίας καθώς, στον Τρίτο Κόσμο, τό 40-50% του πληθυσμού των περισσότερων χωρών έχει ηλικία κάτω των 18 χρόνων και θά προστίθεται εφεξής στο «ανά παραγωγικό» και «εργατικό» δυναμικό. Καθώς οι νέοι αυτοί άνθρωποι παντρεύονται (ή άπλώς τεκνοποιούν) μέ ρυθμούς ταχύτερους από εκείνους μέ τους όποιους οι παππούδες τους πεθαίνουν, ό πληθυσμός συνεχίζει νά αύξάνει. Τοποθετώντας λίγο διαφορετικά τό ζήτημα, θά λέγαμε ότι *δταν εφαρμόζεται σε έναν διαρκώς αύξανόμενο πληθυσμό, άκόμη και ένα σμικρυνόμενο ποσοστό πληθυσμιακής αύξησης δίνει συνολική πληθυσμιακή αύξηση διαρκώς μεγαλύτερη, τουλάχιστον για δύο ή τρεις γενιές.* Έτσι τὰ Ένωμένα Έθνη εκτιμούν ότι στο τέλος του αιώνα, περισσότερες από 90 εκατ. ψυχές θά προστίθενται κάθε χρόνο στον παγκόσμιο πληθυσμό και ότι ή αύξηση αυτή θά συνεχιστεί μέχρι τις αρχές του 22ου αιώνα, όταν ό παγκόσμιος πληθυσμός θά σταθεροποιηθεί στα 11 δισεκατομμύρια.

Οι προβολές έχουν φυσικά έντελώς σχετική σημασία. Δίνουν όμως μία εικόνα του τί θά συμβεί αν οι παρούσες τάσεις διατηρηθούν. Για νά αντίληφθεί πάντως κανείς τό πόσο μεγάλο είναι τό άποτέλεσμα μιας λανθασμένης πρόβλεψης, άρκει νά πούμε ότι μέ έναν έ-

τήσιο αύξητικό ρυθμό 2%, ό πληθυσμός μιας χώρας θά διπλασιαστεί σε 35 χρόνια ενώ αν ό δείκτης αυτός γίνει 4% μόλις σε 17,5. Δεδομένου ότι οι άριθμοί αυτοί επηρεάζονται εύκολα από άπρόβλεπτα γεγονότα (πολέμους, λιμούς, ή αντίστροφα: βελτίωση συνθηκών διαβίωσης και καινοτομίες στον τομέα της δημόσιας υγείας) αντίλαμβάνεται εύκολα κανείς τις πιθανές διακυμάνσεις. Όταν δουλεύεις μέ όχτώ δεκαδικά ψηφία, ή μικρότερη διαφορά μπορεί νά ανατρέψει πλήρως τὰ άποτελέσματα.

Τὰ μοντέλα διατηρούν έντούτοις την άξία τους καθώς άποτελούν τή σημερινή έκδοχή της προφητείας. Άν συχνά άστοχούν, αυτό δέν όφείλεται σε έλλειψη διορατικότητας, όσο ιστορικού βάθους. Οι ιστορικές τομές σηματοδοτούν την έλλειψη γραμμικότητας της Ιστορίας. Έτσι, γύρω στο 1720, για λόγους πού καλύπτονται από μυστήριο, ή Εύρώπη άπαλλάχτηκε από την πανούκλα, τον μεγαλύτερο τρόπο στην ιστορία της και τό κύριο αίτιο πού κρατούσε τον πληθυσμό της σε χαμηλά επίπεδα. Τὰ αντιβιοτικά έπαιξαν έναν παρεμφερή ρόλο στη σύγχρονη εποχή. Τόν έντελώς αντίστροφο ρόλο μπορεί νά παίξει μελλοντικά τό AIDS, ένα πυρηνικός όλεθρος, μία επιδημία πού θά όφείλεται σε εργαστηριακούς ίους, ή τὰ οικολογικά αίτια. Και είναι χαρακτηριστικό ότι μιλώντας για άνακοπή της πληθυσμια-

κής αύξησης αναφερόμαστε διαρκώς σε καταστροφικούς παράγοντες (πολέμους, λιμούς, επιδημίες), όχι δδिका. Γιατί η ιστορία της πληθυσμιακής αύξησης από τον 18ο αιώνα και μετά συνδέεται με μεταβολές στο δείκτη θνησιμότητας (συνέπεια συνήθως τεχνολογικών μεταβολών στην ιατρική και τη δημόσια υγεία) και σχεδόν διόλου με μεταβολές στο δείκτη γεννητικότητας, ένα δείκτη που —καθώς συνδέεται με πολιτισμικές παραμέτρους— σπανίως μεταβάλλεται, γεωγραφικά και ιστορικά, και πάντως ανεπαισθήτως. Έτσι η θεαματική πληθυσμιακή αύξηση στην Εύρωπη από τον 18ο αιώνα και μέχρι πρόσφατα, οφείλεται στην πτώση του δείκτη θνησιμότητας που συνδέεται με όλους εκείνους τους παράγοντες που βασίζονται σε τεχνολογικές αλλαγές και οδηγούν στη βιομηχανική επανάσταση, στη διαρκή, παρατεταμένη συσσώρευση και στην οικονομική ανάπτυξη. Η βιομηχανία και οι μεταφορές, η γεωργική επανάσταση και η βελτίωση της δημόσιας και ιδιωτικής υγιεινής, η βελτίωση των ιατρικών υπηρεσιών και η εγκαθίδρυση του κράτους προνοίας οδηγούν σε παράταση της ζωής. Έτσι ο πληθυσμός της Εύρωπης περνά από τα 200 στα 800 εκατομμύρια μέσα στους τελευταίους δύο αιώνες, γιά να σταθεροποιηθεί μόνο σήμερα, όταν πλέον οι ρυθμοί γεννητικότητας πέφτουν κάτω από το σημείο αντικατάστασης σε μεγάλες περιοχές της γηραιάς ήπειρου. Πρόκειται για την ολοκλήρωση της μετάβασης, όπως αποκλήθηκε η σταδιακή αυτή εξισορρόπηση, έννοια στην οποία βασίζουμε σήμερα πολλές ελπίδες για μία αντίστοιχη πορεία στον Τρίτο Κόσμο. Όμως εκεί τά προβλήματα είναι— όπως θα δούμε— διαφορετικής τάξεως και οι χρονικοί ορίζοντες έντελώς διαφορετικοί.

Η διαμάχη σχετικά με τον μέλλον είναι ίσως ενδιαφέρουσα αλλά θά μάς πήγαινε πολύ μακριά ή αναλυτική παρουσίασή της. Διάφορες υποθέσεις έχουν χρησιμοποιηθεί και οι εϋφυέστερες εξ αυτών χρησιμοποιούν τόσο εναλλακτικούς δείκτες όσο και βαθμούς άβεβαιότητας. Τό «διασημότερο» σχετικό μοντέλο είναι εκείνο του ΟΗΕ που κάνει ήδη προβολές ανά χώρα μέχρι το έτος 2025 και «περιφερειακές» προβολές μέχρι τό 2100. Αντίστοιχα, ή Διεθνής Τράπεζα διενεργεί φιλόδοξες και προφανώς άνασφαλές στατες προβολές ανά χώρα μέχρι τό 2155. Αντίστοιχους ορίζοντες χρησιμοποιεί ή Στατιστική Υπηρεσία των ΗΠΑ και βλέπει κανείς εδκόλα ότι οι μεταξύ τους διαφορές είναι άμελητές. Οι υποθέσεις των οργανισμών αυτών δέν παίρνουν υπόψη τήν πιθανότητα επιδημιών, άπρόβλεπτων καταστροφών και πολέμων ενώ υποθέτουν ότι ό κόσμος θά ζεί μία παρατε-

ταμένη περίοδο έλαφρής ανάπτυξης (που όνομάζεται κοινωνικοοικονομική) και έλαφρώς καμπτόμενους δείκτες γονιμότητας όφειλόμενους στα κυβερνητικά προγράμματα οικολογικού προγραμματισμού. Ο μέσος όρος ζωής υποτίθεται άκόμη ότι θά αυξάνει κατά 2,5 χρόνια ανά πενταετία μέχρι τά 82,5 χρόνια για τίς γυναίκες και τά 75 για τούς άντρες. Διάφορες άλλες υποθέσεις χρησιμοποιούνται, που άγγίζουν φιλόδοξες αλλαγές των πολιτισμικών προτύπων της κάθε κοινωνίας. Όλοι πάντως συμφωνούν ότι μέ τίς παρούσες τάσεις, στο τέλος του 21ου αιώνα θά έπέλθει μία τάση σταθεροποίησης περί τόν αριθμό των δέκα δισ. κατοίκων ενώ ή ουσιαστική κάμψη των αύξητικών ρυθμών είναι πιθανόν νά άρχισεί άρκετά νωρίτερα, αλλά όχι πριν από τό 2050. Άκόμη φαίνεται ότι τό 95% περίπου της συνολικής αύξησης θά συμβεί στις χώρες του λεγόμενου Τρίτου κόσμου, έτσι ώστε, ενώ ό Βορράς θά διαθέτει τότε περί τούς 1,5 δισ. κατοίκους, ό Νότος θά έχει ανέλθει στα όκτώ, ίσως και έννέα δισεκατομμύρια. Τήν ίδια έποχή ή Άφρική θά είναι ή δεύτερη —πληθυσμιακά— περιοχή του κόσμου, διατηρώντας τούς σχετικούς ρυθμούς της, ενώ ή Νότια Άσία, μέ 1,5 δισ. κατοίκους σήμερα, θά έχει πιθανόν τά άγγίξει τά 3,5 δισ. Αντίθετα, ή Ανατολική Άσία θά φτάσει σ' ένα επίπεδο σταθερότητας πριν από τό 2050 ως συνέπεια της συνεπούς και άποφασιστικής πολιτικής της Κίνας κυρίως. Τέλος, ή Νότια Άμερική θά άκολουθήσει μία διαρκώς καμπτόμενη καμπύλη πληθυσμιακής αύξησης.

Έν πάση περιπτώσει, ή άνασφάλεια των όποιωνδήποτε προβλέψεων είναι μεγάλη: εάν σε μία κοινωνία ένα κορίτσι άνατρέφεται μέ τήν προοπτική ν' άποκτήσει έξι παιδιά άντι για τρία, τότε θά άποκτήσει 216 έγγόνια άντι για 27. Η, για νά τό θέσουμε διαφορετικά, αν παρουσιαστεί μία άργοπορία στον στόχο του άπλου «επιπέδου πληθυσμιακής αντικατάστασης» (όπου οι θάνατοι εξισούνται τελικά μέ τίς γεννήσεις) κατά δέκα χρόνια, ό παγκόσμιος πληθυσμός μπορεί νά αύξηθει κατά 1-1,5 δισ. ανάλογα μέ τήν χρονική στιγμή που θά άρχίσουμε τούς υπολογισμούς. Άλλά για νά αφήσουμε κατά μέρος τά στοιχειώδη αυτά μαθηματικά, ως προσθέσουμε άπλως ότι, σύμφωνα μέ όλες τίς ένδείξεις, ή Κίνα δέν θά σταθεροποιήσει τόν πληθυσμό της σε επίπεδα κάτω του 1,5 δισ. και ή Ινδία, μέ 1,7 δισ. σε έναν αιώνα, θά τήν έχει τότε ξεπεράσει. Ίσως λίγοι όμως φαντάζονται ότι στην τρίτη θέση θά έχει περάσει τότε μία άφρικανική χώρα, ή Νιγηρία, ή όποία, αν και εξαιρετικά άραιοκατοικημένη πρό της άποικιοκρατίας, θά φτάσει τό μισό δισ.

πριν από τό 2100. Έκτός αν προλάβει τό AIDS.

Τό βέβαιο είναι ότι ή δραματική πτώση της παιδικής θνησιμότητας και ή θεαματική άνοδος του μέσου όρου ζωής (άνω των 70 έτών, άκόμη και σε πολλές τριτοκοσμικές χώρες) συνεργούν προς αυτή τήν κατεύθυνση. Τό πως αυτό συνέβη, μπορεί νά φωτιστεί μέ ένα μόνο παράδειγμα, εκείνο της έλονοσίας. Στη Σρι Λάνκα ό δείκτης θνησιμότητας ήταν μέχρι τό 1945 της τάξεως του 22 τοίς χιλίοις. Μία κάμπνια κατά της έλονοσίας που έξαπολύθηκε τό 1946 μέσω της χρήσης του DDT, που έξολοθρεύει τόν άνοφελη κώνωπα, μείωσε τό δείκτη θνησιμότητας κατά τό 1/3, ενώ τό 1975 ή μείωση είχε ανέλθει στα 2/3 του άρχικού δείκτη. Παρεμφερείς μειώσεις παρατηρήθηκαν σ' όλη τή νότια και νοτιοανατολική Άσία. Αντίστοιχα, διάφορα προγράμματα ύδρευσης-άποχέτευσης μείωσαν άποφασιστικά τούς δείκτες θνησιμότητας ενώ ό πληθυσμός ούδέλλως άλλαξε τίς έρωτικές του συνήθειες και ή γεννητικότητα παρέμεινε σταθερή. Στην Τζαμάικα ό σχετικός δείκτης έπεσε κατά 23% τή δεκαετία 1940-50, στην Ταϊβάν κατά 43%, στο Πουέρτο Ρίκο κατά 46% και στις Σεϋχέλλες κατά 52%. Και ή πτώση αυτή συνεχίζει μέ τάση σταθεροποίησης περί τά επίπεδα των χωρών του Βορρά.

ΕΝΑ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΑ ΔΙΑΙΡΕΜΕΝΟΣ ΚΟΣΜΟΣ

Η πληθυσμιακή αύξηση, όπως έχει ήδη διαφανεί, άκολουθεί έντελώς διαφορετικούς ρυθμούς στις διάφορες περιοχές του πλανήτη. Ο κλασικός διαχωρισμός «άνεπτυγμένους» και «ύπαναπτύκτους» κόσμου ή Βορρά-Νότου διατηρεί τήν αναλυτική του αξία έν προκειμένω. Έτσι, ενώ ό Βορράς τήν 35ετία 1950-1985 είδε τόν πληθυσμό του ν' αυξάνει από 0,8 σε 1,2 μόλις δισ. κατοίκους, ό Νότος πέρασε από τά 1,6 στα 3,7 δισ. κατά τήν ίδια περίοδο. Στην αρχή της περιόδου αυτής ή Λατινική Άμερική ήταν ή ταχύτερα αυξανόμενη πληθυσμιακά περιοχή του πλανήτη, ενώ σήμερα προηγείται ή Άφρική και ή Ανατολική Άσία κάμπτει άισθητά τούς ρυθμούς της, μέ προεξέχουσα τήν Κίνα. Αν τώρα ρίξουμε μία ματιά στις δέκα χώρες μέ τό μεγαλύτερο πληθυσμιακό βάρος, θά έχουμε τήν άκόλουθη σειρά: Κίνα 1.063 εκατ., Ινδία 760, Σοβ. Ένωση 275, ΗΠΑ 240, Ινδονησία 165, Βραζιλία 136, Ιαπωνία 130, Πακιστάν 104, Μπαγκλαντές 101, Νιγηρία 100. Άριθμοί φυσικά μέ έντελώς σχετική σημασία, άφου ή έκταση των χωρών αυτών, επομένως και ή πληθυσμιακή πυ-

κνότητα, ποικίλλουν αίσθητά. Καθώς πλησιάζουμε στο τέλος της χιλιετίας τὰ δημογραφικά κριτήρια που απαιτούνται είναι σαφώς πιο έκλεπτυσμένα. Έτσι, είναι χρησιμότερη ή διάκριση μεταξύ ταχέως και βραδέως αναπτυσσόμενων πληθυσμιακά χωρών, όπου τὰ μεγέθη είναι κατά κανόνα αντιστρόφως ανάλογα τών οικονομικών μεγεθών.

Ήδη από το 1945 ο δημογράφος Φράνκ Νότσταϊν είχε σκιαγραφήσει τήν περιφέρη θεωρία του περί δημογραφικών αλλαγών που τήν ονόμασε «θεωρία τής μετάβασης». Βασισμένη στο μοναδικό διαθέσιμο ευρωπαϊκό πρότυπο, χρησίμευσε έκτοτε ως μοντέλο για πλήθος δημογραφικών μελετών, υποθέτοντας τρία βασικά στάδια στις σύγχρονες πληθυσμιακές εξελίξεις.

Κατά το πρώτο, που χαρακτηρίζει τις παραδοσιακές κοινωνίες, οι δείκτες θνησιμότητας και γεννητικότητας είναι υψηλοί και ο πληθυσμός αυξάνει συνήθως ελάχιστα. Κατά τή φάση του έκτακτου ρυθμισμού τους οι κοινωνίες διατηρούν υψηλούς ρυθμούς γεννητικότητας, αλλά ο δείκτης θνησιμότητας πέφτει αίσθητά, με αποτέλεσμα σημαντικές πληθυσμιακές αυξήσεις. Τέλος, κατά τή φάση τής ευημερίας τους οι κοινωνίες κρατούν χαμηλά και το δείκτη γεννητικότητας, με αποτέλεσμα τήν εξισορρόπηση.

Η προσέγγιση αυτή, αν και υπεραπλουστευτική, δέν παιει να προδίδει πηγμένα ιδιοφυίας και χρησιμοποίηθηκε εύρυστα ως εύκταίο μοντέλο για τήν περίπτωση του Τρίτου Κόσμου. Όμως τó ζήτημα είναι με ποιές πολιτικές και εις βάρος ποιών πολιτιστικών ιδιαιτεροτήτων θά επιτευχθεί ή σταθεροποίηση καταρχήν, και ή μείωση στή συνέχεια, τών δεικτών γεννητικότητας. Και ή σοβαρότερη θεωρητική ένσταση είναι ότι σήμερα ο κόσμος δείχνει παγιωμένους στο δεύτερο στάδιο, ανίκανος να βελτιώσει τó επίπεδο ζωής του, έτσι ώστε να φτάσει στο στάδιο τής «ώριμότητας» ή τής μείωσης του ρυθμού τών γεννήσεων. Αντίθετα, εκτός από τις περιβαλλοντικές και κοινωνικές επιπτώσεις τής ανάπτυξης, ακόμη και οι όροι διαβίωσης, που μετρώνται σε καθαρούς οικονομικούς όρους, δείχνουν να χειροτερεύουν σε μία σειρά χωρών, αν όχι ήπειρών.

Συνεπώς οι τριτοκοσμικές κοινωνίες δέν έχουν κανένα λόγο ν' αλλάξουν τήν αναπαραγωγική τους συμπεριφορά, καθώς τὰ παιδιά εξακολουθούν να είναι επιθυμητά, προσδίδοντας πέραν τής ικανοποίησης του βιολογικού ένστικτου κύρος, ασφάλεια για τὰ γηρατεία και τή δυνατότητα για έναν όρθολογικό, ένδοξιακό καταμερισμό τής εργασίας. Η δεύτερη αυτή φάση του Νότσταϊν δείχνει άλλω-

στε να διαρκεί υπερβολικά, σε σημείο που παρατεταμένοι αζητικοί ρυθμοί τής τάξεως του 3% τó χρόνο να φέρουν σε άπόγνωση προγραμματιστές και κυβερνήσεις, άφου ο κοινωνικός μετασχηματισμός πάντοτε έκκρεμεί, παρά τις σοσιαλιστικές και άλλες διακηρύξεις, τις έκπορευόμενες από ποικίλες κατευθύνσεις. Ύπ' αυτές τις συνθήκες, οι τοπικοί πληθυσμοί ξεπερνούν συχνά τή φέρουσα ικανότητα τών οικοσυστημάτων στα όποια άνεκαθεν βάσιζαν τήν με τήν εύρεια έννοια αναπαραγωγή τους, με άποτέλεσματα γνωστά πλέον: άποδάσωση, υπερβόσκηση, διάβρωση, έρημοποίηση, εισροή στις μεγαλουπόλεις. Ο υπερπληθυσμός είναι άποτέλεσμα τής άνάπτυξης και συνδυαζόμενος με τις άλλες επιπτώσεις τής συσσώρευσης και τής τεχνολογικής εισρής, άποβαίνει καταστροφικός, ένόςω οι κοινωνικές άλλαγές άναμένουν. Έν προκειμένου θά επανέλθουμε όμως.

Τό σύνολο του Τρίτου Κόσμου έχει σήμερα εισέλθει στήν τέταρτη δεκαετία τής ταχύτατης πληθυσμιακής του εξέλιξης. Οι χώρες αυτές όχι μόνο «έχουν άποτύχει να όλοκληρώσουν τή δημογραφική τους μετάβαση», κατά τή διατύπωση του Λέστερ Μπράουν, αλλά συναντούν διαρκώς όξυνόμενα οικολογικά και οικονομικά προβλήματα. Μάλιστα πολλοί φοβούνται —ή ίσως ελπίζουν— ότι μία αύξηση τών δεικτών θνησιμότητας, ως συνέπεια τών άθλων συνθηκών διαβίωσης, γίνεται σήμερα όλο και πιθανότερη. Έτσι όμως οι χώρες αυτές θά επανέλθουν παραδόξως στο πρώτο στάδιο του Νότσταϊν, τó όποιο θά συνοδεύεται πλέον από μία εξαθλίωση πρωτόγνωρη σε όλόκληρη τήν ανθρώπινη ιστορία. Ταυτόχρονα θά άποδειχθεί και ή πλήρης χρεοκοπία τών αναπτυξιακών όραμάτων, αν δέν έχει ήδη αρχίσει να γίνεται έμφανής στους πολλούς.

Ο δημογραφικός διαιρεμένος κόσμος μας είναι ακόμη βαθύτερα διαιρεμένος σε οικονομικούς όρους. Με τήν πληθυσμιακή αύξηση τής Εύρώπης να άγγίζει τó άπόλυτο μηδέν και να συνοδεύεται από αυτές τής Βόρειας Άμερικής, τής Σοβιετικής Ένωσης και τής Όκεανίας, ο έκβιομηχανισμένος ή «λευκός» αυτός κόσμος, που δέν ξεπερνά σήμερα τὰ 1,2 δισ., δείχνει να ευημερεί, με οικονομικούς πάντοτε όρους. Τά υπόλοιπα 3,8 δισ. ή ο Τρίτος Κόσμος, με ελάχιστας εξαιρέσεις, ζει μία βαθύτατη οικονομική κρίση που συχνά έκφράζεται καλύτερα με οικολογικούς όρους. Πρόκειται άλλωστε για έναν κόσμο όπου ή πείνα έχει άναχθεί σε διαθρωτικό φαινόμενο και όπου 500 εκατ. άτομα υποφέρουν από ύποσιτισμό. Έκει ή ετήσια πληθυσμιακή αύξηση ξεπερνά τó 2% και —αν εξαίρεθούν ή Κίνα και οι

Νέες Βιομηχανικές Χώρες (Ίαπωνία, Ταϊβάν, Νότια Κορέα, Σγκαπούρη)— ο ρυθμός αυτός ξεπερνά τó 2,5%. Πρόκειται για τόν φαύλο κύκλο μιάς σχετικά νεογέννητης ύπανάπτυξης όπου ή μιά άρνητική τάση ένισχύει τήν άλλη. Οι εξαίρέσεις είναι ελάχιστας. Έκτός από τήν περιοχή του Ειρηνικού, όπου δημιουργείται πλέον μία νέα παγκόσμια βιομηχανική περιφέρεια, ελάχιστας χώρες μπορεί να διακρίνει κανείς όπου ή δημογραφική μετάβαση δείχνει να έχει λίγο πολύ όλοκληρωθεί και οι όποιες δέν επηρεάζουν ιδιαίτερα τὰ περιφερειακά πληθυσμιακά βάρη. Στήν κατηγορία αυτή έξέχουσα θέση κατέχουν λατινοαμερικανικές χώρες με σχετικά χαμηλές πληθυσμιακές πυκνότητες, όπως ή Άργεντινή, ή Ούρουγουά, ή Χιλή και ή Κούβα. Αντίθετα, εκεί όπου τὰ βάρη είναι μεγαλύτερα (Βραζιλία, Μεξικό, Κολομβία), τὰ πράγματα είναι έντελώς διαφορετικά. Μόνο που ο υπερπληθυσμός δέν είναι —τό ξανάπαμε— ή αιτία τής φτώχειας. Η τελευταία, θεωρούμενη ως σχετική ή άόλυτη, είναι προϊόν τής εποχής μας, «εποχής τής άνάπτυξης».

Παραμένει όμως γεγονός ότι για χώρες όπως ή Κέννα και τó Ίράν, με ετήσιους ρυθμούς αύξησης 4,2% και 3,0% αντίστοιχα, οι προβολές είναι καταστροφικές. Κι αν ο Χομείνι ή ο Μεγκίστου βρήκαν προσωρινά τή λύση σε περιφερειακούς πολέμους, δέν θά έπρεπε να εύχεται κανείς παρόμοιες λύσεις για τόν υπόλοιπο Τρίτο Κόσμο. Ήδη όρισμένες ασιατικές χώρες δείχνουν να κερδίζουν μέρος του παιγιδιού (Ίνδονησία, Ταϊλάνδη, Κίνα, Μαλαισία) δείχνοντας τó δρόμο, αλλά πληρώνοντας ταυτόχρονα ύψηλότατο κοινωνικό κόστος, καθώς τὰ οικογενειακά τους προγράμματα έχουν σαφείς παρενέργειες και συναντούν έντονες αντιδράσεις.

Ο ΥΠΕΡΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΩΣ ΑΛΛΟΘΙ

Φτώχεια, κακή διατροφή, οικολογικές καταστροφές, ίδου ή εικόνα του Τρίτου Κόσμου σήμερα. Όμως θά ήταν υπερβολή να άποδοθούν όλα τὰ κακά του 20ού αιώνα στον υπερπληθυσμό, όπως θά ήθελε ή νεοφιλελεύθερη σχολή. Έξίσου άνιστορική είναι ή στάση πολλών μαρξιστών διανοουμένων —όπως ο Έντσεμπέργκερ— και πολιτικών —όπως ο Φιντέλ— που θεωρούσαν εδώ και δύο δεκαετίες έντελώς δευτερεύον τó πληθυσμιακό ζήτημα. Οι πρώτοι υπερεκτιμούν τήν αναλυτική έννοια τής φέρουσας ικανότητας ενός οικοσυστήματος, δανειζόμενοι τις στοιχειώδεις άρχές τής πληθυσμιακής οικολογίας λίγο άδέξια. Οι δεύτεροι θεωρούν ότι ή επανάσταση

θά λύσει όλα τα προβλήματα (μεταξύ αυτών και το πληθυσμιακό) και ότι μέχρι τότε όσο περισσότεροι είναι οι προλετάριοι τόσο το καλύτερο. Έν τούτοις και οι δύο άκραιοι πιά πάνω έκδοχές δεν στερούνται έντελώς λογι-κοφάνειας από τη στιγμή που αποβάλουν το ιδεολογικό στοιχείο από την ανάλυσή τους. Παραμένει άλλωστε γεγονός ότι και οι δύο αυτές τάσεις χρησιμοποιούν συχνότατα τελευταία τον υπερπληθυσμό ως άλλοθι για όσα κακά συμβαίνουν σε χώρες που ή καθεμιά χρησιμοποιεί ως αναλυτικό υπό-δειγμα για ευνόητους λόγους. Σύνηθες επιχείρημα ότι κάπου 600 εκατ. άτομα θά έχουν εισέλθει στην αγορά εργα-σίας στις αρχές του επόμενου αιώνα, άτομα που θά πρέπει να βρούν διεξό-δους επαγγελματικής και κοινωνικής ένταξης.

Στόν αντίποδα όμως της πιά πάνω εκτίμησης βρίσκεται το γεγονός ότι ο παγκόσμιος πληθυσμός γεννά και το ποσοστό των ατόμων άνω των 60 ετών αυξάνει διαρκώς. Όπως και νά 'χει, οι εξελίξεις αυτές δείχνουν το επείγον της επανατοποθέτησης —μεταξύ άλλων— της έννοιας της εργασίας, κυ-ρίως μέσω της επιβίωσης του κατ' οϊ-κον παραγόμενου έργου, της παραγω-γής τεχνολογιών εντάσεως εργασίας και ... άλλων πολλών. Γεγονός παρα-μένει ότι ούτως ή άλλως τά παιδιά μας θά έχουν πολλά να κάνουν, παρά την αίσιοδοξία του Γκόρτζ όπως εκφράζε-ται στους *Δρόμους του Παραδείσου*. Σύμφωνα άλλωστε με τον Γκόρτζ και πολλούς άλλους διανοητές, ο ελεύθε-ρος χρόνος δεν είναι καθόλου κακό πράγμα, αρκεί να μην είναι άνυπόφο-ρος για τους χρήστες του, όπως συχνά συμβαίνει σήμερα. Καί φυσικά υπό τόν όρο ότι οι δεδομένοι κοινωνικοί σχηματισμοί θά είναι σε θέση να καλύ-πτουν τις βασικές ανθρώπινες ανάγ-κες.

Μιά και το τελευταίο καθόλου δεν συμβαίνει σήμερα, ή έννοια της φέρου-σας ικανότητας διατηρεί την ψυχρή της χρησιμότητα. Αν ένα δεδομένο οικοσύστημα μπορεί θεωρητικά να δε-χτεί μεγαλύτερους ανθρώπινους πλη-θυσμούς από εκείνους που φιλοξενεί σε δεδομένη χρονική στιγμή, αυτό θά έπρεπε να γίνει σταδιακά, έτσι ώστε οι κοινωνίες να προσαρμοστούν στις νέες μεγαλύτερες πληθυσμιακές πιέ-σεις. Οι ραγδαίες τεχνολογικές αλλα-γές και πληθυσμιακές μεταβολές που ζει σήμερα το σύνολο του πλανήτη δεν επιτρέπουν στους τοπικούς πληθυ-σμούς να αναπροσαρμοστούν θεσμι-κά, διοικητικά και οργανωτικά, ώστε ή συμπεριφορά τους προς τη φύση να εξασφαλίσει νέες ισορροπίες. Μάλι-στα είναι σπανίως δυνατή ακόμη και ή άφομοίωση των θετικών στοιχείων που έμπεριέχει ή τεχνολογική καινο-τομία. Πολύ δυσκολότερη είναι —για

προφανείς λόγους— ή έγκαιρη άνα-προσαρμογή του μέρους εκείνου του έποικοδομήματος που άνηκει στη σφαίρα της ιδεολογίας, της γνώσης ή των θρησκευτικών πεποιθήσεων. Έ-τσι οι κοινωνίες στερούνται προσανα-τολισμού, τρόπων έρμηνείας του κό-σμου, σχεδίου. Η οικολογική ύπο-βάθμιση και έκπτώχευση προβάλλουν τότε ως φυσιολογική συνέπεια των πιά πάνω, άποτυπώνοντας όμως μιά δυ-ναμική άπειρους πολυπλοκότερη από τη στατική έννοια της παραβίασης της φέρουσας ικανότητας.

Η τελευταία έγινε της μόδας μετά τό Παγκόσμιο Πληθυσμιακό Συνέδριο που έγινε τό 1974 στό Βουκουρέστι. Πλειάδα μελετών χρηματοδοτήθηκε έκτοτε από τους διεθνείς οργανισμούς για να αναλύσει τις «πολύπλοκες σχέ-σεις μεταξύ πληθυσμού, φυσικών πό-ρων, περιβάλλοντος και ανάπτυξης». Όμως, όπως είναι φυσικό, ή κατα-νόηση τέτοιου τύπου προβλημάτων ά-πό τη σκοπιά πολύπλοκων γραφειο-κρατικών οργανισμών είναι δύσκολη και μάλιστα οδηγεί νομοτελειακά στην υιοθέτηση καταστροφικών προ-γραμμάτων όπως τό έποικιστικό πρό-γραμμα της Ίνδονησίας ή άπλως άνε-παρκών, όπως εκείνα της Διεθνούς Τραπέζης στην Έλλάδα (π.χ. τό πρό-γραμμα ανάπτυξης Δασικών Χωριών). Η ουδέτερη έννοια της «ανάπτυξης», που μονίμως επιπροστίθεται σε κάθε ανάλυση ως ύστατος στόχος, άποδει-κνύεται κατά κανόνα άνιστορική. Η

«ύπανάπτυξη», ως σύγχρονο προϊόν, θά ήταν άσφαλώς προσφορότερη και ίστορικότερη έννοια.

Οι άθωοι συσχετισμοί μεταξύ υπερ-πληθυσμού και οικολογικής υποβάθ-μισης καταρρέουν εκεί όπου ή οικολο-γική όπτική υποκαθιστά τις παραδο-σιακές προσεγγίσεις. Έχουμε για πα-ράδειγμα έκτεταμένα συζητήσει στό παρελθόν τό ζήτημα της παράλληλης οικολογικής και παραγωγικής ύπο-βάθμισης της όρεινης Έλλάδας ως συνέπεια της πληθυσμιακής αίμορρα-γίας. Σε παρόμοια συμπεράσματα κα-ταλήγει μιά ένδιαφέρουσα πρόσφατη μελέτη για τά Ίμαλάια, άπ' όπου συ-νάγεται σαφώς ότι ή πληθυσμιακή έ-κροή και ή συρροή στις ίνδικές μεγα-λουπόλεις καταλήγει σε έκτεταμένη διάβρωση στά όρεινά, όπου οι άλλοτε καλλιεργούμενοι αναβαθμοί είναι πλέ-ον άδύνατο να συντηρηθούν. Μιά μα-τιά στα κοντινότερά μας έλληνικά νη-σιά επιβεβαιώνει άνετα της θεωρίας τό άληθές. Άλλωστε οι μαλθουσιανές έ-ξιιώσεις δύσκολα εφαρμόζονται όταν συγκρίνουμε την υπερανεπτυγμένη λι-λιπούτεια Σιγκαπούρη (μέ πυκνότητα 6.000 ατόμων άνά τετρ. χιλιόμετρο) και την έκπτώχευμένη Μαυριτανία με ένα άτομο άνά τετρ. χιλ. Άς θυμίσου-με μόνο ότι, παρά τά πληθυσμιακά έ-πιφαινόμενα, ό μέσος όρος ζωής στην πρώτη είναι 73 χρόνια και στη δεύτερη 45. Άς μή λησμονούμε ακόμη ότι ή Εύρώπη είναι ή πιά πυκνοκατοικημέ-νη ήπειρος και ότι ή Όλλανδία μέ 341 κατοίκους άνά τετρ. χιλμ. τά έχει κα-

ταφέρει μᾶλλον καλά σέ ένα απόλυτα τεχνητό περιβάλλον, τουλάχιστον ἐξίσου καλά μέ τή Σουηδία (20 κάτοικοι ανά τετρ. χιλμ.) καί τό σχετικά καλοδιατηρημένο φυσικό της οἰκοσύστημα. Ἐπομένως, οἱ πληθυσμιακές πυκνότητες ἐλάχιστα προσφέρονται γιά τήν κατανόηση τῶν φαινομένων οἰκολογικῆς καί παραγωγικῆς ὑποβάθμισης ἢ τό ἀντίστροφο.

Ἐκεῖ ὅπου ἡ ἔννοια τῆς φέρουσας ἰκανότητας ἔχει τό μεγαλύτερο νόημα εἶναι στό πρόβλημα τῆς κατανομῆς τῆς γεωργικῆς γῆς. Ἐνῶ σέ ὅλη τή διάρκεια τῆς ἀνθρώπινης ἱστορίας οἱ τυχόν πληθυσμιακές ἀυξήσεις ἐβρισκαν συνηθέστατα διέξοδο σέ μία ἐπέκταση τῶν καλλιεργούμενων γαιῶν καί —πολύ σπανιότερα— σέ ἐντατικοποίηση τῆς παραγωγῆς, σήμερα τά περιθώρια ἔχουν στενέψει, ἂν ὄχι ἐξαντληθεῖ. Στήν πραγματικότητα δέν ὑφίστανται πλέον διαθέσιμες γεωργικές γαῖες καί ἡ ὅποια ἐπέκταση ἀκολουθεῖ τούς νόμους τοῦ Ρικάρντο, καθῶς οἱ ἀποδόσεις εἶναι φθίνουσες. Ταυτόχρονα οἱ ἐπεκτάσεις αὐτές εἶναι ἔντονα καταστροφικές γιά τό περιβάλλον καί ἔχουν ὡς σῆψη ἀποτέλεσμα τήν προϊούσα ἐρημοποίηση, τήν ἀποδάσωση καί τή διάβρωση. Ἀπό κοινωνική σκοπιά ἡ δυνατότητα πρόσβασης στή γῆ ἢ ἀλλιῶς ἡ ἔγγεια ἰδιοκτησία, διαρκῶς μειώνεται γιά μεγάλο μέρος τῶν ἀγροτικῶν πληθυσμῶν.

Ἐπομένως, ὁ ὑπερπληθυσμός παίζει ἀσφαλῶς τό ρόλο του, ὅμως περισσότερο ὑπεύ-

θυνη εἶναι ἡ ἀναπτυξιακή διαδικασία *per se* πού ἀπολήγει σέ μεγάλη συγκέντρωση τῶν γαιῶν σέ ὅλο καί λιγότερα χέρια. Ἡ νέα τεχνολογία καί τεχνολογία δέν εἶναι εὐκόλα ἀφομοιώσιμη ἀπό τό σύνολο τοῦ πληθυσμοῦ καί ἡ πρόσβαση στό τραπεζικό σύστημα καθόλου αὐτονόητη γιά τούς πολλούς. Ἐτσι οἱ κοινωνικές ἀνισότητες διευρύνονται διαρκῶς καί ἡ φτώχεια ἀποκτᾶ γιά πρώτη φορά στήν ἀνθρώπινη ἱστορία μία τέτοια ὀξυτήτα. Σήμερα 800 ἑκατ. ἄτομα ζοῦν σέ κατάσταση «ἀπόλυτης φτώχειας» σύμφωνα μέ τή συντηρητική Διεθνή Τράπεζα, ἐνῶ ἂν πάρουμε τό κλασικό παράδειγμα τῆς Ἰνδίας θά δοῦμε ὅτι οἱ ἄκκληροι ἀγρότες ἀρχηγοὶ οἰκογενειῶν πέρασαν ἀπό τά 15 ἑκατομμύρια τό 1961 στά 30 ἑκατ. σήμερα, ὡς συνέπεια ἀκριβῶς τῆς πράσινης ἐπανάστασης. Ὁ ὑπερπληθυσμός συντελεῖ ἐν μέρει πρὸς αὐτή τήν κατεύθυνση μέσω τῆς αὐξουσας ζήτησης τῆς γῆς, πού ὠθεῖ τίς τιμές στά ὕψη.

Ἐτσι, ἀπό ἕνα σημεῖο καί μετά, μόνο οἱ πλούσιοι μποροῦν νά τήν ἀγοράσουν. Διακόσια δισ. ἄτομα ζοῦν λοιπόν σέ κατάσταση ἀπόλυτης ἐξαθλίωσης σέ μία χώρα πού ὑπερφηανεύεται γιά τή διατροφική της ἀυτονομία καί πού μεταβλήθηκε προσφάτως σέ ἐξαγωγή σιτηρῶν. Ἐδῶ θά πρέπει νά προσθέσουμε ὅτι τό 1/4 τῶν ἰδιοκτητῶν γῆς στήν Ἰνδία διαθέτει κῆρο πού δέν ξεπερνᾶ τά 10 στρέματα, ἀριθμός ἐξαιρετικά χαμηλός γιά νά διατραφεῖ μία ἐπταμελής ἢ ἔννεαμελής

οἰκογένεια. Ἀντίστοιχες ἐξελίξεις παρατηροῦνται στό Πακιστάν, τό Μπαγκλαντές, τή Σρί Λάνκα. Ἰσχυρότατες πιέσεις ἀσχοῦνται λοιπόν στίς δασικές ἢ θαμνώδεις ἐκτάσεις πού χρησιμοποιοῦνται γιά τήν κάλυψη ἐνεργειακῶν ἀναγκῶν, στά βοσκοτόπια καί στά ἀλιευτικά πεδία. Ἡ ἰδιοκτησία ἐγκαθιδρύεται παντοῦ καί ἡ συγκεντροποίηση προχωρεῖ ἀκόμη καί σέ χώρες μέ σοσιαλιστικούς προσανατολισμούς, ἴσως καί περισσότερο σ' αὐτές. Τό περιβάλλον μεταβάλλεται σέ φυσικό πόρο καί στή συνέχεια σέ συντελεστή τῆς παραγωγῆς. Γιά πόσο λίγο ὅμως...

Στή Νότια Ἀμερική τό χάσμα στήν ἔγγεια ἰδιοκτησία, εἶναι πολύ παλιά ἱστορία καί ἐπομένως ὁ ὑπερπληθυσμός δέν ἔχει τίποτα νά κάνει μέ τό ζήτημα. Δέν εἶναι ἀσύνηθες φαινόμενο ἕνα 5% τοῦ πληθυσμοῦ μιάς χώρας νά κατέχει τά τρία τέταρτα τῆς γῆς καί οἱ ἀγροτικές μεταρρυθμίσεις λίγα πράγματα κατάφεραν πρὸς τήν κατεύθυνση μιάς δικαιοτέρας κατανομῆς. Ἀντίθετα, στήν Ἀφρική οἱ ἄκκληροι γεωργοὶ συνιστοῦν μιά ἐντελῶς νέα τάξη. Οὕτως ἢ ἄλλως ἡ ἔγγεια ἰδιοκτησία εἶναι σύγχρονος θεσμός σέ μιά πλειάδα κοινωνιῶν, ὅπου παλαιότερα τό φυλετικό δίκαιο ὑπαγόρευε δικαιώματα χρήσης μόνο καί ὄχι κατοχῆς τοῦ ἐδάφους.

Ἐπομένως, ὁ ὑπερπληθυσμός, μαζί μέ τήν κατάρρευση τῆς φυλετικῆς οἰκονομίας καί τήν ἀποσάρθρωση τοῦ οἰκιακοῦ τρόπου παραγωγῆς, ὀδηγοῦν σήμερα σέ μαζικές μεταναστεύσεις πού, ἂν δέν ἔχουν ὡς προορισμό τους τίς τενεκεδοπόλεις, ὀδηγοῦν σέ καταστροφή πολυτίμων φυσικῶν πόρων καί οἰκοσυστημάτων. Ὅμως ἂν οἱ αὐθόρμητες μεταναστεύσεις προσφέρουν πρόσκαιρες μόνο βαλβίδες διαφυγῆς, οἱ ὀργανωμένες κεντρικά, κατευθυνόμενες προσπάθειες ἔχουν δραματικότερες ἐπιπτώσεις: Ἰνδονησία καί Βραζιλία εἶναι τά γνωστότερα ἐν προκειμένω παραδείγματα.

Ἡ ἔννοια τῆς φέρουσας ἰκανότητας ἀποδεικνύεται λοιπόν χρήσιμη μόνο ὅταν ἐξετάζουμε ἀλληλεπιδράσεις μέ μία μόνο ἄγνωστο: γιά παράδειγμα ποῖο ἀριθμὸ ἀγελάδων μπορεῖ νά δεχθεῖ ἕνας βοσκότοπος ἢ ποῖα ποσότητα ψαριῶν μποροῦμε νά ἀλιεύσουμε σέ δεδομένο θαλάσσιο οἰκοσύστημα ὥστε νά μὴν ἐπέλθει μὴ ἀνατρεπτική διαταραχή. Σ' αὐτό τό πλαίσιο μπορεῖ νά ἀποδειχθεῖ χρήσιμη ὅταν σέ μιά οἰκογεωγραφική προσέγγιση ἀκολουθήσουμε μιά μέθοδο μελέτης βῆμα πρὸς βῆμα. Χάνει ἐντελῶς τήν ἀξία της ὅταν ὑπεισέλθουν μεταβλητές πού δέν ἀγνοοῦν τίς εἰσροές καί ἐκροές (πληθυσμιακές, ἐνεργειακές κ.ἄ.), τίς πολιτισμικές μεταβλητές καί τήν ἱστορία μιάς περιοχῆς. Τότε, ἡ ἴδια ἡ οἰκο-

γεωγραφία απαιτεί έναν διαισθητικό συνυπολογισμό, μία εμπειρική προσέγγιση από την οποία δεν μπορεί να λείψουν οι προσωπικές εκτιμήσεις. Η υποκειμενικότητα είναι υποχρεωμένη να θριαμβεύσει και να υποκαταστήσει την επιστήμη με τη γνώση. Μ' αυτήν ακριβώς την έννοια, ή απομόνωση του πληθυσμιακού παράγοντα προκειμένου να εξηγηθεί, γιά παράδειγμα, ή πείνα στον κόσμο, είναι εξίσου ανιστορική με τις προσεγγίσεις εκείνες που παραδίδόμενες σέ έναν γεωγραφικό ντετερμινισμό, εξηγούν όλες τις κοινωνικές συμπεριφορές με βάση τις ζώνες των βροχοπτώσεων ή τους εδαφικούς τύπους και την τοπογραφία.

Όπως ο υπερπληθυσμός δεν εξηγεί από μόνος του πολλά, έτσι ακριβώς δεν μπορεί να προσφέρει άλλοθι σέ οποιαδήποτε κυβέρνηση γιά όλα τά δεινά. Όμως θά ήταν έντελώς λάθος νά άγνοηθεί άφου άποτελεί τή μέγιστη άλλαγή του είκοστού αιώνα, από αριθμητική πάντοτε άποψη, και μία από τις μέγιστες «παρενέργειες» τής ανάπτυξης. Και μόνο τό γεγονός ότι, παρ' όλες τις άποκλίσεις, ή πλειονότητα των φτωχότερων χωρών σήμερα έχει και τους ύψηλότερους ρυθμούς πληθυσμιακής αύξησης, σημαίνει πολλά. Μεταξύ άλλων ότι είναι οι μεταβολές που διαφέρουν, όχι τά στατικά μεγέθη. Και άκόμη ότι θά πρέπει νά είμαστε ιδιαίτερα σκεπτικιστές στην έγκαθίδρυση σχέσεων αίτιου-αίτιατου.

Τά πίο πάνω ισχύουν φυσικά και γιά τήν προσπάθεια έγκαθίδρυσης αίτιακής σχέσης μεταξύ πληθυσμιακής αύξησης και πάσης φύσεως κοινωνικών

συγκρούσεων. «Τήν ειρήνη των λαών τήν κατήργησε ή ανάπτυξη», θά έλεγε ό Ίβάν Ίλλιτς, άναζητώντας τή μία και μοναδική λέξη που στέκεται πίσω από όσα βιώνουμε σήμερα.

Μέ δεδομένη πάντως τήν άπουσία ενός κοινωνικού σχεδίου ίκανου νά έμπνεύσει τόν έπειγόντως αίτούμενο μετασχηματισμό, παραμένει γεγονός ότι οι πληθυσμιακές πιέσεις άποτελούν έναν διαρκή πονοκέφαλο. Μέ τήν έννοια αυτή δεν υπερβαίνουν μόνο τή φέρουσα ίκανότητα του φυσικού γεωγραφικού τους χώρου αλλά και αυτήν τής δεδομένης ύποδομής, τεχνικής και κοινωνικής. Οι τριβές προκύπτουν τότε ως φυσιολογική συνέπεια τής στήρησης νοσοκομειακής περίθαλψης, εκπαίδευσης, πρόσβασης, άποχέτευσης, ύδρευσης. Βρίσκονται στη βάση των όσων συμβαίνουν στην ταραγμένη Κεντρική Άμερική τό 1987 ή όσων συνέβησαν στην Αίγυπτο μία δεκαετία πριν, με τις μαζικές εκείνες διαδηλώσεις τής άπόγνωσης που είχαν αίτια τους τήν κατάργηση τής έπίδότησης στο ψωμί και με τήν έκρηξη βίας των άστυνομικών του 1986, που έκαψαν μόνοι τους 4 ξενοδοχεία και 30 νυχτερινά κέντρα. Άς τονιστεί όμως και πάλι ότι πρέπει νά άποσυνδεθεί ό υπερπληθυσμός από όρισμένους ποσοτικούς δείκτες που προσδιορίζουν άρνητικά τήν εύημερία ενός λαού, π.χ. τήν πείνα, μία και γή ύπάρχει άρκετή γιά όλους, ενώ έκκρεμούν άπελπιστικά οι άγροτικές μεταρρυθμίσεις σέ μία σειρά χωρών. Μέ τήν εξαίρεση άλλωστε όρισμένων ειδικών πε-

ριπτώσεων, όπως τό Μπαγκλαντές, οι χώρες τής πείνας δεν είναι οι πίο πυκνοκατοικημένες. Κλασικά παραδείγματα στην κατηγορία αυτή είναι τό Λάος μέ 15 κατ./τετρ. χιλμ., τό Τσάντ μέ 4 κατ./τετρ. χιλμ., τό Μάλι μέ 6 κατ./τετρ. χιλμ. Στόν αντίποδα οι δυτικοευρωπαϊκές χώρες, ή Σιγκαπούρη και ή Ίαπωνία (325 κατ./τετρ. χιλμ.). Ένα άλλο παράδειγμα είναι ή Κίνα που γνώριζε λιμούς τό 1950 όταν είχε 500 εκατ. κατοίκους, ενώ σήμερα μέ υπερδιπλάσιο πληθυσμό δεν έχει τέτοιο πρόβλημα.

Άς προστεθεί έδω ότι οι Κινέζοι διαθέτουν κατά κεφαλήν άγρότη τό 45% τής γής που αντίστοιχεί στους Ίνδους, αλλά ένα σαφώς καλύτερο επίπεδο διατροφής γιά τή μεγάλη μάζα του πληθυσμού. Οι καλλιεργητικές πρακτικές, ή τεχνολογία και οι εδαφοκλιματικοί τύποι τονίζουν τήν πολυπλοκότητα του ζητήματος. Τό διατροφικό δεν είναι τόσο ένα ποσοτικό ζήτημα κατά κεφαλήν παραγωγής τροφίμων (όπου θά έπαιζε μεγάλο ρόλο και ή πληθυσμιακή αύξηση), όσο ένα ποιοτικό ζήτημα διαχείρισης των φυσικών πόρων, όργάνωσης, βαθμού μεταποίησης και —κυρίως— κατανομής τής γής και των συντελεστών τής παραγωγής. Ό ίδιος ό Ρόμπερτ Μακναμάρα, πρόεδρος τής Διεθνούς Τραπεζής, άναδείκνυε σαφώς τή σχέση μεταξύ κοινωνικής δικαιοσύνης και έλέγχου των γεννήσεων όταν τό 1977 έλεγε στο Μ.Ι.Τ.: «Έάν ή παραγωγική αύξηση δεν συνδεθεί με βελτιώσεις στο επίπεδο διαβίωσης των φτωχότερων στραμάτων, δεν πρέπει

νά αναμένει κανείς πτώση του δείκτη γεννητικότητας». Θά πρόσθετα στην παρακάτω σωστή τοποθέτηση ότι η τριτοκοσμική εμπειρία λέει πώς η ανάπτυξη συμβαδίζει με αύξηση των ανισοτήτων και περιβαλλοντική υποβάθμιση που επηρεάζει περισσότερο τὰ φτωχὰ στρώματα. Γι' αυτό η «παραγωγική αύξηση» του κ. Μακαναμάρα πρέπει νά «ζαναϊδωθεί».

Ο στόχος της δημογραφικής μετάβασης συνοψίζεται πλέον σέ μιά μείωση των δεικτών γεννητικότητας αφού οί δείκτες θνησιμότητας τείνουν —δπως είπαμε— σέ σταθεροποίηση. Οί περισσότερες τριτοκοσμικές χώρες μπήκαν στό δεύτερο στάδιο στά μέσα στού αιώνα, ενώ μόλις μιά δεκαετία πριν, ή 'Αφρική, είχε παρόμοιους ρυθμούς αύξησης μέ τήν Ευρώπη και τή Βόρεια 'Αμερική, ένα ποσοστό πού δέν έφτανε τό 1% τό χρόνο. Τότε μέσω του έλέγχου τής θνησιμότητας περάσαμε άπότομα στό 2%, γιά να ξεφύγει πλέον ή κατάσταση άπό κάθε έλεγχο. 'Από κεί και πέρα, και μέ δεδομένη τήν κατάσταση τής ύπανάπτυξης στην όποία πλέον εισέρχονται οί περισσότερες χώρες του κόσμου, ό φαύλος κύκλος διακωνίζεται. 'Η φτώχεια τρέφει τόν υπερπληθυσμό και αντίστροφως. Τί έχει γίνει όμως μέχρι σήμερα πρὸς τήν κατεύθυνση του έλέγχου των γεννήσεων;

**ΑΝΑΖΗΤΩΝΤΑΣ ΔΡΟΜΟΥΣ
ΓΙΑ ΤΗ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗ
ΜΕΤΑΒΑΣΗ**

Τά καλά νέα πού αναφέρονταν σέ μιά έλαφρά μείωση του παγκόσμιου δείκτη πληθυσμιακής αύξησης ήταν γνωστά έδω και είκοσι χρόνια, αλλά οί τάσεις αυτές επιβεβαιώθηκαν μόλις τό 1984, στην Πάγκόσμια Διάσκεψη του Μεξικού.

'Η κύρια διαπίστωση ήταν ότι ή πιό πάνω κάμψη όφειλόταν σέ συγκεκριμένες πολιτικές έλέγχου των γεννήσεων. Βασική διαπίστωση ήταν άκόμα ότι ή βελτίωση των δεικτών θνησιμότητας σύντομα θά έφτανε σέ κάποια όρια, κατάσταση υποβοηθητική άσφαλώς γιά τό πέρασμα στην τρίτη φάση τής δημογραφικής μετάβασης. Κυρίαρχο όμως ζήτημα παρέμεινε ή εξέλιξη τής γονιμότητας. 'Ηδη γύρω στό 1980 είχε παρατηρηθεί ότι στό σύνολο του Τρίτου Κόσμου ό αριθμός παιδιών ανά μητέρα είχε πέσει στό 4,6, πού σήμαινε μιά μείωση κατά 20% σέ σχέση μέ τή δεκαετία του '60. Σέ παγκόσμιο επίπεδο ό δείκτης αυτός βρισκόταν πέρυσι στό επίπεδο του 3,89, σέ σχέση μέ τό 5 τής δεκαετίας του '50. 'Εντούτοις, σέ πολλές περιοχές του πλανήτη ή άμείλικτη πραγμα-

τικότητα ήταν ότι ό μέσος αριθμός παιδιών ανά οικογένεια παρέμεινε έξαιρετικά ύψηλός: 6 στή Βόρεια 'Αφρική, 4,5 στην 'Ασία, 4,4 στή Λατινική 'Αμερική. 'Ακόμα χειρότερα ήταν τά πράγματα στην 'Αφρική νοτίως τής Σαχάρας και τή Μέση 'Ανατολή, μέ 7 περίπου παιδιά ανά μητέρα. Οί τοπικοί πολιτισμοί έδειχναν έξαιρετικά άνθεκτικοί στις έξωθεν πιέσεις γιά μεταβολή του αναπαραγωγικού τους υποδείγματος. *Οί εργασιακές ανάγκες, ό ένδοοικογενειακός καταμερισμός τής εργασίας, ή επιδίωξη ασφάλειας και τό κύρος πού διαθέτουν οί πολυμελείς οικογένειες στις άγροτικές κοινωνίες άποδεικνύονταν ισχυρότατοι πολιτισμικοί παράγοντες πού οί προγραμματιστές και οί δυτικοί σύμβουλοι μόλις πρόσφατα άρχισαν νά λαμβάνουν ύπόψη.* 'Αν μάλιστα προστεθούν έν προκειμένω οί ψυχολογικές στάσεις πρὸς τήν έρωτική πράξη και τή γέννηση παιδιών, έννοιες στενά συνδεδεμένες στις «πρωτόγονες» κοινωνίες, θά έχει μιά πλήρη εικόνα των παραγόντων πού δημιουργούν αυτή τήν —στά μάτια μας— μη όρθολογική στάση των «μαύρων», των «κίτρινων» ή των «έρυθροδέρμων». Τό σημαντικό έν προκειμένω είναι ότι όπως άποδείχτηκε σέ μιά τεράστια έρευνα πού προσέγγισε 300.000 γυναίκες σέ 62 χώρες (World Fertility Survey 1974-82), συνήθως οί γυναίκες έχουν τόν αριθμό παιδιών πού πράγματι επιθυμούν νά έχουν και στις περιπτώσεις πού τό έχουν μετανιώσει, όπως στή Νότια 'Αμερική, ή μεταστροφή έπληθε άργότερα, όταν οί δυσκολίες του βίου κατέδειξαν τό «λάθος». Τό σημαντικό αυτό συμπέρασμα δείχνει ότι τά περισσότερα παιδιά είναι επιθυμητά και σέ λίγες μόνο περιπτώσεις προίον «άτυχήματος», έπομένως ότι οί γυναίκες γνωρίζουν άριστα τόν φυσικό τους κύκλο και ξέρουν νά προφυλάσσονται όταν τό θελήσουν.

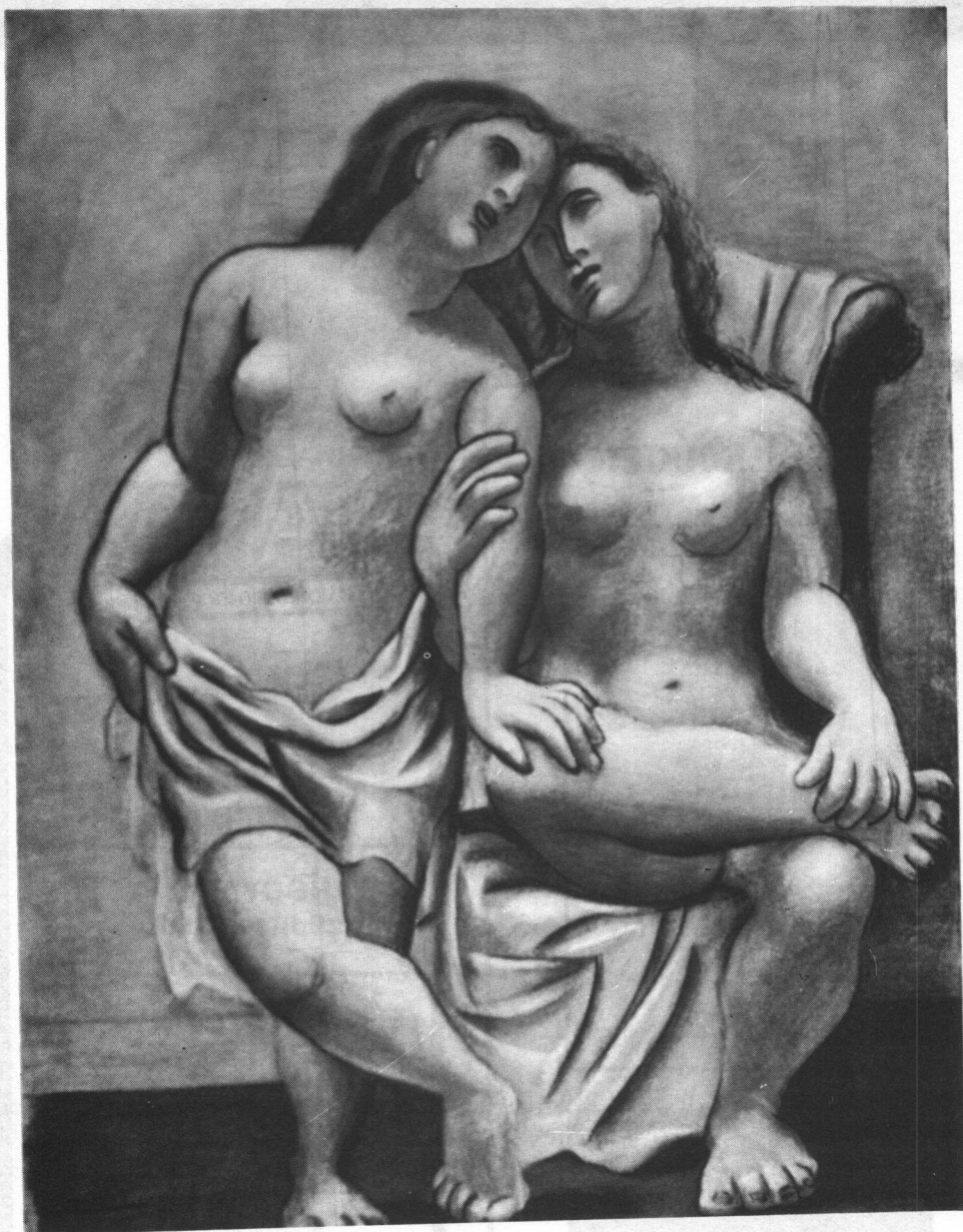
Μιά σχετική έρευνα πού είχα κάνει τό 1977 σέ πέντε χώρες τής Μαύρης 'Αφρικής (Ζαΐρ, Καμερούν, Μπουρούντι, Ουγκάντα, Αίθιοπία) σέ ένα δείγμα 600 γυναικών, είχε καταδείξει ότι ή απέχθεια πρὸς τόν έλεγχο των γεννήσεων άποτελεί καθολικό χαρακτηριστικό των κοινωνιών αυτών και ότι ό μόνος τρόπος προφύλαξης παραμένει ή γνώση των γόνιμων ήμερών. 'Εννοείται ότι στις κοινωνίες αυτές τό ένστικτο και ή γνώση του σώματος είναι πολύ βαθύτερα άπ' ό,τι στις δικές μας, αφού ή έξοικείωση μέ τίς λειτουργίες του σώματος είναι άπόλυτη, ή έρωτική πράξη άπολύτως άποδεκτή, τό έξώγαμο παιδί θεσμός και στόχος, ή τεκνοποίηση γίνεται σέ μικρές ηλικίες, οί παρεκκλίσεις στις έρωτικές συνήθειες είναι άνυπαρκτες και τά τεχνητά μέσα προφύλαξης περίπου άπαράδεκτα.

Παρά τόν κίνδυνο των γενικεύσεων, θά έλεγα πάντως ότι οί συμπεριφορές στην 'Ασία και τήν 'Ινδιάνικη 'Αμερική είναι πολύ διαφορετικές. 'Ας σημειωθεί άκόμη ότι και σήμερα ό επιθυμητός αριθμός παιδιών στην 'Αφρική κυμαίνεται μεταξύ του αριθμού 6 (Σουδάν, Λεσόθο) και 9 (Μαυριτανία, Νιγηρία, 'Ακτή 'Ελεφαντοστού) παρά τό ότι οί τελευταίες δύο χώρες θεωρείται ότι έχουν άναπτυχθεί οικονομικά και ότι έπομένως οί σχετικές συμπεριφορές θά έπρεπε —σύμφωνα μέ τή θεωρία— νά τείνουν πρὸς τό ευρωπαϊκό πρότυπο των 1-2 παιδιών ανά οικογένεια. Πρόκειται γιά τήν ξεροκεφαλιά τής ιστορίας (και των ανθρώπων). Γεγονός παραμένει ότι όλες οί άπόπειρες συσχετισμού τής πτώσης του δείκτη γεννητικότητας μέ τό επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης, τή μόρφωση και παρεμφερείς δείκτες είναι άποτυχημένες, πρώτον γιατί χίλιοι δυό άλλοι παράγοντες δημιουργούν μιά γεωγραφική άνισοκατανομή των σχετικών τάσεων και δεύτερον γιατί μόνο οί τοπικές έλίτ τείνουν γενικά νά υιοθετήσουν τά ευρωπαϊκά πρότυπα, και όχι μόνο σ' αυτόν τόν τομέα. 'Η διαφορά γονιμότητας μεταξύ άγροτικών και αστικών ζωνών είναι άλλωστε έμφανής στις περισσότερες χώρες. Στή Βενεζουέλα, γιά παράδειγμα, οί άγρότισσες γεννούν 45% περισσότερα παιδιά από τίς αστές. Στόν αντίποδα όμως έχουμε τό Πακιστάν, όπου ή δεύτερη κατηγορία γεννά 15% περισσότερα παιδιά από τήν πρώτη. Καμιά ικανοποιητική θεωρία δέν έχει έρμηνεύσει αυτή τήν παρέκκλιση.

'Η γεωγραφική κατανομή τής χρήσης των άντισυλληπτικών μεθόδων άποδεικνύει του λόγου τό άληθές, έμφανίζοντας τεράστιες άποκλίσεις. Στην 'Αφρική τείνει στό μηδέν, στόν Ειρηνικό και τήν 'Ασία γίνεται κάποια χρήση, στή Νότια 'Αμερική ή χρήση είναι έκτεταμένη. Στην «κίτρινη» ζώνη (Κίνα, 'Ιαπωνία, Ταϊβάν, Χόνγκ Κόνγκ) τά 2/3 των παντρεμένων γυναικών κάνουν χρήση κάποιας μεθόδου άντισύλληψης ενώ στην Κεντρική 'Αμερική και τήν Καραϊβική τό σχετικό ποσοστό προσεγγίζει τό 50%, μέ σαφή διάκριση μεταξύ λευκού και μαύρου πληθυσμού. Στις λοιπές περιοχές του κόσμου τά ποσοστά είναι συντριπτικά χαμηλότερα (5% στό Πακιστάν, 7% στην Κένυα και τό Νεπάλ, 12% στό Μπαγκλαντές, 18% στην Τυνησία). 'Ας θυμίσουμε τά αντίστοιχα ποσοστά άντισύλληψης σέ όρισμένες χώρες του Βορρά: 63% στην 'Ιαπωνία, 75% στην Πολωνία, 79% στή Γαλλία, 72% στις ΗΠΑ. Τά πράγματα άσφαλώς έχουν περιπλακεί αισθητά μέ τήν άπειλή του AIDS και νέες μέθοδοι ύπολογισμού άπαιτούνται, τουλάχιστον στις βιομηχανικές χώρες.

('Η συνέχεια στό έπόμενο τεύχος)

ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

“Όταν ο λόγος για ζωγράφους που στέκονται ψηλά μέσα στο Πάνθεο της Ποιήσεως (φαινόμενο που παρουσιάζεται αποκλειστικά στη ζωγραφική και σε καμιά από τις άλλες πλαστικές τέχνες) ο νους πάει άμέσως στα λαμπρά όνοματά του Μιχαήλ-Άγγελου Μπουοναρόττι, του Ίωάννου Jaurégui y Aguilar, του Σαλομών Gessner, του Δάντη-Γαβριήλ Ροσσέτι, του Ουίλλιαμ Blake, τούς πιο γνωστούς, για τό παρελθόν.¹ Για σήμερα, στους τρεις μεγάλους υπερρεαλιστές, δηλαδή: στον έλληνο-λατίνο Γεώργιο ντέ Κήρυκο, στον καταλάνο Σαλβατόρ Νταλί, στον κωνσταντινουπολίτη Νίκο Έγγονόπουλο. Και νά, τώρα, έρχεται νά προσθήση τό όνομά του, σε λαμπρή θέση όπως τό συνειθίζει πάντα, ο ισπανός Πικασσό,² ο μεγάλος Παύλος Πικασσό.

Ο Πικάσσο ποιητής

του Νίκου Έγγονόπουλου

Τό νά ἐξηγή κανείς τό ἔργο ἑνός μεγάλου ποιητῆ εἶναι μάταιος κόπος. Γιά δῶ ἐκάλλιασε ἡ ἀρκετά γνωστή ἱστορία τοῦ Ναστραδδῆ χότζα, σχετικά μέ τόν λόγο πού ἐπρόκειτο νά ἐκφωνήσῃ κάποτε στούς πιστούς, στό τζαμί. Γιατί νά μιλήσῃ σ' ἐκείνους πού δέν ἤξεραν τί πρόκειται νά πῆ; Γιατί νά μιλήσῃ σέ κείνους πού τό ἤξεραν; Κι ὅταν τοῦπαν οἱ μισοί «τό ξέρουν», κι οἱ ἄλλοι «ἔχι», «ὅσοι τό ξέρουν ἄς τό ποῦν σέ κειούς πού δέν τό ξέρουν», εἶπε.

Ὁ Πικάσσο, σάν ἄνθρωπος, σά ζωγράφος, σά γλύπτης, εἶναι μιά ὑπερήφανη, μιά βίαια, μιά ἐντονη προσωπικότης, πού δέν ἔπαψε νά ξαφνίζει, καί νά γοητεύῃ, τόν αἰώνα μας ἀπό τήν ἀρχή του. Στούς πίνακάς του, στί ἀγάλματά του, στή ζωή του, μέ μιά δύναμη καταπληκτική, καί μιάν εὐαισθησία ἀκόμη καταπληκτικότερη, ἀδιάπτωτα, μᾶς παρουσιάζει ἕναν, μυθώδους πλούτου, κόσμο ὀραμάτων, ἰδεῶν, αἰσθημάτων, ἠθικῆς καί πλαστικῆς τελειότητας, οὐνεῖρου καί μυστηρίου.

Λοιπόν, τί πρέπει νά ναι ἡ ποίηση αὐτοῦ τ' ἀνθρώπου; Μεταφέρθηκαν ἐδῶ, εἰς τήν γλῶσσαν τῆς Κωνσταντι-

νουπόλεως γιά καλλίτερη ἀπόδοση, μερικά ποιήματα τοῦ Πικάσσο. Ἄν προστεθεῖ πῶς ὁ Πικάσσο ἐπεδόθηκε τώρα τελευταία στήν ποίηση κι ὅτι τά ποιήματά του εἶναι γραμμένα γαλλικά καί, τά περισσότερα, στά ἰσπανικά, κάθε τι ἄλλο περιττεύει.

Ὅσοι ἀγαποῦν τήν Ποίηση, θά διαβάσουν αὐτά τά ποιήματα, θά καταλάβουν, καί θά «χαροῦν χαράν μεγάλην». Ὅσοι δέν ἀγαποῦν τήν ποίηση, θά τά διαβάσουν (δέν τοῦς ἐμποδίζει κανείς), δέν θά καταλάβουν τίποτα καί θ' ἀρχίσουν, ὡς συνηθίζεται στόν τόπο μας, τό ὑβρεολόγιον καί τίς χονδροειδεῖς λοιδωρίες.³ Ὅσοι δέ εἶναι τελειῶς ἀδιάφοροι, θά παραμείνουν ἀδιάφοροι, ἐξαιρέσει ἐκείνων τῶν «καλῶς πληροφορημένων» πού, ἀκολουθώντας τά κελεύσματα τῶν καθοδηγητῶν τους, θά ταχθοῦν εἴτε ὑπέρ εἴτε κατά τῶν ποιημάτων αὐτῶν, ἤ ἀκόμη, ὡς συνηθίζεται ἐσχάτως, καί ὑπέρ κι ἐνάντια μαζί, παραμένοντες βέβαια πάντα, κατά βάθος, ἀδιάφοροι.

Ὁ Ἄνδρέας Breton τοποθετεῖ τόν Πικάσσο ἀνάμεσα στούς πιό σημαντικούς ποιητάς τοῦ ὑπερρεαλισμοῦ.

1945

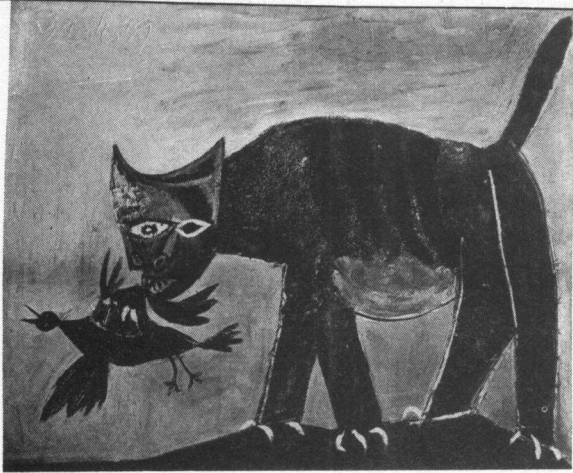
Δημοσιεύτηκε στό περιοδικό *Τετράδιο Δεύτερο*, 1945, σελ. 63-68, καί πρόκειται νά κυκλοφορήσῃ προσεχῶς στίς Ἐκδόσεις «Ἰφιλον» στόν τόμο *Πεζά κείμενα* μαζί μέ ἄλλα κείμενα τοῦ Νίκου Έγγονόπουλου.

1. Δέον νά μνημονευτῆ ἐδῶ ὁ ζωγράφος Παῦλος Σεζάν, πού ἔγραψε ἕναν ἀπίστευτο ὄγκο στιχουργημάτων στά νεανικά του χρόνια, μερικούς θαυμάσιους στίχους στήν ὠριμη ἡλικία του, καί ὁ ὁποῖος, γέρων πιά, ἐπαναλάμβανε τακτικά τό περίφημο:

«Κατάρρα, κύριε, σέ κείνον πού ἔγραφε ποιήματα στά νειάτα του».

2. Παρ' ὅτι ὁ Πικάσσο ἔχει φύγει εἰκοσαέτης ἀπό τήν Ἰσπανία, κι ἔχει μείνει ὀλόκληρες δεκαετηρίδες συνεχῶς στό Παρίσι (θεωρεῖται ἀναπόσπαστο μέλος τῆς λεγόμενης «École de Paris»), μολαταῦτα ὁ ἰσπανισμός του παραμένει βαθύτατος, βαθύτερος ἀκόμη καί ἀπό αὐτοῦ τοῦ Federico Garcia Lorca.

3. Σέ ἀθηναϊκή ἐφημερίδα ἔχω δῆ φωτογραφία γλυπτοῦ ἔργου τοῦ Πικάσσο δημοσιευμένη μέ τόν τίτλο «Ἐχει ἄδικον ὁ Χίτλερ;» μέ μεγάλα γράμματα. Ἦταν πρό τοῦ πολέμου, φυσικά.

PABLO PICASSO ΠΟΙΗΜΑΤΑ

θαῦμα πού ὁ ταυρομάχος τηγανίζει μέσα στή
θέση τῆς πιπεριάς τήν ἀκριβεία τῆς πτήσεως ἀ-
νάμεσα στό σύννεφο πού τό κρύσταλλο τό τσα-
κίζει μέ τήν κάπα του

περνᾶ τό θέρος φέτα τοῦ καρβουνιῦ π' ὁ τζιτζι-
κας ἀνάφτει καί σούρνει μέσ' στή λαβωματιά
του τήν κάπα τοῦ esrada

τοῦ ταυρομάχου μέ τήν πιό λεπτή βελόνη
πού ἐφεῦρε ἡ καταχνιά τοῦ ράφει τῆ φορεσιά
του ἀπό ἠλεκτρικούς λαμπτήρες ὁ ταῦρος

ὁ καπνός ντυλιγμένος μέσα στόν σάβανό του
πλαῖ σέ δύο μπαντερίλιες ρόδινες ἐκπνέει τά
μοντεριστικά του σκίτσα πάνω στό κουφάρι τ'
ἄλογου πάνω στή στάχτη γράφει τήν τελευταία
του ἐπιθυμία στή φλόγα τοῦ ματιοῦ του

στή γωνιά ἓνα ξίφος μενεξεδί οἱ καμπάνες οἱ
ζάρες τοῦ χαρτιοῦ ἓνα πρόβατο μετάλλινο ἡ
ζωή μακραίνει τή σελίδα μιά ντουφεκιά τό χαρ-
τί τραγουδᾶ τά κανάρια στήν ἄσπρη σκιά τῆ
σχεδόν ρόδινη ἓνας ποταμός μέσ' στό ἄσπρο κε-
νό στή σκιά γαλάζιο φωτεινό τά χρώματα «λι-
λά» ἓνα χέρι στήν παρυφή τῆς σκιάς σκιάζει τό
χέρι μιάν ἀκρίδα χρώματος πολύ ρόδινο μιά
ρίζα σηκώνει τό κεφάλι ἓνα καρφί τό μαῦρο
τῶν δέντρων δίχως τίποτα ἓνα ψάρι μιά φωλιά
ἡ ζέστη μέσα σ' ἓνα ἄπλετο φῶς κνιτάζει μιάν
ὀμπρέλλα φῶς τά δάχτυλα μέσ' στό φῶς τό ἄ-
σπρο τοῦ χαρτιοῦ ὁ ἥλιος φῶς μέσ' στό ἄσπρο
διαγράφει ἔντονα ἓνα λύκο λαμπερό ὁ ἥλιος τό
φῶς του ὁ ἥλιος πολύ ἄσπρο ὁ ἥλιος ἔντονα ἄ-
σπρο

ἄκουγε στά παιδικά σου χρόνια τήν ὥρα πού ἄ-
σπρο μέσ' στή θύμηση γαλάζιο πλαισιώνει ἄ-

σπρο μέσα στά μάτια πολύ γαλάζιο καί κομμά-
τι λουλακί ἀσημοῦ οὐρανοῦ τά βλέμματα ἄ-
σπρο διαπερνοῦν κοβάλλιο τό ἄσπρο χαρτί πού
τό μελάνι γαλάζιο τραβᾶ σχεδόν γαλάζιο τό θα-
λασσί του κατεβαίνει πού ἄσπρο ἀπολαμβάνει
τήν ἀνάπαυση γαλάζιο πού κουνιέται· μέσ' στό
πράσινο σκοῦρο τοῖχος πράσινο πού γράφει τῆ
χαρά του βροχή πράσινο ἀνοιχτό πού κολυμπᾶ
πράσινο κίτρινο στή λησμονιά ἀνοιχτό κοντά
στό πόδι του πράσινο ὁ ἄμμος χῶμα τραγουδι
ἄμμος ἀπ' τό χῶμα ἀπόγευμα ἄμμος χῶμα

ἡ φτερούγα στραβώνει διαφθείρει καί διαιω-
νίζει τό φλυτζάνι μέ καφφέ τοῦ ὁποῖου τό ἄρμό-
νιο τῆς συστολῆς του θωπεύει τῆ λευκότητα τό
παράθυρο σκεπάζει τόν ὦμο τοῦ δωματίου τῶν
χτύπων καρδερίνων πού πεθαίνουν στόν ἀγέρα
πού ἀγκαλιά ζεῖ μέσα στίς φλέβες του τό ἄρωμα
πού σέ αὐτί δέν ἀντηχεῖ καί τρέχει τραγουδᾶ
καί γελᾶ μέσα στά ἔλκυσθρά του τούς μικροῦς
κόκκους ἄμμου

παντζοῦρι πού ὁ ἀγέρας τραντάζει σκοτώνει
καρδερίνες πού κλέβουν τούς κτύπους λεκιά-
ζουν μ' αἷματα τόν ὦμο τοῦ δωματίου ἄκουσε
πού περνᾶ ἡ λευκότητα τῆς σιωπῆς ὁ θάνατος
φέρει στό στόμα ἄρωμα ἄρμονίου ἡ φτερούγα
του τραβᾶ ἀπ' τό πηγάδι τό σκoinί

τό παντζοῦρι πού τραντάζει ὁ ἀγέρας σκοτώ-
νει τίς καρδερίνες πού πετοῦν τίς ρίχτει νά χτυ-
πήσουν καί νά λεκιάσουν μ' αἷματα τόν ὦμο
τοῦ δωματίου ἄκουσε πού περνᾶ ἡ λευκότητα
τῆς σιωπῆς πού ὁ θάνατος παρασύρει μέσα στό
στόμα του ἄρωμα ἄρμονίου καί ἡ φτερούγα του
τραβᾶ ἀπ' τό πηγάδι τό σκoinί

οἱ καρδερίνες εἶναι τό ἄρωμα πού χτυπᾶ μέ
τή φτερούγα του τόν καφφέ πού ἀντανακλᾶ τό
παντζοῦρι στόν πάτο τοῦ πηγαιδιῦ καί ἀκούει
πού περνᾶ ὁ ἀγέρας μέσα στή σιωπή τῆς λευκό-
τητος τοῦ φλυτζανιοῦ

τό ἄρωμα ἀκούει νά περνοῦν οἱ ἀντανακλά-
σεις πού ἡ καρδερίνα χτυπᾶ μέσα στό πηγάδι
καί σβύνει μέσα στή σιωπή τοῦ καφφέ τῆ λευκό-
τητα τοῦ φτεροῦ

μυστικά

σῶπασε μή λές τίποτε

ἄν τό σοκάκι εἶναι γιομάτο ἄστρα

κι οἱ αἰχμάλωτοι τρῶνε περιστέρια

καί τά περιστέρια τυρί

καί τό τυρί λόγια

καί τά λόγια γιοφύρια

καί τά γιοφύρια βλέμματα

καί τά ποτήρια γιομάτα φιλιά μέσ' στήν or-
chata

πού τό πᾶν σκεπάζει μέ τίς φτεροῦγες τῆς
ἡ νυχτόβια πεταλούδα

μέσα σ' έναν καφφενέ τό περασμένο καλο-
καίρι

στή Βαρκελώνη

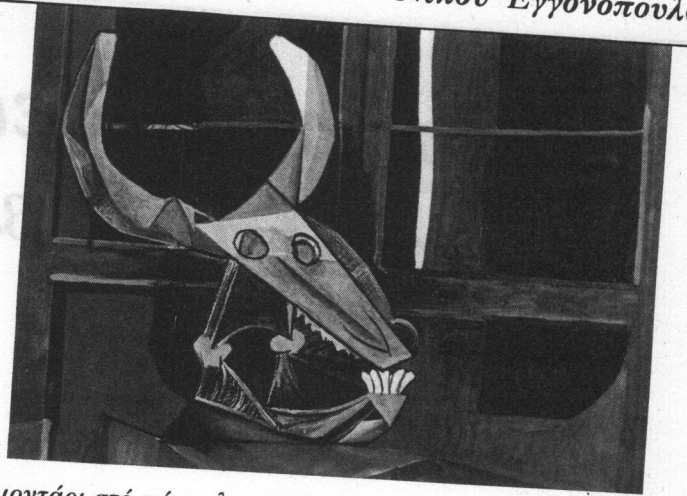
ή γυναίκα πού γεννοβολά φωνάζει σάν τούς
τζαμτζήδες

νέα κόρη ώραϊε μαραγκέ πού καρφώνεις τίς
σανίδες μέ τ' άγκάθια τών τριαντάφυλλων μήν
κλάψεις ένα δάκρυ βλέποντας νά στάζει αίμα τό
ξύλο

Όφηλία πού πέφτει σ' ένα ποτήρι νερό καί πνί-
γεται

ας πραγματοποιήσουν οί πόντικοι τό τσουμ-
πούσι τους όπου θέλουν άλλ' άς μή φαν τά πε-
ριστέρια στή φωλιά άς μή βάλουν σημαίες καί
φαναράκια μέσ' στίς πληγές κι ύστερα τό πρωϊ
τό πән νά μήν είναι παρὰ δάκρυα πού ότι πρέ-
πει νά γίνη είναι νά ξαμοληθοῦν οί σκύλοι νάν
τούς σκοτώσουν καί μέ τήν ώρα πού είναι ν' ά-
γοραστοῦν επιπλα δέν εἶν' τίποτα αν παράλλη-
λα δέν ὑπάρχει χαρά νά τυλιχτοῦν καστανιέ-
τες μέσα σέ γέλια καί χρώματα γιορτῆς μέσ' σέ
τραγούδια κιθάρας κι αυτό πού πρέπει είναι νά
στεφανωθοῦμε μέ τριαντάφυλλα καί νάμαστε
εὐχαριστημένοι πού βλέπουμε τ' άσκημα πρᾶμ-
ματα τόσο νόστιμα πού είναι νά τά ντύνουν μέ
ρίγος καί νάν τούς ρίχτουν τήν κάπα καί νά
φέρουν τό τραπέζι ἤδη στρωμένο καί νά τρα-
γουδοῦν καί νά φωνάζουν πώς ἔρχεται καί νά
ετοιμάζουν τήν καρριόλα πού ανάμεσα στά
σεντόνια της κρύφτει τό οὐράνιο τόξο

δῶσε σκίσε στραμπούλιξε καί σκότωσε διαπερ-
νῶ ανάφτω καί καίγω θωπεύω καί γλύφω άγ-
καλιάζω καί κυττάω χτυπάω äιντε μ' ὄλη μου
τή φόρα τίς καμπάνες μέχρι νάν τούς πάη αίμα
φρίκη τά περιστέρια καί τά κάνω νά πετοῦν γύ-
ρω στόν περιστεριώνα μέχρι πού νά πέσουν κα-
ταγῆς ψόφια 'π' τήν κούραση θά φράξω ὄλα τά
παράθυρα καί τίς πόρτες μέ χρώματα καί μέ τά
μαλλιά σου θ' απαγονίσω ὄλα τά πουλιά πού
τραγουδοῦν καί θά κόψω ὄλα τά λουλούδια θά
νανουρίσω στήν άγκαλιά μου τό προβατάκι καί
θά τό δῶσω νά φάει τά τζιέρια μου θά τό λούσω
μέ τά δάκρυα τῆς χαρᾶς μου καί τῆς λύπης μου
θάν τό κοιμήσω μέ τό τραγουδι τῆς μοναξιᾶς
μου διά τοῦ Soleares καί σέ χαλκογραφίες θά
χαράξω τούς κάμπους μέ τά σιτάρια καί τή
βρώμη καί θά τα διῶ νά πεθαίνουν κατάντικρα
στόν ἥλιο καί θά τυλίξω τά λουλούδια μέσα σέ
φημερίδα καί θάν τά πετάξω απ' τό παράθυρο
στά βρωμόνερα στό σοκάκι πού μετανοιώνουν
φορτωμένα μ' ὄλα τους τά κρίματα πάνω στήν
πλάτη καί πән εὐχαριστημένα καί χαρούμενα
νά στήσουν τή φωλιά τους μέσ' στό ντερέ θά
συντρίψω τή μουσική τοῦ δάσους πάνου στοῦς
βράχους τοῦ κύματος τῆς θαλάσσης καί θά δαγ-

κῶσω τό λιοντάρι στό μάγουλο καί θά κάμω τό
λύκο νά κλαίει από συγκίνηση μπρός σ' ένα
πορτραῖτο τοῦ νεροῦ πού μέσα στό μπάνιο ἀφί-
νει τό χέρι του νά πέση

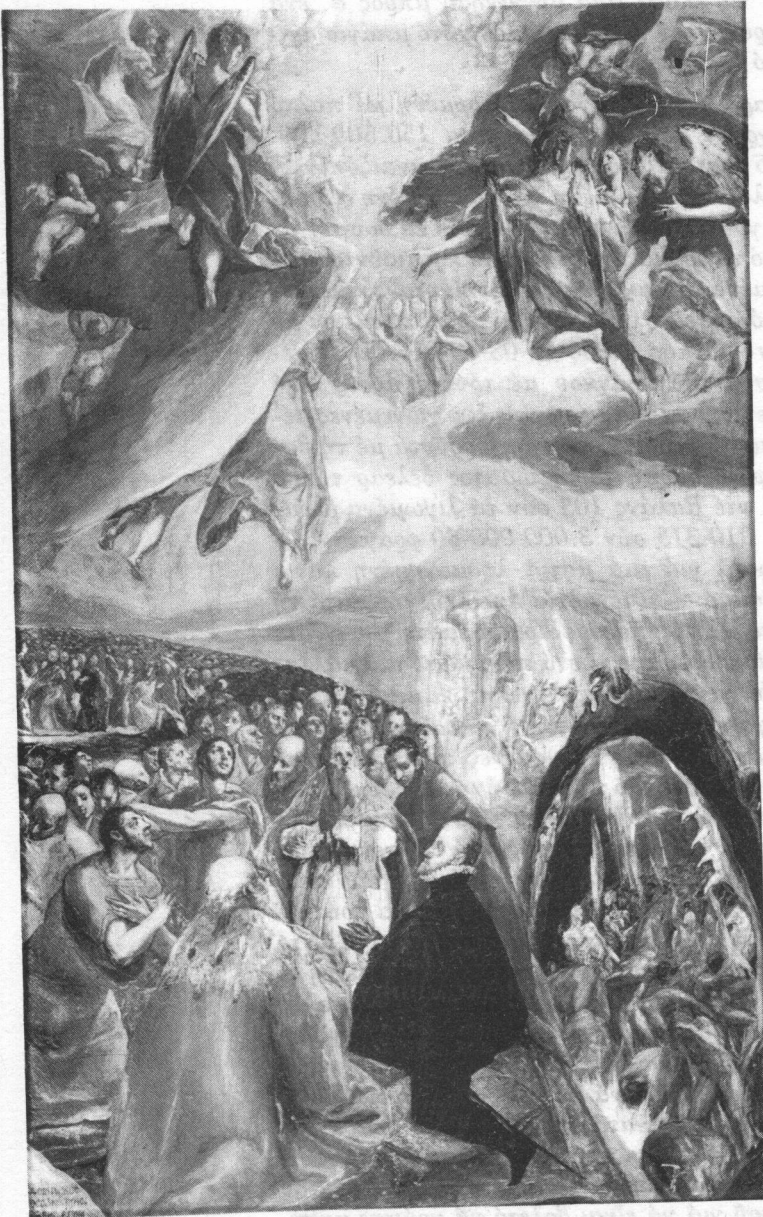
νεαρά κόρη ἀπόγως ἐνδεδυμένη μέ παλτό
φαιόχρον μέ βίαια παραμέντα 150.500-300-
22-95 ἑκατοστά τοῦ φράγκου κομπιναιζόν μαν-
ταπολάνας βελτιωμένη καί διορθωμένη διά νύ-
ξεως γούνας ἐρμίνας 143-60-32 ένα σουτιέν ἀ-
νοιχτό τά χεῖλια τῆς πληγῆς νά κρατιοῦνται διε-
σταλμένα μέ μακαράδες χειροκίνητους κάμνον-
τας τό σημεῖον τοῦ σταυροῦ ἀρωματισμένοι μέ
τυρί reblochon 1.300-75-03-49-317.000-25 ἑ-
κατοστά τοῦ φράγκου μέ τρύπες ἀζούρ πού
προσετέθησαν μιά μέρα στίς δύο χωνεμένες μέ-
σα στό δέρμα από ρίγη γρηγοροῦντα μέ τή θα-
νατηφόρο σιωπή τοῦ χρώματος δέλεαρ τύπου
Λόλα ντέ Βαλάνς 103 σύν τά λιγωμένα βλέμ-
ματα 310-313 σύν 3.000.000-80 φράγκα - 15
ἑκατοστά γιά μιά ματιά λησμονημένη πάνω
στό κορμό — μπέναιτια ἀπειληθέντα κατά τή
διάρκεια ἑνός ποδοσφαιρικοῦ μάτς — ριζιμο
τοῦ δίσκου ανάμεσα στά πόδια από μίαν ἀλλη-
λουχία γεγονότων πού χωρίς καμμία λογική
κατάφεραν νά στήσουν τή φωλιά τους καί νά
μεταμορφωθοῦν σ' ὠριμένες περιπτώσεις σέ
εἰκόνα λογική τοῦ πρωταθλήματος 380-11 σύν
τά ἔξοδα ὅμως τό σκίτσο τό τόσο ἀκαδημαϊκό ὑ-
πόδειγμα τῆς ὄλης ἱστορίας από τῆς γεννήσεως
ἴσαμε σήμερα τό πρωϊ δέν γράφει οὔτε καν ἀκό-
μα κι αν βαδίσουμε πάνω στά δάχτυλα πού δεί-
χτουν τήν ἔξοδο μά ξερνᾶ τό μπουκέτο της μέ τό
ποτήρι πού πίνουν καί ἡ μυρωδιά χωρισμένη σέ
συντάγματα καί παρελαύνουσα μέ ἐπί κεφαλῆς
τῆς παρατάξεως τās σημαίας κι αν τά γαργαλέ-
ματα τοῦ πόθου δέν ἀποκαλύπτουν τό κατάλ-
ληλο μέρος ὅπου νά μεταμορφωθῆ ἡ σαρδέλλα
σέ καρχαρία ὁ κατάλογος τών ψώνιων δέ μα-
κραίνει πάρεξ από τούτη τή στιγμή ἐκτός τόν ἀ-
ναπόφευκτο σταθμό στό τραπέζι τήν ώρα τοῦ
φαγητοῦ γιά νά είναι βολετό νά γράψης καθή-
μενος ἐν μέσῳ τῶσων ὑπερβολῶν ἀνακαταμμέ-
νες μέ τό τυρί καί τή ντομάτα

Μεταμορφώσεις του Γκρέκο

ανάμεσα στο 1838 και στο 1912

του Νίκου Χατζηνικολάου

* Διάλεξη στην Έταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας της Σχολής Μωραΐτη, στις 25 Φεβρουαρίου 1986.

Γκρέκο, 'Η Άλληγορία της Ίερᾶς Συμμαχίας', 1579, Λονδίνο, Έθνικὴ Πινακοθήκη

Μοῦ εἶχε δοθεῖ παλαιότερα ἡ δυνατότητα, σέ μιὰ σειρά διαλέξεων στή Σχολή Καλῶν Τεχνῶν στήν Ἀθήνα, νά παρουσιάσω κατά κάποιον τρόπο τή θεωρία τῆς ὑποδοχῆς-πρόσληψης τῶν ἔργων τέχνης καί νά πάρω προσωπικά θέση ἀναφορικά μέ τίς σχολές πού ἔχουν δημιουργηθεῖ (κυρίως στό χώρο τῆς θεωρίας καί τῆς ἱστορίας τῆς λογοτεχνίας).

Δέν θά εἶχε νόημα οὔτε θά ἦταν ιδιαίτερα ἐνδιαφέρον μέσα στά σημερινά πλαίσια νά ξαναγύριζα τώρα σ' αὐτό τό θέμα. Ἀλλά ὀφείλω νά πῶ ὅτι ἀποτελεῖ τό φόντο, τόν καμβά τῆς σημερινῆς διάλεξης ὅπως καί τῆς ἐπόμενης ἐβδομάδας.

Πιστεύω ὅτι ἡ τακτική αὐτή, νά ξεκινήσει κανεῖς μέ δύο πτυχές τῆς ὑποδοχῆς τοῦ Γκρέκο, μπορεῖ νά φανεῖ χρήσιμη στήν προσπάθεια νά ἐπιχειρηθοῦν ἄλλες προσεγγίσεις στή συνέχεια, μερικές ἀπό τίς ὁποῖες εἶναι ἐπιλογουσες.

Ἀναφέρομαι συγκεκριμένα στίς ἐνόητες Γκρέκο-Μανιερισμός καί Μανιερισμός-Ἀντιμεταρροῦθμιση καί θυμίζω τή μεγάλη συζήτηση τῆς δεκαετίας τοῦ '20 ἀνάμεσα στούς Φρίντλεντερ,¹ Πέβζνερ² καί Βάισμαχ³ πού κατά κάποιον τρόπο ἔμεινε στή μέση.

1. Walter Friedländer, "Die Entstehung des anticlassischen Stiles in der italienischen Malerei um 1520", στό *Repertorium für Kunstwissenschaft*, τόμος 46, 1925, τεῦχος 2, σελ. 49-86.

2. Nikolaus Pevsner, "Gegenreformation und Manierismus", στό *Repertorium für Kunstwissenschaft*, τόμος 46, τεῦχος 5/6, σελ. 243-262.

3. Werner Weisbach, "Gegenreformation-Manierismus-Barock", στό *Repertorium für Kunstwissenschaft*, τόμος 49, τεῦχος 1, σελ. 16-28. Τή συζήτηση τήν προκάλεσε ὁ Weisbach μέ παλαιότερες δημοσιεύσεις του, ἤδη μέ τό ἄρθρο τοῦ 1919 "Der Manierismus" στή *Zeitschrift für bildende Kunst*, τόμος 54, σελ. 161-183, καί ἀκόμα περισσότερο μέ τό βιβλίο τοῦ 1921 *Τό μαρῶκ ὡς τέχνη τῆς Ἀντιμεταρροῦθμισης*.

Ἀναφέρομαι στό πρόβλημα τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στήν Ὀψιμη Ἀναγέννηση, στό Μανιερισμό καί στήν οἰκονομική καί κοινωνική κρίση τῆς Ἰταλίας καί θυμίζω ἐνδεικτικά τίς ἐργασίες τοῦ Λόπεζ *Hard Times and Investment in Culture*⁴ καί *The Economic Depression of the Renaissance*,⁵ ὅπως ἐπίσης καί τή μελέτη τοῦ Barbagallo, *La crisi economico-sociale dell' Italia della Rinascenza*.⁶

Ἐπίσης:

— Τό θέμα τῶν κοινωνικῶν φορέων τοῦ ἔργου τοῦ Γκρέκο στήν Ἰσπανία.

— Τό ζήτημα τῆς «ἰσπανικότητας» τοῦ Γκρέκο.

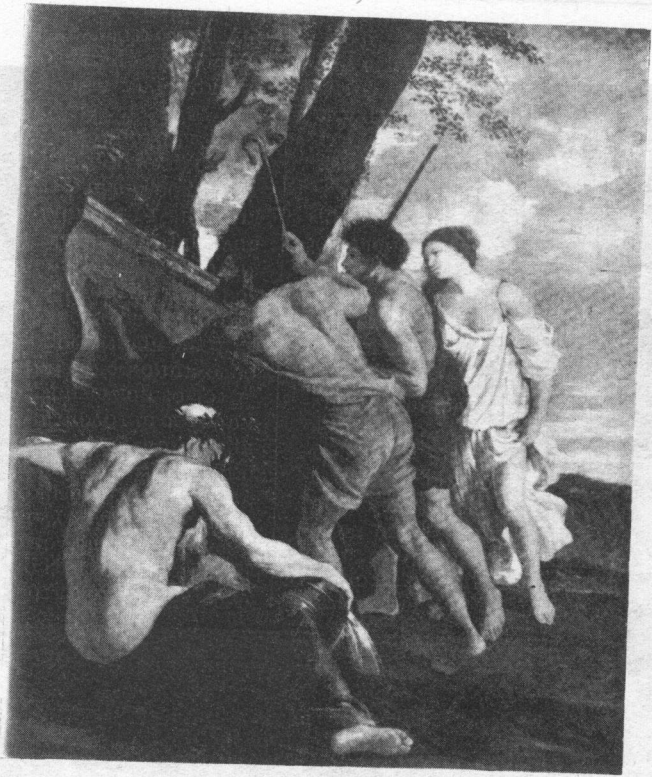
Γι' αὐτό τό τελευταῖο σᾶς θυμίζω τόν κατάλογο τοῦ Πράντο τοῦ 1885, πού ἐντάσσει τόν καλλιτέχνη στή Βενετσιάνικη Σχολή,⁷ καί ἀπό τήν ἄλλη τό ἄρθρο τοῦ Ζόζεφ Πιχόαν *El Greco-A Spaniard* πού δημοσιεύτηκε τό 1930.⁸ Ἀνάμεσα στίς δύο αὐτές χρονολογίες ἔλαβε χώρα ἡ μεταστροφή στήν Ἰσπανία ἀπέναντι στόν Θεοτοκόπουλο. Ἡ μελέτη αὐτοῦ τοῦ φαινομένου δέν μπορεῖ νά γίνει ἀποτελεσματικά κατά τή γνώμη μου, παρά ἐφαρμόζοντας τή θεωρία τῆς ὑποδοχῆς καί λαμβάνοντας ὑπόψη τήν ἐξέλιξη καί ἀνάπτυξη τοῦ ἰσπανικοῦ ἐθνικισμοῦ.

Τέλος, ἀλλά σέ ἐξάρτηση μέ τά προηγούμενα, θά ἔπρεπε νά ἐπανεξεταστοῦν τόσο τά θέματα τεχνολογίας καί ἀλλαγῆς τεχνολογίας στά ἔργα τοῦ Γκρέκο (τό πιό πρόσφατο δείγμα μιᾶς τέτοιας δουλειᾶς, περιορισμένο ὅμως ἀποκλειστικά στή Βενετία, εἶναι ἡ ἔκθεση *Da Tiziano a Greco per la storia del manierismo a Venezia*, τοῦ 1981) ὅσο καί τῆς εἰκονογραφίας του.

Ἔρχομαι στό σημερινό θέμα.

I

Ὁ Ντομένικο Γκρέκο εἶναι ἕνας πετυχημένος ζωγράφος. Οὔτε ἡ ἀποτυχία τοῦ Ἁγίου Μαυρικίου τοῦ Ἐσχοριάλ, πού δέν ἄρεσε στόν Φίλιππο τόν II καί κατ' ἐπέκταση ἡ ἀποτυχία τοῦ Γκρέκο νά γίνει ὁ ζωγράφος τοῦ Φιλίππου τοῦ II καί νά πάρει τίς περισσότερες παραγγελίες γιά τό Ἐσχοριάλ, οὔτε οἱ δίκες, οἱ διαμαρτυρίες, οἱ κακές γλωσσες, οἱ ζήλιες, οὔτε ἡ ἀναχώρηση ἀπ' τήν Ἰταλία πού δίνει τήν ἐντύπωση (ἐνδεχομένως κακῶς) ὅτι εἶχαν κλείσει πιά οἱ πόρτες γιά τόν Γκρέκο στή Ρώμη, τίποτε ἀπ' ὅλα αὐτά δέν μπορεῖ νά ἐπισκιάσει τή βασική διαπίστωση ὅτι ἀπό τήν ἀρχή τῆς «καριέρας» του μέχρι τό θάνατό του ὁ Γκρέκο ἦταν πετυχημένος. Μάρτυρας κατ' ἀρχήν τό γεγονός ὅτι σώθηκαν τόσα ἔργα του, ἀπό τά νεανικά του χρόνια μέχρι τό τέλος στό Τολέδο, μάρτυρας οἱ τιμές πού εἶχε ἀποσπάσει γι' αὐτά, μάρτυρας ἡ κοινωνική θέση αὐτῶν πού παράγγειλαν ἔργα του, μάρτυρας τά σονέτα τοῦ

Πουσέν, *Οἱ βοσκοί τῆς Ἀρκαδίας*, 1638-1639, Λουβρο

Παραβιθίνο καί τοῦ Γκόνγκορα μέ ἀφορμή τό θάνατό του. Μάρτυρας τέλος, καί μ' αὐτό θέλω νά τελειώσω, ὁ Σίγιουένθα πού γράφοντας τήν ἱστορία τοῦ Ἐσχοριάλ γύρω στό 1600 μέ 1605 (ὁ Γκρέκο ζεῖ στό Τολέδο καί εἶναι πάνω ἀπό 60 ἐτῶν τή στιγμή αὐτή) λέει τά ἑξῆς:

«Ἐνός Ντομίνικο Γκρέκο πού τώρα ζεῖ καί φτιάχνει θαυμάσια πράγματα στό Τολέδο (*hare cosas excelentes*) ὑπάρχει ἐδῶ ἕνας πίνακας τοῦ

4. Robert S. Lopez, "Hard Times and Investment in Culture", στόν τόμο *The Renaissance-Six Essays*, Harper Torchbook 1962, σελ. 29-54.

5. Στήν *Economic History Review*, τόμος XIV, No 3, Ἀπρίλιος 1962. Ἄρθρο πού γράφτηκε μέ τόν Miskimin. Βλέπε καί τήν ἐνδιαφέρουσα κριτική τοῦ Carlo Cipolla μέ τίς ἀπαντήσεις τῶν Lopez-Miskimin στό τεῦχος τοῦ Ἀπριλίου 1964 τοῦ ἴδιου περιοδικοῦ. Τό πρόβλημα γιά μᾶς εἶναι βέβαια ὅτι μᾶς ἐνδιαφέρει τό δεύτερο μισό τοῦ 16ου αἰώνα, ὅταν δέν μπορεῖ νά γίνεταί πιά λόγος γιά «Ἀναγέννηση». Ὁ ὄρος «Ἀντιαναγέννηση» πού χρησιμοποίησε πρῶτος, ἄν δέν κάνω λάθος, ὁ Haydn (*Counter-Renaissance*) καί μετά ὁ Battisti (*L' Antirinascimento*), εἶναι πολύ πιό κοντά στά πράγματα.

6. Corrado Barbagallo, "La crisi Economico-Sociale dell' Italia della Rinascenza" στή *Nuova Rivista Storica*, ἔτος XXXIV, Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος 1950, σελ. 390-411, καί τόμος XXXV, Γενάρης-Ἀπριλίου 1951, σελ. 1-38.

7. *Catalogo de los cuadros del Museo del Prado de Madrid por D. Pedro de Madrazo*, Quinta edicion, Μαδρίτη, 1885, σελ. 53.

8. *The Art Bulletin*, Μάρτιος 1930, σελ. 13-18.

Μπουσέ, 'Η "Αρτεμις στο μάνιο, 1742, Λουβρο

Ἁγίου Μαυριχίου μέ τούς στρατιῶτες του, πού τόν ἔφτιαξε γιά τόν παρεκκλήσιο αὐτοῦ τοῦ Ἁγίου· δέν ἄρεσε στήν Αὐτοῦ Μεγαλειότητα, πράγμα πού δέν εἶναι περίεργο γιατί ἄρεσε σέ λίγους, ἄν καί ἄλλοι λένε ὅτι ἔχει πολλή τέχνη καί ὅτι ὁ δημιουργός του ξέρει πολλά καί μπορεῖ κανεῖς νά δεῖ θαυμάσια πράγματα πού βγαίνουν ἀπ' τό χέρι του».

Αὐτή εἶναι ἡ εἰκόνα μέχρι τό θάνατό του τό 1614. Εἰκόνα πού θά πρέπει νι αὐτή νά μελετηθεῖ διεξοδικά μιά μέρα. Νά διορθωθεῖ, νά πλουτιστεῖ μέ τό νέο ὕλικό πού ἔχει δημοσιευτεῖ.

Δέν μᾶς ἀφορᾶ περισσότερο σήμερα.

Ἀκολουθεῖ μιά φάση ἔντονης κριτικῆς, μερικές φορές χλευασμοῦ, συχνότερα ἀδιαφορίας (πού εἶναι ἐπίσης μιά μορφή κριτικῆς) γιά τά ἔργα τοῦ Γκρέκο.

Δέν θά μᾶς ἀπασχολήσει σήμερα οὔτε αὐτή. Ἄρκοῦμαι ν' ἀναφέρω μερικά ἐνδεικτικά στοιχεῖα.

Τά πρώτα δείγματα πού ἔχουμε εἶναι τό βιβλίο τοῦ Πατσέκο, *Arte de la Pintura*, πού δημοσιεύτηκε στή Σεβίλλη τό 1649 (35 χρόνια μετά τόν θάνατο τοῦ Γκρέκο), τά *Discursos practicable del nobilissimo arte de la Pintura* τοῦ Μαρτίνεθ (γύρω στά 1675) καί μπαίνουντας πιά τόν 18ο αἰώνα τό *Museo Pictorico y Escala Optica* τοῦ Παλομίνου, τοῦ 1724 (χρονολογία δημοσίευσης τοῦ 2ου τόμου πού ἔχει ἕνα μικρό, θανατηφόρο, κεφάλαιο γιά τόν Γκρέκο). Οἱ τρεῖς

αὐτοί συγγραφεῖς δίνουν τόν τόνο γιά ὅλα τά γραπτά ὅπου ἀναφέρεται ὁ Γκρέκο πού δημοσιεύονται ἀνάμεσα στό 1724 καί στά 1830-1837: Norberto Caimo, Bourgoing, Jovellanos, Cean Bermudez, ἡ *Ἱστορία τῆς τέχνης* τοῦ Fiorillo. Τό κεντρικό ἐπιχείρημα πού βρίσκει κανεῖς σέ ὄλους: ὁ Γκρέκο, μαθητής τοῦ Τιτσιάνου, ἦταν τόσο καλός ζωγράφος στήν ἀρχή ὥστε πολλοί μπέρδευαν τά ἔργα του μέ αὐτά τοῦ Τιτσιάνου. Ἐνοχλημένος ἀπ' αὐτό καί θέλοντας νά πρωτοτυπήσει ἄλλαξε μανιέρα, μέ ἀποτέλεσμα τόν πλήρη ξεπεσμό τῆς τέχνης του ("trato de mudar de manera, con tal extravagancia, que ilego a hazer despreciable y ridicula su Pintura", γράφει ὁ Παλομίνου).

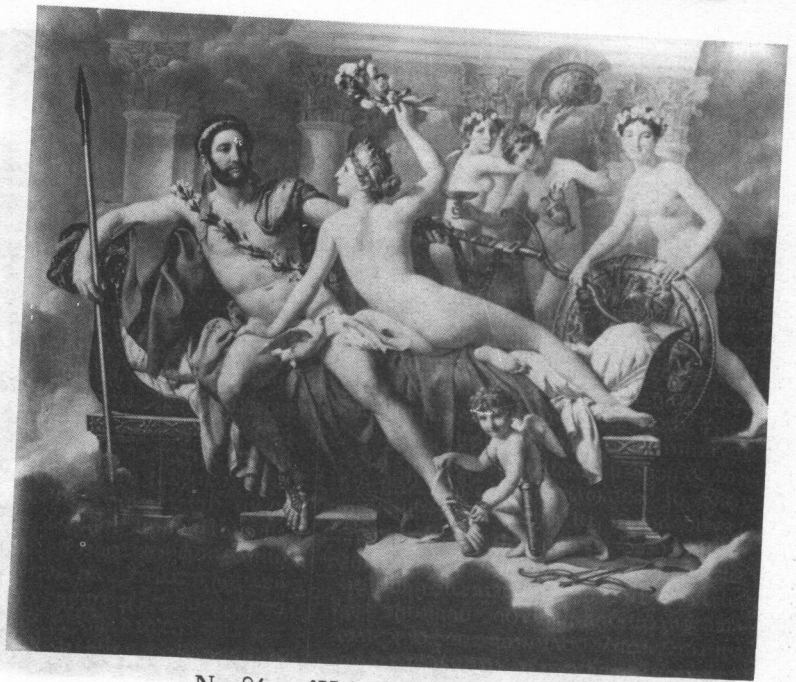
Ἡ σιωπή γύρω ἀπ' τόν Γκρέκο δέν εἶναι λιγότερο εὐγλωττη ἀπ' αὐτές τίς βίαιες καταγγελίες τῶν ἀξιῶν πού ἐκπροσωπεῖ. Ὁ Γκρέκο ἀπλούστατα δέν ὑπάρχει στά μεγάλα ταξίδια πού δημοσιεύονται στίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα, δέν ὑπάρχει στό *Voyage pittoresque et historique de l'Espagne* τοῦ Alexandre de Laborde (1820 ὁ τόμος μέ τήν περιγραφή τῆς Καστίλλης), δέν ὑπάρχει στό *Monuments des Arts du Dessin chez les peuples tant Anciens que Modernes* τοῦ βαρόνου Vivant Denon (ο 3ος τόμος μέ τήν ἰσπανική σχολή δημοσιεύεται τό 1829), δέν ἀναφέρεται καν στίς πρώτες δημοσιεύσεις τοῦ Βιανρτό, στό ἄρθρο στή *Revue Republicaine* τοῦ 1834, ἤ στό βιβλίο τοῦ 1835 *Études sur l'histoire des institutions, de la littérature, du théâtre et des beaux-arts en Espagne*.⁹ Ὁ Γκρέκο δέν ὑπάρχει στό Λουβρο, ἀλλά οὔτε στήν ἰδιωτική συλλογή τοῦ στρατάρχη Σούλτ πού εἶχε κατακλέψει τήν Ἰσπανία μέ τή γαλλική εἰσβολή τοῦ 1808 καί εἶχε τή μεγαλύτερη συλλογή ἰσπανικῶν ἔργων ἔξω ἀπό τή χώρα (109 πίνακες). Δέν ἀναφέρεται στά λεξικά Ἰσπανῶν ζωγράφων τοῦ Κιγιέ (1816) καί τοῦ Ο' Νήλ (1833), ἴσως στήν περίπτωση αὐτή μέ τή λογική ὅτι δέν ἦταν Ἰσπανός. Ἐπιβιώνει σέ κάποια λεξικά καί *Abcedaria* στήν Ἰταλία (Ticozzi, Zani) ὅπου μάλιστα ἀρχίζει καί ἡ σύγκριση ἀνάμεσα στόν Θεοτοκόπουλο καί σ' ἕναν χαρακτή *Domenico Delle Grecche*, σύγκριση πού θά περάσει στή συνέχεια καί στήν Ἑλλάδα μέσω τοῦ Μουστοξυῶδη. Αὐτή εἶναι σέ γενικές γραμμές ἡ κατάσταση τῆς δεύτερης φάσης πού, ὅπως εἶπα, δέν ἀποτελεῖ ἀντικείμενο τῆς σημερινῆς διάλεξης.

Γιά ὅποιον σκέφτεται ἱστορικά δέν ὑπάρχει ἀπόλυτη ἀρχή σέ τίποτα. Ὅσοι ὅμως δέν σκέφτονται ἱστορικιστικά δέν μποροῦν νά ὑποτιμοῦν τή σημασία τῶν τομῶν, τῶν ἐπαναστάσεων, τῶν μεγάλων ἀλλαγῶν στήν ἱστορία τῶν κοινωνιῶν. Παραμένει ὅμως καί γι' αὐτούς τό πρόβλημα νά «πιάσουν», νά συλλάβουν μιά συγκεκριμένη τομή, τίς διαστάσεις τῆς, τίς κινητήριες δυνάμεις τῆς καί κυρίως νά τήν ἐξηγήσουν.

Σὰς δίνω, βιαστικά, τὰ γεγονότα. Μέσα σ' αὐτὴ τὴ σιωπὴ γύρω ἀπ' τὸν Ντομένικο Γκρέκο (γιατὶ καὶ οἱ ὕβρεις τοῦ Μαρτίνεζ καὶ τοῦ Παλομίνου ἔχουν κοπάσει καὶ δὲν ἀκούγεται σχεδὸν τίποτα πιά), μέσα σ' αὐτὴ τὴ νεκρικὴ σιγὴ ἀνοίγει τὸ 1838 τὶς πόρτες τοῦ στό Παρίσι τοῦ Musée Espagnol τοῦ Λουδοβίκου-Φιλίππου μὲ 450 ἰσπανικοὺς πίνακες. Μὲ ὄχτῳ Γκρέκο ἀγορασμένους στὴν Ἰσπανία ἀπὸ τὸν βαρόνο Τάυλορ. Νὰ ἡ τομὴ. Ἡ, τουλάχιστον, ἡ ἐπιφάνεια τῆς τομῆς. Δεκάδες ἄρθρα στὸν τύπο, ἓνα μελοδραματικὸ διήγημα τοῦ Henry Berthoud, λανσάρουν μέσα σέ μερικοὺς μῆνες, γιὰ νὰ μὴν πῶ μέρες, τὴν ἱστορία τοῦ τρελοῦ ζωγράφου ποὺ ζωγράφιζε σέ στιγμὲς ψυχικῆς γαλήνης ἀριστουργήματα. Ἀνάμεσα στὰ ἔργα τὸ πορτρέτο, σήμερα στὴ Γλασκώβη (συλλογὴ Stirling Maxwell), ποὺ τότε θεωρεῖται πορτρέτο τῆς κόρης του, ὁ μόνος πίνακας ἀπ' τοὺς ὄχτῳ ποὺ ἔγινε δεκτὸς μὲ πραγματικὸ ἐνθουσιασμό ἀπ' τὸ κοινὸ καὶ τοὺς κριτικοὺς τῆς ἐποχῆς. Ἀρκετὰ θετικὰ ἀντιμετωπίστηκαν τὰ ὑπόλοιπα πορτρέτα (Rompeo Leoni, καὶ ἡ λεγόμενη *Αὐτοπροσωπογραφία*, σήμερα στὴ Σεβίλλη) καὶ μὲ σαρκασμὸ ἢ Ἀλληγορία τῆς *Ἱερᾶς Συμμαχίας* (τώρα Λονδίνο, Ἐθνικὴ Πινακοθήκη) ὅπως καὶ ἡ «Προσκύνηση τῶν βοσκῶν» (σήμερα στὸ Βουκουρέστι).

Αὐτὴ, λέγαμε, εἶναι ἡ πάνω μεριά τῆς τομῆς. Δὲν μποροῦμε νὰ ἀποπειραθοῦμε τώρα νὰ βροῦμε τίς αἰτίες τῆς. Τὸ προσωπικὸ γούστο τοῦ Τάυλορ; Τὸ γούστο ποὺ ἐπικρατεῖ στὸν ἄμεσο περίγυρο τῆς «ἀποστολῆς», κυρίως τὸ γούστο τῶν ζωγράφων Ντωζά καὶ Μπλανσάρ, μὲ τὴ στενὴ συνεργασία τῶν ὁποίων ὁ Τάυλορ ἀγόραζε στὴν Ἰσπανία ἀνάμεσα στὸ Νοέμβριο τοῦ 1835 καὶ στὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1837 πίνακες γιὰ τὸν Λουδοβίκο-Φίλιππο καὶ τὸ μελλοντικὸ Ἰσπανικὸ Μουσεῖο; Τὸ ρεῦμα τοῦ «ἰσπανισμοῦ» στὸν γαλλικὸ ρομαντισμὸ (ὁ Μεριμέ δημοσιεύει τὸ 1830 τὸ *Theatre de Clara Gazul, Comédienne espagnole*. — ποὺ γράφει τὸ 1825, ὁ Οὐγκώ τὸ 1830 τὸ *Hernani ou l' Honneur Castilan*, τὸ 1838 τὸν *Ρουί Μπλάζ*, ὁ Νοντιέ, φίλος προσωπικὸς τοῦ βαρόνου Τάυλορ μὲ τὸν ὁποῖο εἶχε συνεργαστεῖ ἀπ' τὸ 1820 στὸ *Voyages Pittoresques et Romantiques das l' Ancienne France*, ὁ Νοντιέ δημοσιεύει τὸ 1837 τὸ διήγημα *Inès de las Siergas*); Ἡ ζωγραφικὴ τοῦ γαλλικοῦ ρομαντισμοῦ ἢ τουλάχιστον μιᾶς τάσης ποὺ ξεκινᾷ ἀπ' τὸν Ζερικὸ καὶ συνεχίζεται μὲ τὸν Ντελακρουά μέχρι τὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1830; Οἱ ἀναλαμπές ποὺ λέγονται *Ἡ βάρκα τοῦ Δάντη* (1822), *Σκηνὲς ἀπ' τὶς σφαγὲς τῆς Χίου* (1824), *Ἡ ἐκτέλεση τοῦ Μαρίνο Φαλιέρο* (1826), *Ὁ θάνατος τοῦ Σαρδανάπαλου* (1827) ἢ τὸ ταξίδι στὸ Μαρόκο;

Ὅμως ἡ πολιτικὴ τοῦ Λουδοβίκου-Φιλίππου τί σχέση εἶχε μὲ ὅλα αὐτὰ; Καὶ οἱ μελετητὲς τῆς

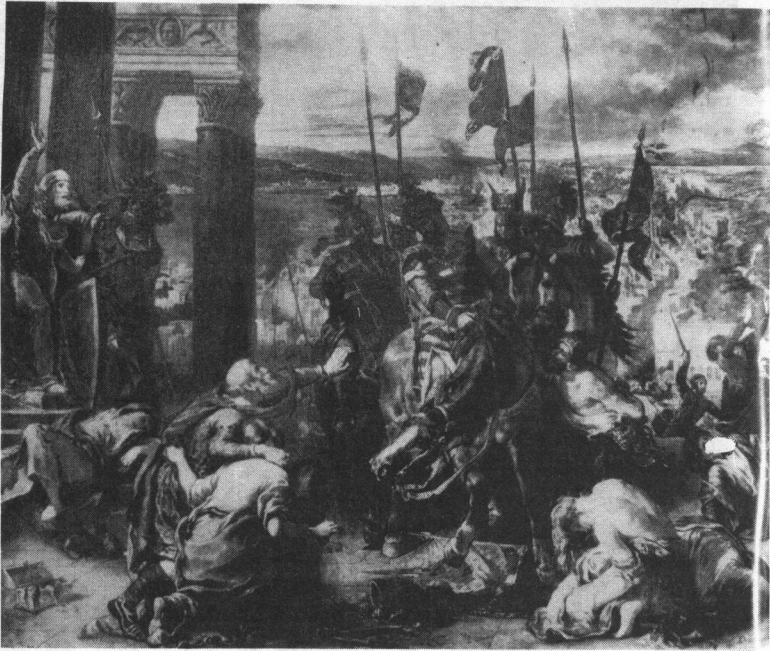

Νταβίντ, Ἡ Ἀφροδίτῃ ἀφοπλίζει τὸν Ἄρη μὲ τὴ βοήθεια τῶν Χαρίτων, 1824, Μουσεῖο Βρυξελλῶν

ἱστορίας τοῦ Ἰσπανικοῦ Μουσείου δὲν εἶναι σύμφωνοι ὅτι ἡ ἰδρυσή του ἦταν πράξη καθαρὰ πολιτικὴ; Καὶ ὁ Γκρέκο συγκεκριμένα γιατί ἀγοράστηκε; Ὁ Γκρέκο ποὺ κανεῖς τότε δὲν θεωρεῖ Ἰσπανὸ ζωγράφο; Καὶ πῶς ἀγοράστηκε; Καὶ ποιοὶ Ἰσπανοὶ καὶ μὲ ποιά ἐπιχειρήματα «πᾶσαν» τὸν Γκρέκο στὸν Τάυλορ; Καὶ τέλος, βέβαια, ἂν βγοῦμε ἀπ' τὰ πλαίσια τῆς ἀστυνομικῆς ἀντιληψῆς καὶ ἂν σταματήσουμε νὰ χρησιμοποιοῦμε γιὰ τὴ δουλειά μας μόνον τὸ μικροσκοπιο, τί ἐκφράζει εὐρύτερα αὐτὴ ἡ ἐπανεκτίμηση; Ἄς ἀφήσουμε τὸ πρόβλημα αὐτὸ πρὸς τὸ παρὸν ἀναπάντητο.

Ἡ φάση ποὺ ξεκινᾷ μὲ τὴν ἐπανεκτίμηση ποὺ ἐπιφέρει τὸ ἀνοίγμα τοῦ Ἰσπανικοῦ Μουσείου τὸ 1838 μὲ τοὺς ὄχτῳ Γκρέκο του, κρατᾷ τριάντα περίπου χρόνια. Οἱ ἐννοιες-κλειδιά τῆς φάσης αὐτῆς εἶναι ἡ τρέλα, ἡ ἰδιορρυθμία, ἢ "bizarrie vnement maladive" (Βιαρντό) ποὺ συνοδεύει τὸν ἐξαιρετὸ μαθητὴ τοῦ Τιτσιάνο στὶς καλὲς του στιγμὲς. Ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ δηλαδὴ ἔχουμε τὴ συνέχεια τοῦ Παλομίνου. Ἀπὸ τὸν Βιαρντό μέχρι τὸν Σαμφλερύ τὸ 1847 («ἡ ζωγραφικὴ σέ ντελίριο, εἰκόνες ποὺ βγαίνουν κατευθεῖαν ἀπὸ τρελοκομεῖο») τὸ ἐπιχείρημα εἶναι ἓνα. Καὶ ἐπαναλαμβάνεται.

Μιὰ ἐνδιαφέρουσα ἐξαιρεση. Ὁ συντηρητικὸτατος Θεόφιλος Γκωτιέ (ὁ ἐγκαινιστὴς τῆς θεωρίας «τῆς τέχνης γιὰ τὴν τέχνη») στὸ *Ταξίδι στὴν Ἰσπανία*, ποὺ πρωτοδημοσιεύεται στὸ Παρίσι τὸ 1843 μὲ τὸν τίτλο *Trá los Montes* κάνει,

Ντελακρουά, *Ἡ κατάληψη τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπό τούς Σταυροφόρους*, 1840, Λουβρο

ἀπ' ὅσο ξέρω, τήν πρώτη σύγκριση ἔργων τοῦ Γκρέκο μέ ἔργα σύγχρονης τέχνης καί ὑποστηρίζει ὡς καλά καί ἔργα τῆς δεύτερης μανιέρας τοῦ Γκρέκο.

Γκαωτιέ: «Ὅλα αὐτά δέν ἐμποδίζουν τόν Γκρέκο νά εἶναι μέγας ζωγράφος. Τά καλά ἔργα του τῆς δεύτερης τεχνοτροπίας του μοιάζουν πολύ μέ τά ρομαντικά ἔργα τοῦ Εὐγένιου Ντελακρουά». Αὐτό τό 1843.

Ἡ φάση πού ξεκινάει μέ τό ἀνοιγμα τοῦ Ἰσπανικοῦ Μουσείου πιστεύω ὅτι κλείνει γύρω στό 1860-1870. Τό 1869 δημοσιεύει ὁ Πάωλ Λεφόρ, στό πλαίσιο τῆς *Ἱστορίας τῶν Ζωγράφων ὄλων τῶν Σχολῶν* τοῦ Σάβλ Μπλάν, μιά μελέτη γιά τόν Θεοτοκόπουλο. Σοβαρή, μετρημένη, μεθοδική, ξεκινάει μέ τήν κατάρριψη τῶν «μύθων» πού εἶχαν δημιουργηθεῖ γύρω ἀπ' τό ζωγράφο: «Ὁ Γκρέκο οὔτε ὁ τρελός ἦταν οὔτε αὐτός πού ἐπέδιδε μέ κάθε τρόπο τήν πρωτοτυπία, ὅπως θέλησαν νά τόν δοῦν. Ἦταν ἕνας τολμηρός κολορίστας, ἐνθουσιώδης...». Ὁ Λεφόρ μιλάει γιά τίς «ἀνανεωτικές προσπάθειες τοῦ καλλιτέχνη» καί ἀσκεῖ (αὐτό γίνεται, ἀπ' ὅσο ξέρω, γιά πρώτη φορά) κριτική στόν Παλομίνο. Ἐγκαταλείποντας τή μανιέρα τοῦ Τιτσιάνο, τοῦ Τιντορέτο, τοῦ Πάλμα, ὁ Γκρέκο δημιούργησε μιά νέα σχολή (γιά πρώτη ἐπίσης φορά ἡ ἐγκατάλειψη τῆς μανιέρας τοῦ Τιτσιάνο ἀντιμετωπίζεται θετικά), τή σχολή πού ὁ Λεφόρ ἀποκαλεῖ «ἀσκητική καί ρεαλιστική». Ἐπίσης ἕνα ἄλλο νέο στοιχεῖο: Οἱ ἰδιομορφίες τοῦ Γκρέκο πού ἐνοχλοῦν ἀκόμη λίγο τόν Λεφόρ («une fantaisie bizarre, excessive

mais énergique, puissante et jamais vulgaire») ἐξηγοῦνται ὡς ἔκφραση τοῦ περιβάλλοντος («σ' αὐτό τό περιβάλλον μυστικιστικῆς ἔξαρσης καί θρησκευτικοῦ νατουραλισμοῦ ὁ Γκρέκο μεταμορφώθηκε μέχρις ὅτου πέταξε ἀπό πάνω του ὅλη τήν ὡραία βενετσιάνικη ἀρμονία»). Τό πνεῦμα αὐτό συνεχίζεται μέ τόν Κάβλ Γιούστι, μέ τό κεφάλαιο γιά τόν Γκρέκο στή βιογραφία τοῦ Βελάσκει (1888) καί στά ἄρθρα στή *Zeitschrift für bildende Kunst* τοῦ 1897-1898. Ὁ Γιούστι, φανατικός πολέμιος πολλῶν τάσεων τῆς σύγχρονης τέχνης, ἀντιμετωπίζει τόν Θεοτοκόπουλο ἱστορικά, συγχρόνως ὅμως καταγγέλλει τήν τελευταία μανιέρα του ὡς παθολογική. Ἐμφανίζεται (ἐπίσης νομίζω γιά πρώτη φορά) ἡ σύγκριση μέ τούς ἱμπρεσιονιστές (ἐδῶ ἀρνητικά). Ὁ Γιούστι εἶναι ὁ πρῶτος πού διαβάσει σωστά τήν ὑπογραφή τοῦ Θεοτοκόπουλου (1888), τονίζει τήν κρητική καταγωγή τοῦ καλλιτέχνη καί ἀναφέρεται στίς βενετσιάνικες πολιτιστικές ἐπιδράσεις στό νησί. Εἶναι ὁ πρῶτος πού ἐπιχειρεῖ ἕναν κατάλογο τῶν ἔργων τοῦ Γκρέκο καί διεξοδικές μορφολογικές συγκρίσεις ἀνάμεσα στίς παραλλαγές τοῦ ἴδιου θέματος (π.χ. «Ἡ ἐκδίωξη τῶν ἐμπόρων ἀπ' τό ναό»).

Οἱ συγκρίσεις μέ τή σύγχρονη τέχνη αὐξάνονται. Τό 1897 ὁ Κόσιο ἀποκαλεῖ τόν Γκρέκο «μεγάλο πρωτοπόρο, πατέρα τοῦ ἱμπρεσιονισμοῦ». Ἡ Χάνα Λύντς στό βιβλίο της γιά τό Τολέδο (1898): «Πόσο μοντέρνος, πόσο ἐλκυστικός, τί ἐπιδέξιος ὑπέροχος ἱμπρεσιονιστής ἦταν αὐτός ὁ ἄνθρωπος!».

Τό 1902 τό Πράντο ὀργανώνει τήν πρώτη ἀτομική ἐκθεση τοῦ Γκρέκο, ἐκθέτοντας τά 23 ἔργα πού ἀνήκουν στό μουσεῖο, μαζί μέ 61 ἔργα κυρίως ἀπό ἰδιωτικές συλλογές τῆς Ἰσπανίας. Ὁ ὑποδιευθυντής τοῦ Μουσείου Σαλβαδόρ Βινιέγκρα προλογίζει τόν κατάλογο μ' ἕνα ἀντιφατικό κείμενο πού ἀκολουθεῖ ἐν μέρει τόν Λεφόρ καί ἐν μέρει τόν Μαρτίνεθ. Τό Δεκέμβριο τοῦ 1903 τό Λουβρο ἀγοράζει γιά 70.000 φράγκα τόν πίνακα Ὁ Ἅγιος Λουδοβίκος τῆς Γαλλίας καί ὁ Μαρσέλ Νικόλ δικαιολογεῖ τήν ἀγορά λέγοντας ὅτι τό ἔργο εὐτυχῶς δέν ἀνήκει στήν τελευταία μανιέρα τοῦ ζωγράφου. Τώρα, γράφει ὁ Νικόλ, μέ αὐτό τό ἔργο, ἔχουμε στό Λουβρο ἕνα ἐνωτικό σημεῖο ἀνάμεσα στή βενετσιάνικη σχολή καί στόν Βελάσκει.¹⁰

Στό πνεῦμα τοῦ Λεφόρ καί τοῦ Γιούστι, γιά ὅ,τι ἀφορᾶ μιά αὐστηρή μεθοδολογία, δημοσιεύει

9. Ὃπου ὁ Βιארντό κάνει ἐκκλήση στή γαλλική κυβέρνηση νά στείλει στήν Ἰσπανία μιά ἐπιστημονική ἀποστολή γιά νά μελετήσει τά ἄρθρα, τίς τέχνες καί τόν πολιτισμό τῆς Ἰσπανίας. Τό Νοέμβριο τοῦ ἴδιου χρόνου ἡ ἀποστολή Τάυλορ ἀρχίζει τό ἔργο της. Ἄραγε ὑπάρχει σχέση ἀνάμεσα σ' αὐτά τά δύο γεγονότα;

ο Πάωλ Λαφόντ μιά σειρά από μελέτες ανάμεσα στο 1906 και στο 1911, όποτε και θά έκδοθεϊ τό βιβλίο του στό Παρίσι (ή πρώτη έκδοση σέ συνεργασία μέ τόν Μωρίς Μπαρές). Οί συγκρίσεις μέ τήν τέχνη του 19ου αιώνα πληθαίνουν. Οί "Αγγλοι (κυρίως ο Κάλμπερτ) βλέπουν στόν Γκρέκο έναν πρόδρομο του Μπλαϊγκ, οί Γάλλοι του Σεζάν.

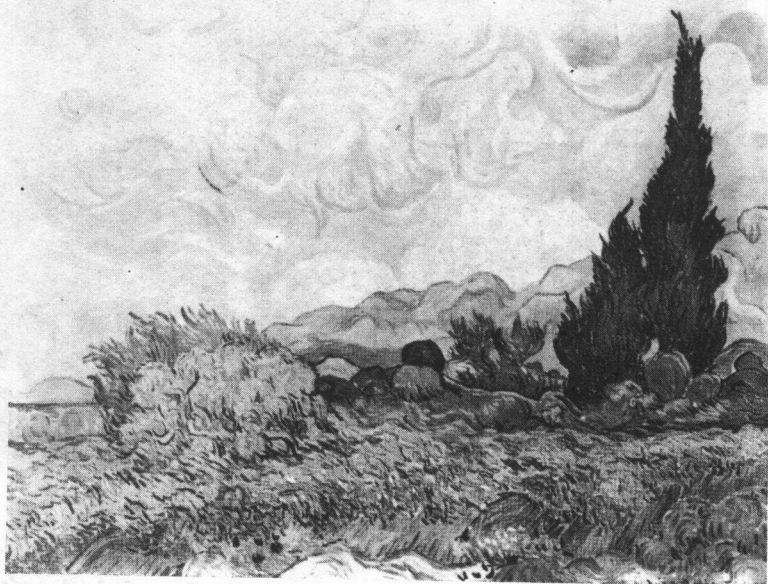
Τό Παρισινό Salon d' Automne του 1908 αφιερώνει μιά αίθουσα στόν Γκρέκο και στόν μικρό κατάλογο τής έκθεσης ο Πιέρ Έπ συγκρίνει ρητά τόν καλλιτέχνη μέ τόν Σεζάν και τόν Βάν Γκόγκ.

Τόν ίδιο χρόνο ο Κόσιο δημοσιεύει στήν Ίσπανία τήν πρώτη μεγάλη μονογραφία που ακολουθεί πιστά τόν Γιούστι σάν μεθοδολογία αλλά χαιρετίζει τόν πρόδρομο τής Μοντέρνας Τέχνης που ο Γιούστι περιφρονεί και ο Κόσιο λατρεύει. Η φάση αυτή κλείνει γύρω στα 1910-1912. Μέ έναν ύμνο στόν Γκρέκο και μιά νέα μυθολογία που δημιουργείται αντικαθιστώντας τίς προηγούμενες.

Τό 1910 ο Μάγιερ Γκρέεφε, ο λάτρης του Μανέ, του Σεζάν και του Βάν Γκόγκ, για τούς όποιους είχε ήδη δημοσιεύσει διεξοδικές μελέτες, δημοσιεύει τό *Ταξίδι στην Ίσπανία (Die Spanische Reise)*. Σ' ένα γράμμα σέ φίλο του στο Βερολίνο, που δημοσιεύεται στο βιβλίο, γράφει τίς περίφημες φράσεις: «Θωμά, βρήκα έναν άνθρωπο, ένα μεγάλο άνθρωπο, μιά διάνοια που ξεπερνάει κάθε έννοια: τόν Γκρέκο. "Έναν άνθρωπο απ' τή γειτονιά του Ρέμπραντ και τόσο κοντά μας όσο μπορεί νά είναι ένας σύγχρονός μας».

Δύο χρόνια αργότερα, ο Μωρίς Μπαρές επανεκδίδει μόνο του τό βιβλίο του για τόν Γκρέκο, *Ο Γκρέκο ή τό μυστικό του Τολέδου*. Ο προσωπικός φίλος του Μωρράς και τής Action Française, ο συντηρητικός πολιτικός που απ' τό 1893 εξέδιδε φυλλάδια ενάντια στους ξένους στή Γαλλία και ζητούσε τήν απέλασή τους, ο όπαδός τής γαλλικής μοναρχίας γράφει έναν ύμνο στόν Γκρέκο και στήν πόλη του Τολέδου, όπου τό ένα εκφράζει τό άλλο. Ο Μπαρές είναι νομίζω ο πρώτος που θεωρεί τή λεγόμενη δεύτερη ματιέρα του Γκρέκο καλύτερη από τήν πρώτη.

Στό όνομα του καθολικού μυστικισμού, ιδανικό που έναρκώνει ο Γκρέκο, ο Μπαρές γράφει: «Ο Γκρέκο εγκαταλείπει, απορρίπτει όλα τά θεατρικά τερτίπια που είχε μάθει στό σχολείο

Βάν Γκόγκ, *Τό χωράφι μέ τό στάρι*, 1889, Λονδίνο, Έθνική Πινακοθήκη

των Βενετσιάνων: αυτό γιατί έχει ψυχή βαθιά και προσεκτική».

Μέ τά βιβλία του Μεγιέρ Γκρέεφε και του Μπαρές κλείνει ένας κύκλος επανεκτίμησης και χρησιμοποίησης του Γκρέκο, αυτός που ξεκινάει στή δεκαετία του '60 του 19ου αιώνα μέ τήν άρνηση τής θεωρίας τής τρέλας του Γκρέκο (σταθερή πεποίθηση τής προηγούμενης φάσης, που ξεκινάει μέ τό άνοιγμα του Musée Espagnol στα 1838) αλλά και μέ τήν αισθητική απόρριψη των έργων τής τελευταίας περιόδου στο Τολέδο. Τό κλείσιμο αυτού του κύκλου αποτελεί συγχρόνως και τό άνοιγμα ενός καινούργιου που αρχίζει άκριβώς μόλις πριν από τόν πρώτο παγκόσμιο πόλεμο. Δέν θά άσχοληθούμε σήμερα μέ τή συνέχεια αυτή.

Άς σταματήσουμε στο 1910-1912 που αρχίζει ή λατρεία του Γκρέκο και άς κάνουμε μερικές ρητορικές έρωτήσεις: ανακαλύφθηκε λοιπόν ο Γκρέκο; Άπό ποιόν; Γιατί;

II

Σίγουρα δέν ανακαλύφθηκε. Έπανεκτιμήθηκε μέ έναν όρισμένο τρόπο που ταίριαζε στίς ανάγκες κάποιων ρευμάτων στο δεύτερο ήμισυ του 19ου και στίς άρχές του 20ου αιώνα. Άπό ποιόν; Είδαμε ποιά είναι τά όνόματα που φαίνονται όταν κανείς φάχνει σέ βιβλιοθήκες 60 μέ 120 χρόνια αργότερα και προσπαθεί νά βρει τά χνάρια μιάς μεταστροφής. Αυτό όμως δέν άρκει. Δέν άρκει, άν δέν είναι λάθος. Άπό ποιόν, από ποιούς επανεκτιμήθηκε ο Γκρέκο στήν περίοδο 1838-1912;

10. Marcel Nicolle, "Les récentes acquisitions du musée du Louvre", στή *La Revue de l' Art Ancien et Modern*, τόμος XVII, Γενάρης-Ίούνης 1905, σελ. 410: "Le tableau que le Louvre a acquis en décembre 1903 (au prix de 70.000 frs.), bien que très caractéristique du maître, ne présente pas cette outrance de facture, cette simplification excessive des colorations, que le Greco devait pousser à l' extreme. (...) Avec le Greco, nous avons maintenant au Louvre le trait d' union entre l' école vénitienne et Velasquez".

Σεζάν, *Οι μεγάλες λουόμενες*, 1895-1905,
Λονδίνο, Έθνικη Πινακοθήκη

Μιά πρώτη απάντηση θά ήταν απ' τή «σύγχρονη τέχνη» τής περιόδου αυτής. 'Ο Γκρέκο άνακαλύφθηκε απ' τή ζωγραφική του ρομαντισμού, του ρεαλισμού, του ίμπρεσιονισμού, του συμβολισμού, του κυβισμού και του έξπρεσιονισμού. 'Ο Γκρέκο άνακαλύφθηκε απ' τή ζωγραφική αυτή. Χάρη στην ύπαρξη τής ζωγραφικής αυτής.

"Ας πάμε άνάποδα. "Οσο κυριαρχεί άπόλυτα μία ζωγραφική άντίληψη, και γενικότερα μία αισθητική, του τύπου

* τών Βοσκών τής Άρκαδίας του Πουσέν (0,85x1,21 Λουβρο, 1638-1639), έργο σύγχρονο μέ τήν *Arte de la Pintura* του Pacheco

* τής Άρτέμιδας στό μπάνιο του Μπουσέ του 1742 (Λουβρο, μουσαμάς 0,56x0,73)

* του έργου του Νταβίντ 'Ο Άρης άφοπλίζεται άπό τήν Άφροδίτη μέ τή βοήθεια τών Χαρίτων του 1824 (μουσαμάς 3,08x2,62, Βρυξέλλες), ό Γκρέκο «δέν περνάει». "Αν δέν έξοργίζει, τουλάχιστον δέν άρέσει.

"Όταν άντίθετα ό Ντελακρουά ζωγραφίζει τό 1840 έναν πίνακα όπως *Τό πάρισμο τής Κωνσταντινούπολης* απ' τούς Στανροφόρους (μουσαμάς, 4,10 x 4,98 μ., Λουβρο)

* όταν ό Χάν φόν Μαρές ζωγραφίζει τό 1880 τόν *Ίππότη πού σκοτώνει ένα δράκο* (τέμπερα περασμένη μέ λάδι, πάνω σε ξύλο, 65 x 45 εκ., Βερολίνο, Nationalgalerie)

* όταν ό Σεζάν ζωγραφίζει τίς *Μεγάλες Λουόμενες* του άνάμεσα στό 1895 και στό 1905 (1,27 x 1,96 μ., Λονδίνο, Έθνικη Πινακοθήκη)

* όταν ό Πικάσο ζωγραφίζει τό 1901 τήν *Ταφή του Casagemas* (1,50 x 0,90 μ., Παρίσι, Musée d' Art Moderne de la Ville de Paris)

* όταν ό Βάν Γκόγκ ζωγραφίζει τό 1889 (μουσαμάς, 0,72 x 0,90 εκ., Λονδίνο, Έθνικη Πινακοθήκη) *Τό χωράφι μέ τό στάρι*

* όταν οι modernistas τής Βαρκελώνης και τής Μαδρίτης, ό 'Ινάσιο Ζουλοάγκα και ό Σαντιάγκο Ρουσιγιόλ άνακηρύσσουν τόν Γκρέκο «προστάτη» τής ζωγραφικής τους, τότε θά μπορούσαμε νά πούμε ότι οι αισθητικοί, οι κριτικοί και οι ιστορικοί τής τέχνης, άπό τόν Γκωτιέ στόν Κόσιο κι άπ' τόν Γιούστι στόν Μεγιέρ-Γκρέφε, «έντολοδόχοι» έστω και ύποσυνείδητα αυτών των ρευμάτων, άναγκάζονται νά εκτιμήσουν-χρησιμοποιήσουν-έρμηνεύσουν τόν Γκρέκο και τά έργα του.

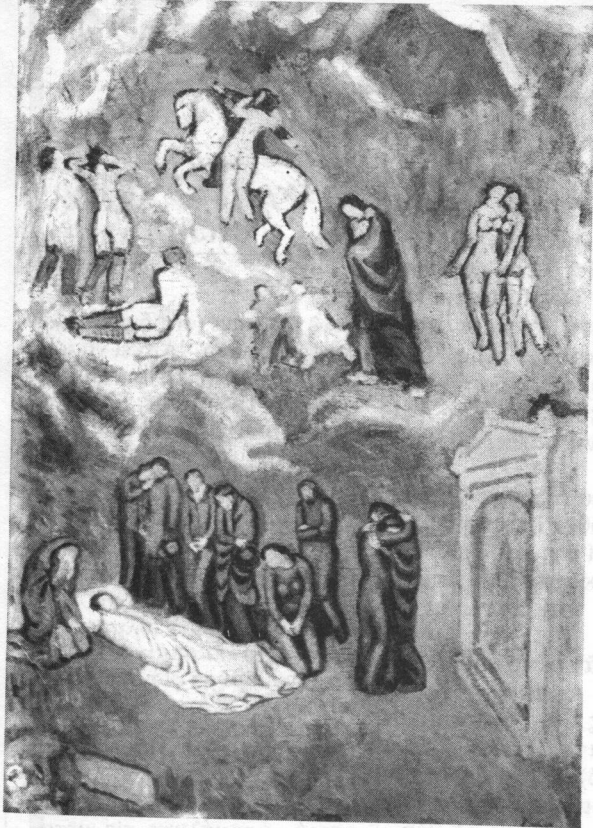
Πρόκειται όμως πραγματικά για τόν Γκρέκο; Για τόν συγκεκριμένο καλλιτέχνη στην ολότητα του ή για τόν συγκεκριμένο καλλιτέχνη στό βαθμό πού είναι συμμετοχος ή τουλάχιστον θεωρείται ότι είναι έκφραστής ενός καλλιτεχνικού ρεύματος; Δέν θά ήταν νομίζω ύπερβολικό νά πώ ότι ό Γκρέκο έπανεκτιμάται και χρησιμοποιείται (άπό μία χρονική περίοδο και πέρα και πάντοτε βέβαια μέ όρισμένους τρόπους) στό βαθμό πού είναι μανιεριστής και στό βαθμό πού θεωρείται μανιεριστής. Χωρίς νά άσχοληθούμε μέ τήν, καθόλου άπλή, θεωρία του αύγου του Κολόμβου, άς πούμε ότι ισχύει περισσότερο ότι ό Γκρέκο έπανεκτιμάται επειδή έπανεκτιμάται ό μανιερισμός στό σύνολό του, άπό τό ότι έπανεκτιμάται ό μανιερισμός επειδή, μαζί μέ άλλα φαινόμενα, ύπάρχει και ή ζωγραφική του Γκρέκο πού είναι μανιεριστική.

'Ο μανιερισμός έπανεκτιμάται ή μάλλον οι δύο τάσεις του μανιερισμού.

Και οι χρονολογίες συμπίπτουν. Για νά μή σάς κουράζω: Στις παραδόσεις του σχετικά μέ τή *Δημιουργία τής τέχνης του μπαρόκ στη Ρώμη* στό Πανεπιστήμιο τής Βιέννης, τό χειμερινό έξάμηνο του 1894/95, ό Άλφους Ρήγκλ άναφέρεται στους μανιεριστές. Γράφει ότι ακολουθούν τήν τέχνη του Μιχαήλ Άγγέλου τής τελευταίας φάσης τής ζωής τους, «άλλά τό πνευματικό βάθος ύποχωρεί όχι τόσο λόγω αδυναμίας όσο επειδή δέν τό θέλουν, δέν ζητούσε κανείς κάτι τέτοιο τήν περίοδο τής Άντιμεταρρύθμισης». 'Εδώ τά έχετε ήδη όλα. Τή δικαίωση τής τέχνης (πού δέν άρέσει στόν Ρήγκλ), και τήν εξήγηση τής έλλειψης πνευματικότητας: «ή έποχή δέν τήν ήθελε». Τό 1911 κλείνει ή φάση τής έπανεκτίμησης του μανιερισμού. Δημοσιεύονται συγχρόνως τρία βιβλία για 'Ιταλούς μανιεριστές μέ άπόλυτα θετική στάση των συγγραφέων άπέναντι στό άντικείμενό τους: τό βιβλίό του Μπουσε για τόν Σίγκολι, του Σουλτσε για τόν Μπρονζίνο, και του Γκόλντσμιτ για τούς Ποντόρρο και Μπρονζίνο.

Αυτή είναι λοιπόν ή εξήγηση; 'Ο Γκρέκο έπανεκτιμάται επειδή έπανεκτιμάται ό μανιερισμός; Ναι, τουλάχιστον έν μέρος.

'Αλλά στην ίδια ακριβώς περίοδο δέν έπανεκτιμάται και τό μπαρόκ; Άκριβώς στα ίδια χρόνια δέν έπανεκτιμάται και ό Ρέμπραντ; Τό 1854,

Πικάσσο, *Η ταφή του Κασαγέμαξ*, 1901, Παρίσι, Μουσείο Μοντέρνας Τέχνης

τελείως ξαφνικά και «άπροετοίμαστα», δέν δημοσιεύει ο Έντουαρντ Κολόφ τή μελέτη του για τόν Ρέμπραντ, όπου καταγγέλλει τίς προκαταλήψεις μέ τίς όποίες έχουν σκεπάσει τόν καλλιτέχνη ιστορικοί και φιλόσοφοι τής τέχνης; Κι αυτή ή ιστορία δέν συνεχίζεται μέ ένταση ανάμεσα στά 1854 και στά 1906, όπου εορτάζονται θριαμβευτικά τά τριακόσια χρόνια άπ' τή γέννηση του Ρέμπραντ;

Στήν ίδια περίοδο δέν επανεκτιμᾶται, δέν «ανακαλύπτεται» και ή τέχνη τής όψιμης αρχαιότητας; Ο ίδιος ο Ρήγκλ στή *Spätromische Kunstindustrie*, πού δημοσιεύεται τό 1901, δέν τελειώνει τόν πρόλογό του γράφοντας ότι πιστεύει πώς έτσι «κλείνει ένα κενό στήν αλυσίδα τής παγκόσμιας ιστορίας τής τέχνης»;

Ο Γκρέκο επανεκτιμᾶται σίγουρα και έπειδή έχει κάτι νά πει στους όπαδούς σημαντικών καλλιτεχνικών ρευμάτων του δεύτερου μισού του 19ου και τών αρχών του 20ου αιώνα.

Έπανεκτιμᾶται και έπειδή εκπροσωπεί μαζί μέ άλλους ένα ρεύμα στό έσωτερικό του μανιερισμού.

Έπανεκτιμᾶται και έπειδή από τά μέσα του 19ου αιώνα σέ μία φάση θριαμβευτικής άνόδου τής αστικής τάξης στή Δυτική και Βόρεια Ευρώπη (τό Κομμουνιστικό Μανιφέστο τήν περιγράφει μέ τά έντονότερα λόγια), τά πάντα, ή μάλλον, σωστότερα, πολλά πράγματα, επανεκτιμήθηκαν, χρησιμοποιήθηκαν, κατακτήθηκαν. Η μπουλντόζα πού αποτέλεσε τήν επιστημολογική δικαιώση αυτής τής δουλειᾶς λέγεται θετικισμός.

Στό χώρο τής παραγωγής και τής κατανάλωσης τής τέχνης τό φαινόμενο εκφράζεται μέ τόν έ-

κλεκτικισμό πού κυριαρχεί άπ' τίς αρχές του αιώνα μας και ξεκινάει κι αυτός δειλά δειλά στή δεκαετία του 1830. Ποιός άντισταθήκε και θά 'λεγα ποιός μπορούσε νά άντισταθεί τουλάχιστον στό χώρο τής ιστορίας και τής κριτικής τών εικαστικών τεχνών, γιατί είναι γνωστό διαφορετικά πόσο καταλυτική ύπηρεξε ή μαρξιστική κριτική στό θετικισμό; Στόν χώρο τών εικαστικών τεχνών άντίσταση προβλήθηκε μόνο από μία άκρως συντηρητική, θά λέγαμε άριστοκρατική, τάση πού γρήγορα έχασε τό παιχνίδι.

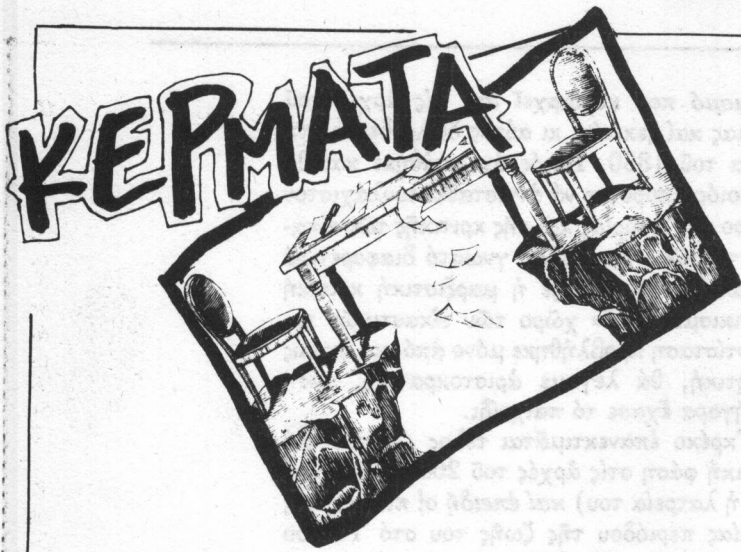
Ο Γκρέκο επανεκτιμᾶται τέλος (μιλάω για τήν τελική φάση στίς αρχές του 20ου αιώνα πού αρχίζει ή λατρεία του) και έπειδή οι πίνακες τής τελευταίας περιόδου τής ζωής του στό Τολέδο άνταποκρίνονται στίς άνάγκες και στά γούστα τών άντιδραστικότερων όπαδών του σπιριτουαλισμού.

Τό 1904, στήν ύμνητική νεκρολογία για τόν Ρήγκλ πού δημοσιεύει στή Βιέννη ο Μάξ Ντβόρακ, άνέφερε και μία φράση πού του είχε πει ο Ρήγκλ προσωπικά: «Ο καλύτερος ιστορικός τής τέχνης, του είπε, είναι αυτός πού δέν έχει προσωπικό γούστο μία και τό πρόβλημά μας στήν ιστορία τής τέχνης είναι νά βρούμε άντικειμενικά κριτήρια τής ιστορικής εξέλιξης». Νά λοιπόν, διατυπωμένος ξεκάθαρα, ένας άπ' τους λόγους για τους όποιους έγιναν οι επανεκτιμήσεις του Γκρέκο (γιατί όπως είπαμε έγιναν περισσότερες άνάμεσα στό 1838 και στό 1912)¹¹ στήν περίοδο πού μελετήσαμε σήμερα.

Είπα ότι σ' αυτή τήν μπουλντόζα πού αρχίζει τή δουλειά της γύρω στά 1840 (τό έγχειρίδιο του Κούγκλερ του 1842 είναι τό πρώτο άπτό δείγμα) ή άντίσταση πού προβλήθηκε ήταν, δυστυχώς, έλάχιστη. Ένας Έλβετός πατρίκιος, πού μισούσε και περιφρονούσε τά δημοκρατικά πολιτεύματα, πού πήρε άνοιχτά θέση κατά τής αστικής επανάστασης του 1848 («του Φεβρουαρίου»), ένας λάτρης τής ιταλικής αναγέννησης πού δέν μπορούσε νά δεχτεί νά τήν εξισώσει μέ άλλες περιόδους στό όνομα μιᾶς θετικιστικής φευτοαντικειμενικότητας, ο Γιακόμπ Μπούρχαρντ είναι ένας άπ' τους έλάχιστους πού πήραν θέση ένάντια στό παντοδύναμο ρεύμα.

Τό 1852 έγραφε στόν Πώλ Χάυζε: «Είναι για μένα άπόλυτη άνάγκη νά άπελευθερωθώ έπιτέλους από αυτήν τή γενική φευτοαντικειμενική τάση πού άποδέχεται τό καθετί και νά ξαναγίνω μισαλλόδοξος».

11. Πού έχουν όμως όλες τύ κοινό στοιχείο ότι από τήν όπτική γωνία πού γίνονται, τουλάχιστον μερικά έργα του Θεοτοκόπουλου (όχι βέβαια πάντοτε τά ίδια) θεωρούνται αξιοπρόσεκτα και ενδιαφέροντα άν όχι έλλογικά.

Τό ξύρισμα της Κυριακής

Λογιοτατίζει τό *Βήμα* της Κυριακής. Έκ συστήματος και έξ ιδεολογίας. Στους τίτλους του, στίς ανώνυμες ή ψευδώνυμες στήλες του, στά σχόλιά του, ή τάση νά στυλιβωθεί ή χρησιμοποιούμενη γλώσσα μέ ολίγην από καθαρεύουσα είναι εμφανέστατη. Καί κραυγαλέα τά λάθη (σκετόι προβοκάτορες...) πού προκύπτουν ως έκ τής ήμιμαθείας.

Η έπιλογή τής περιποιημένης, μακιγιαρισμένης γλωσσικής επιδερμίδας, αὐτῆς πού θά φαντάζει καί θά θαμπώσει, ύπηρετεῖ πιθανόν τή δημιουργία (ή συντήρηση) κύρους, τώρα πού ή έν λόγω εβδομαδιαία τοῦ Συγκροτήματος ἀναφέρεται ὄλο καί συχνότερα ως ἔγκυροφανής. Πῶς ἀλλιῶς νά χαρακτηριστεῖ ὅταν οἱ προνομιακές στήλες τής (Σίβυλλες, Μπουμπληδες, Βηματοδότες...) ἔχουν ἀναγάγει τό κουτσομπολιό (πολιτικό, ἀθλητικό, καλλιτεχνικό...) σέ ἐπιστήμη. Ἀκόμη καί οἱ ἐνυπογράφως δημοσιογραφοῦντες ἀφήνονται νά ἐνδώσουν στό «κάπου πῆγα, κάποιον εἶ-

δα, κάτι μοῦ ἔπε νά σᾶς πῶ».

Ἡ καθαρευουσιάνικη ἐξάρτυση ὅμως, ή στυλιστική χρήση λόγων ἐκφράσεων ή ἀρχαιοελληνίζοντων τρόπων ἐλάχιστα συντελεῖ στήν ἀναστήλωση τοῦ πεπτωκότος κύρους. Ἰδίως ὅταν τά λάθη πού κατορθώνουν νά παρεισφρήσουν εἶναι σημαντικά, στατιστικῶς καί ἄλλως πως. Καί δέν μιᾶμε γιά λάθη πού πολύ εὐκόλα παραπέμπονται στή δικαιοδοσία τοῦ σεσημασμένου φωτοεκθέτοντος δαίμονος ἀλλά γιά ὅσα ἀπορρέουν ἀπό ἐλλειπή γνώση (συνοδευόμενη συνήθως ἀπό τήν αὐτάρκεια ἐκείνη πού πετάει ἀπ' τό παράθυρο τά λεξικά καί τή γλωσσική εὐθύνη ὡς πρὸς τοῦς ἀναγνώστες).

Εἶχαμε ἀναφέρει καί παλαιότερα τέτοιας μορφῆς λάθη («το κόμμα, του κόμματος, τω κόμμα» εἶχε γραφεῖ πρό καιροῦ στήν τελευταία σελίδα, π.χ.). Τό πρόσφατο δείγμα ὅμως εἶναι ἱκανό καί μόνο του νά πείσει γιά τήν καταμαρτυρούμενη γλωσσική ἀλαζονεία. Μπανάλ φαίνεται ή

φράση «στήν κόψη τοῦ ξυραφιῶ». Τή λένε οἱ πληβεῖοι, ἄρα δέν ἀπαρτῶναι στυλ. Ἔτσι, ὁ περί παιδείας φάκελος, τῆς 8ης Νοεμβρίου, τιλοφορήθηκε δῖς (στήν πρώτη σελίδα καί στό σαλόνι) «Ἐπί ξηροῦ ἀκμῆς».

Ἄν τώρα ὁ ξηρός τυγχάνει παλαιόθεν ἔραστής τοῦ ὑψιλον καί ὄχι τοῦ ἦτα, ἄς πάει νά κόψει τό λαιμό του, ἔστω καί πάνω στήν ἀκμή του.

Ἀλλά ἂν «κάπου, κάπως, ἀπό κάποιον» τσιμπολόγησε τή φρασούλα (πιθανότατα ἀπό λόγο προφορικό) καί ἐκ τῶν συμφραζομένων ὑποψίαστικες χονδρικῶς τό νόημα τῆς, ἔ, ὑπάρχουν καί τά λεξικά (ψιλά γράμματα...) γιά νά διασταυρώσεις τή σημασία τῆς. Ὑπάρχουν ἐπίσης οἱ γλωσσολογοῦντες τῆς ἴδιας τῆς ἐφημερίδας πού γλωσσοτρῶνε τόν κ. Σαρτζετάκη γιά τίς ἀκροβασίες του. Ὅμως ἂν ὁποιος πρέπει νά ρωτήσῃ ντρέπεται, ἐπειδή μπορεῖ καί νά φανεῖ ἀδαής (ἔ, καί; ποιός ὁ παντογνώστης);, ἀπλῶς ἀποφεύγει νά ρωτήσῃ. Καί δίνει κι αὐτός μιά βοήθεια στήν... ἀκμαία ξηρότητα καί ρηχότητα.

Τ. Σμπούρης

Ἄκρα τοῦ τάφου σιωπῆ

Τοῦς ἀγαπάει τοῦς διανοούμενους ή ἐξουσία. Ἀρκεῖ νά κάνουν τό δικό της. Νά ψιμυθῶνουν τήν εἰκόνα της. Νά «δικαιολογοῦν» ἀπό τίς ἀρμόδιες στήλες, τοῦ *Βήματος* π.χ., τήν πολιτική της. Γιά τοῦς ἑτεροδοξοῦς ὑπάρχουν ἄλλοι τρόποι. Ἡ ποινικοποίηση τῆς κριτικῆς λόγου χάρι. Στό ἀπυρόβλητο ὁ πρωθυπουργός — ἀλάθητος γάρ. Ἔτσι, λοιπόν, καί κάποιος τολμήσει νά γράψῃ τό παραμικρό ἐναντίον του, μαῦρο φίδι πού τόν ἐφαγε.

Φίδι δικαστικό: Ὅπως τό Ἄντι. Πού πρέπει νά πληρώσει 6.000.000 δρχ. πρόστιμο στήν ΑΧΧΟΝ. Ἐπειδή, ὄσισιαστικά, ἀποκάλυψε τίς μεταφραστικές λοβιτοῦρες τοῦ Λούβαρη, φίλου καλοῦ τοῦ πρωθυπουργοῦ κ. Παπανδρέου.

Φίδι αὐριανιστικό: Ὅπως τόν Μανόλη Ἀναγνωστάκη. Ἐπειδή διανοήθηκε ὅτι ὁ πρωθυπουργός τυγχάνει ἀναρμόδιος («γιά ἱστορικούς λόγους») νά εἶναι (δι' αὐτοαναγορεύσεως) ὁ κεντρικός ὀμιλητής στή γιορτή τοῦ Γοργοπόταμου. Γιά νά ἐκτοξεύσει ἐναντίον του ή *Αὐριανή*, στίς 19 Νοεμβρίου, λίγη ἀπ' τή λάσπη τῆς ἀποθήκης της. Συμβουλευόντάς τον (ή ἀπειλώντας) τον «νά πάγει νά γράφῃ κακά πράγματα γιά τῶς ἐπὶ τῆν ἱστορικήν σύνταξιν πού τοῦ ἔδωκε ὁ Παπαδόπουλος». Τό ψεῦδος ἐναντίον τῆς ἱστορίας — ἔτσι κι ἀλλιῶς ἀνέλαιβαν νά τήν ξαναγράψουν κατὰ τίς βουλές τους.

Καθόλου τυχαῖες αὐτές οἱ (παρα)κρατικές ἐπιθέσεις ἐναντίον ὄσων κρίνουν καί ἐλέγχουν. Ὅχι ὅμως οἱ πρῶτες οὔτε κι οἱ μόνες. Καί δέν θά κοπάσουν. Οἱ φάκελοι νά ναι καλά κι ἀπό ἀπόρρητα, ἀτομικά δικαιώματα καί πολιτικές ἐλευθερίες βλέπουμε. Ἄφου ἔχει κόστος ή ἐξουσία καί ή διατήρησή της. Ἄς τό πληρώσουν λοιπόν οἱ πολῖτες.

Παντελής Μπουκάλας

Ἡ ἑορτή τοῦ ὄνου κατά τόν Μεσαίωνα

Ὁ ταχυδρομικός φάκελος κοινός. Οἱ διευθύνσεις γραμμένες μέ χέρι σίγουρο. Ὁμορφα γράμματα. Ἡ μορφή τους, βυζαντινή, τούς ἔδινε κύρος. Ὁ ἀποστολέας ἀγνωστός μας: «Διονύσιος Σουρλής, Ἀγρίνυ». Στή λευκή κόλλα διαβάσαμε τοῦτα τά λόγια:

«Ἀξιότιμε κύριε ἐκδότα τοῦ Πολίτη

Ἄρτι ἐπιστρέψας ἐκ Παδούης, ὅπου ὕπηγα νά σπουδάσω ἰατρικήν, μετά συγκινήσεως βαθυτάτης ἐπληροφορήθην τά τῆς ἀφίξεως τῆς ἱερᾶς εἰκόνας «Ἄξιον Ἔστί» καί τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου κ. Δημητρίου. Ἄλλ' ὅποια θλίψις! Ὁ δάκτυλος τῶν ὕλιστων κινεῖ τούς πλειόνας τῶν κονδυλοφόρων. Ἀνέγνωσα, λοιπόν, πλεῖστα ὄσα κείμενα κοῦφα, κίβδηλα, ποταπά! Περί τοῦ Μεσαιῶνος, ὄν ἐπειγόντως ἐπαναφέρει ἡ πολιτεία, περί ξυλλογῆς τε καί ξυλοκαΐας. Πρωτίστως δέ περί τῆς καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς, ἥτις ἐποίησεν ἐκποδῶν τόν ἐκ Δύσεως ὀρμώμενον ὄρθον λόγον.

Ἦ τῆς ἀδαημοσύνης. Δικαίως ὁ συνώνυμός μου προπάππος, ἐν ἔτει 1866, ἔγραψεν εἰς τήν πρός τήν Ἀγνήν ἐξ Ἀγρινίου δευτέραν ἐπιστολήν του: «Οἱ γράφοντες διά τούς Γραικοὺς ἀναγκάζονται πολλάκις νά διαφωτίσωσι πράγματα φαεινά καί αὐτόφωτα ὡς τά ὀπίσθια τῶν πυγολαμπίδων».

Ἐπιτρέψατε εἰς τήν μηδαμινότητά μου, κύριε ἐκδότα, νά σᾶς συναποστείλω τεμάχιόν τι θρησκευτικοῦ μελέτης τοῦ προπάππου μου, εἰς ἣν ἐκτίθενται σκέψεις τινές περί τοῦ τῆς Δύσεως μέλανος Μεσαιῶνος καί τῶν ἐν αὐτῷ ἦκιστα χριστιανικῶν τελετῶν. Ἡ προγονική μελέτη ἐδημοσιεύθη αὐτοῦσι εἰς τόν «Ἀσμοδαῖον» τοῦ διαλάμπαντος Ἐμμανουήλ Ροῖδη, δίκην ἀντιδώρου τοῦ ἐν λόγῳ λογιῶν πρός τόν προπάτορά μου, διά τήν ἐμμενήν ὑποστήριξίν του τῆς «Παπίσης Ἰωάννης».

Πρόθυμος δοῦλος σας
Διονύσιος Σουρλής»

Ἴδου καί τό συναποσταλέν μελέτημα:

«Διάσημος ἤδη ὢν ἐν ταῖς τελεταῖς τῶν Ἐθνικῶν, ὁ ὄνος ἀναφαίνεται οὐχί ἐλάσσων εἰς τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας τᾶς παραδόσεις. Δι' αὐτοῦ ὠμίλησεν ὁ Ὑψιστος εἰς τόν Βαλαάμ, οὗτος ἔσωσεν εἰς Αἴγυπτον τήν ἱεράν οἰκογένειαν καί ἐπὶ τῶν νῶτων του εἰσῆλθε θριαμβεύων ὁ Ἰησοῦς εἰς Τεροσόλυμα, ὑπὸ βροχὴν ἀνθέων καί χλωρῶν κλάδων. Πλὴν δέ τῆς ἱστορικῆς ἐπισημότητος καί αἱ ἰδιάζονται εἰς τό ζῶον τοῦτο ἀρεταί καθιστῶσιν αὐτό ἰδανικόν πρότυπον χριστιανικῆς τελειότητος. Πραότης, ταπεινότης, ἐγκαρτέρησις, ἀμνησικακία, προθυμία εἰς τό τεῖναι τῷ ραπίζοντι καί τήν ἑτέραν σιαγόνα, καί αἱ ἄλλαι εὐαγγελικαὶ ἀρεταί παρ' οὐδενὶ ἄλλῳ πλάσματι εὐρίσκονται μᾶλλον ἢ παρ' αὐτῷ ἄθροαι συνηνωμένα. Δικαίως λοιπόν ἠξίου αὐτόν ἡ δυτικὴ Ἐκκλησία

τῶν μεγίστων τιμῶν. Ὁ ναός ἐνεδύετο πρός ὑποδοχὴν του τά λαμπρότερα τῶν κοσμημάτων, αἱ πλάκες ἐφ' ὧν ἐμελλε νά πατήσῃ ἐκαλύπτοντο δι' ἀνθέων καί πολυτίμων ταπήτων, ἀπα: τες δέ οἱ ἀρχιερεῖς, ὁ λοιπός κληρὸς καί ὁ λαὸς περιέμενον αὐτόν ἀσκεπεῖς καί γονυπετοῦντες.

Ὁ ὄνος, ἐκλεγόμενος μεταξὺ τῶν μᾶλλον σφριγώντων, ἀνεβιβάζετο ἐν πορφυροχρῶσφ στολῇ ἐπὶ ὀκρίβαντος ἐστημένου ἐν μέσῳ τοῦ ὀπισθοδόμου τῆς ἐκκλησίας, καί ἐκεῖ ἰστάμενος ἐδέχετο τοῦ εὐσεβοῦς ὀμίλου τᾶς γονυκλισίας καί προσφωνήσεις. Οἱ διάκονοι περιεκύκλουν αὐτόν πάλλοντες θυμιατήρια πλήρη ἐκλεκτῶν ἀρωμάτων, λευχίμονες παρθένοι προσέφερον κάνιστρα ἀνθέων ἢ ἐπιτισμένης κριθῆς, ἐνῶ ἄλλοι τόν ἐρράντιζον δι' εὐδῶσμων ἀποσταγμάτων.

Μετά ταῦτα παρήλυνεν ἐνώπιον τοῦ θρόνου του παράδοξός τις πομπεία, ἥς ἤγειτο ὁ Μωϋσῆς κρατῶν τούς πίνακας τοῦ Νόμου, εἶποντο δέ κατά σειράν ὁ Ἀαρών ἐν ἀρχιερατικῇ περιβολῇ, ὁ Δανιήλ ἐν σχήματι νεανίου ἐνδεδυμένου πρασίνην χλαμύδα, ὁ Δαυὶδ σκηπτροῦχος καί στεφανηφόρος, ὁ Ἄγ. Πέτρος κρατῶν τᾶς οὐρανίας κλεῖδας, ὁ Σαμουήλ, ὁ Ζαχαρίας, ἡ βασίλισσα Σάβα, ὁ Ἰωάννης ὁ Βαπτιστής, ὁ Πιλάτος, ἡ Ἡρωδιάς καί αἱ ἄλλαι γραφικαὶ ἐπισημότητες. Εἷς τινες μάλιστα τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Γαλλίας παρίστατο καί αὐτὴ ἡ Παναγία ὑπὸ τό σχῆμα τῆς ὠραιότητος τοῦ τόπου νεανίδος κρατούσης ξανθὸν βρέφος εἰς τᾶς ἀγκάλας. Ἀφοῦ πάντες οὗτοι ἐτελείωνον τᾶς εἰς τὸν ἥρωα τῆς τελετῆς προσηρήσεις των, σύμπασα ἡ ὀμῆγυρις ἀνεβάλλετο βροντοφῶνως τόν περιβόητον ἐκεῖνον λατινοβάρβαρον ὕμνον:

Εἰς Ἀνατολῆς τά μέρη,
ἴφην ὄνος κρατερός,
καί πρός φόρτον ἰσχυρός,
κάλλιτος καί ζωηρός.
Κύρ Γαῖδαρῆ μου, ψάλε,
ὀμορφὸ στόμα, γέλα κτλ.

Μετά τό τέλος ἐκάστης στροφῆς ἐσιώπων οἱ ψάλλται πρός στιγμὴν, ὁ δέ τελετάρχης ἰστάμενος ἐπὶ ἀμβωνος ὕψηλοῦ ἀντί Ἀμῆν ἔκραζε Ἡπ-Ἡπ, ἀπομιμούμενος τοῦ ὄνου τήν φωνήν, εἰς ἣν ἐσπευδον παραχρῆμα ν' ἀποκριθῶσιν οἱ πιστοὶ ἀμιλλώμενοι τίς πρό τίνας βαρύτερον νά ὀγκηθῇ. Ἡ δυσχηγία αὐτῆ ἀμιλλα ἐξηκολούθει μέχρις οὐ τό ζῶον ἐκβακχευθέν ὑπὸ τῶν τοσοῦτων τιμῶν ἐκάλυπτε διά τῶν γνησιῶν αὐτοῦ ὀγκητῶν τήν μιμηλὴν ταύτην τῶν λατρευτῶν του ἀρμονίαν. Εἰς τό ἄκουσμα ἐκεῖνον ἀνεκφραστός χαρά καί ἀγαλλίασις διεχύνετο ἀστραπηδόν ἐν τῇ ὀμῆγυρι τῶν πιστῶν ἠσπάζοντο ἀλλήλους, ἔκραζον Ὡσαννά! καί ἔρριπτον τούς πῖλους εἰς τόν ἀέρα, σπογγίζοντας βλεφάρα ὑγρά ὑπὸ τῆς συγκινήσεως.

Τήν ἐπιούσαν ὁ ναός ἐκαθαρίζετο, τούς ὀγκηθμούς διεδέχοντο αἱ συνήσεις εὐχαί, τό δέ τετράπουν εἰδῶλον ἀντήλλασσε τήν ἐφήμερον πορφύραν ἀντί τοῦ ἐπιουσίου σάγματος, καί τᾶς προσκυνήσεις ἀντί τῶν συνηθῶν βαδισμῶν, παρηγῶρους ἔχων τήν ἀνάμνησιν καί τήν ἐλπίδα.

Καί διά τήν ἀντιγραφήν:
Πα.Μ.

Ὅλα εἶναι μιά ἰδέα

Δέν τοῦ ᾠφτανε ἡ Καθημερινή. Ἡ Τράπεζα Κρήτης. Τά Ἐνα, Μία, Δύο, Τ.Υ.3, Καί, Τεταρτο. Δέν τοῦ ᾠφταναν οἱ ἀναμενόμενες 24 ὥρες, ὁ τηλεοπτικός σταθμός καί τά φασφουντάδικα. Αὐτά εἶναι μπίζνες, ἐμπόριο, χρῆμα. Κι ὁ κόσμος θέλει ἰδέες. Ἡ Κοσμοκλάνη δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει χωρὶς ἰδέα.

Ὁ Ὀλυμπιακός εἶναι ἀπ' τίς λίγες «ιδέες» πού κάπως συνεχίζουν νά συγκινοῦν. Ἀπόδειξη ὅτι χάνει μονίμως ἀπό μικρά σωματεῖα. Ἄρα δέν μετέρχεται πλάγια μέσα. Ἀπόδειξη δευτέρη ὅτι συγκινεῖ ἀκόμα καί βαμμένους περιέργους πράσινους — ὅπως ὁ ἀγοραστής του. Παρηγοριά στόν ἄρρωστο...

Γιατί ὁ Θρύλος εἶναι ἀρρώστια. Μόνη τους φωνάζουν οἱ γαῦροι «ἐκεῖ, ἐκεῖ στή Βῆτα Ἐθνική, μαζί μέ τόν Ἀτρόμητο καί τήν Προοδευτική». Μόνοι τους προτρέπουν τούς ἀντιπάλους «κι ἄλλο! κι ἄλλο!». Αὐτοὶ τίς θέλουν ἀποκλειστική τήν ἀγάπη τους, ὅπως τῆ δίνουν. Καί ἀπό Μαζὸχ γνωρίζουν.

Καί ξαφνικά, ὁ Λούβαρης ἀνέλαβε νά διερμηνεύσει τούς πόθους τοῦ φίλου του κ. Παπανδρέου. Καί, μεσάζων ἐγνωσμένης ἀξίας αὐτός, ἐριξε τόν πρῶτο σπόρο. Κατά πόδας, καί ἐδῶ, τῆς Ἀύριανης. Πού καιρό πρίν, ὅταν πρωτόφανηκε τό πρωθυπουργικό ἐνδιαφέρον, παρότρυνε τόν Υἱό τοῦ Πατρός του καί Πατέρα τοῦ Υἱοῦ του νά ἐπέμβει γιατί «τό πράσινο πάντα νικαίει».

Τήν κοστολογήσανε λοιπόν τήν ἰδέα. Κάπου τριακόσια ἑκατομύρια. Κάτι παραπάνω ἀπό μιά βιοτεχνία ἐτοιμῶν ἐνδυμάτων. Γιατί αὐτοὶ τό ἐτοιμὸ ἐνδυμα θέλανε. Τῆ φανέλα. Κύρος ἀγόρασαν. Καί λαό. Δέν εἶδατε μέ τί θράσος ὁ ἔως χθές δακτυλοδεικτούμενος Κοσμοκλάτης ὕψωσε τῆ γροθιά του χαιρετώντας (!) εἴκοσι χιλιάδες θεατές τῆς ἰδέας (του πιά κι ὄχι τους). Τους τήν πῆρε λοιπόν τῆ φανέλα. Καί τά σῶβρακα ἐπίσης.

Ἄν τουλάχιστον κάποιος ἐστελενε ἄουτ τό πέναλι ἀπό ἀηδία...

Α.ΓΑΥΡΟΣ

ΒΙΒΛΙΟ

1

ΡΙΤΣΑΡΝΤ ΣΤΗΒΕΝΣ

«ΦΡΟΥΝΤ ΚΑΙ ΨΥΧΑΝΑΛΥΣΗ» Μία παρουσίαση και μία αξιολόγηση. Open University Press 1983, Αθήνα 1987

Τό κείμενο πού ακολουθεί, αποτελούσε τήν «Εισαγωγή στην Έλληνική έκδοση» του βιβλίου του Ρ. Στήβενς και είχε κατατεθεί από τους υπογράφοντες, τό φθινόπωρο του 1985 για νά εκπληρώσει τόν αναγραφόμενο σκοπό. Κάποιος «δαίμων» όμως του τυπογραφείου ή των έκδοτικών ήθων παρενέβη, τό κείμενο τής εισαγωγής «χάθηκε» και έτσι τό βιβλίο κυκλοφόρησε τελικά τήν Άνοιξη του 1987, χωρίς τήν αναγκαία κατά τήν άποψή μας «εισαγωγή». Δεδομένου ότι οι υπογράφοντες είχαν αναλάβει τήν «εισαγωγή και τήν επιστημονική επιμέλεια» τής ελληνικής έκδοσης, θεωρούν ότι ή εκ των ύστερων ανεξάρτητη δημοσίευση αυτής τής «κριτικής» εισαγωγής αποκαθιστά άφ' ενός μέν τήν αλήθεια και άφ' άλλου λειτουργεί ως βιβλιοκριτική και βιβλιοπαρουσίαση.

Εισαγωγή στην ελληνική έκδοση

Τό βιβλίο του Ρίτσαρντ Στήβενς *Φρόντ και Ψυχανάλυση* παρουσιάζεται σήμερα μεταφρασμένο στα ελληνικά, είναι δέ ένα από τά πιο πρόσφατα έργα (έκδοση 1983), πού για διδακτικούς κυρίως σκοπούς επιχειρούν νά ενημερώσουν τόν αναγνώστη για τό τί είναι, πώς λειτουργεί και τί «άξίζει» ή ψυχανάλυση.

Κάθε βιβλίο εισαγωγής σε μία θεωρία, σε ένα χώρο σκέψης, θέτει μερικά ενδιαφέροντα ζητήματα, ή επισήμανση των οποίων μπορεί νά φωτίσει τόν αναγνώστη, προτού ξεκινήσει τή μελέτη μιάς ακόμη «Εισαγωγής στην Ψυχανάλυση».

Γιά τόν Έλληνα αναγνώστη, μία τέτοια πληροφόρηση μπορεί νά φανεί πολύ χρήσιμη, δεδομένου ότι ή ελληνική ψυχαναλυτική βιβλιογραφία χαρακτηρίζεται από πολλές έλλειψεις, κυρίως όμως από μη συστηματικότητα και ανεπαρκή γλωσσική φροντίδα.

Τό θέμα «Φρόντ και Ψυχανάλυση» μπορεί νά θεωρηθεί ειδικά δύσκολο για τή συγ-

γραφή ενός εισαγωγικού κειμένου. Η ψυχανάλυση στή διπλή της δραστηριότητα, ως ενεργός και εξέλιξιόμενη θεωρία και ως διαδεδομένη θεραπευτική πράξη, έχει εισέλθει πιά στην ένατη δεκαετία συνεχούς παρουσίας της σε σχεδόν παγκόσμιο επίπεδο. Τό γραπτό έργο του Φρόντ και των μεγάλων ψυχαναλυτών, καθώς και ή πολλαπλότητα και τό πλήθος των δημοσιευμάτων των σύγχρονων ψυχαναλυτών, καλύπτουν μία όλοκληρη πανεπιστημιακή βιβλιοθήκη. Μπορούμε λοιπόν νά αναζητήσουμε τόν τρόπο μέ τόν όποιο ό συγγραφέας μιάς «Εισαγωγής στην Ψυχανάλυση» επιλύει τό πρόβλημα των επιλογών μέσα από τό πλήθος των βιβλιογραφικών αναφορών και κυρίως τό θέμα των προτιμήσεών του ανάμεσα στα διάφορα ρεύματα πού χαρακτηρίζουν τήν ψυχαναλυτική σκέψη.

Καταρχήν, μπορούν νά μάς άπασχολήσουν ή εποχή και ή σκοπιμότητα τής συγγραφής ενός τέτοιου βιβλίου. Ο συγ-

γραφέας του *Φρόντ και Ψυχανάλυση* είναι πανεπιστημιακός δάσκαλος στό Open University τής Άγγλίας, τό όποιο θεωρείται ως ένα από τά πλέον φιλελεύθερα και «μοντέρνα» πανεπιστήμια αυτής τής χώρας. Ήδη τό γεγονός αυτό προϊδεάζει για τόν μη δογματικό χαρακτήρα του συγγράμματος. Η εισαγωγή αυτή λοιπόν δέν επιδιώκει τήν άποκατάσταση τής αλήθειας για τήν ψυχανάλυση ούτε πάλι υποστηρίζει τήν ύπαρξη μιάς (υποτιθέμενης) μοναδικής άποψης για τό έργο του Φρόντ και των μαθητών του. Άπευθύνεται άλλωστε στους φοιτητές Ψυχολογίας και στό ευρύτερο κοινό και ό διδακτικός του χαρακτήρας στηρίζεται άποκλειστικά στή διαλεκτική αντιπαράθεση των βασικών δεδομένων τής ψυχανάλυσης μέ κριτικές τής θεωρίας και μέ άρνητικές αξιολογήσεις τής πρακτικής της. Κατ' αυτήν λοιπόν τήν έννοια τό έγχειρίδιο αυτό είναι ουσιαστικά διαφορετικό από τά κλασικά του ανάλογα στην άγγλική γλώσσα του Fenichel και του Greenson¹ κ.λπ., τά όποια άπευθύνονται κατά κύριο λόγο σε ψυχαναλυτές.

Διαφέρει ουσιαστικά, όπως είναι φυσικό, από τά έργα του ίδιου του Φρόντ, πού αναφέρονται ως «εισαγωγικά».² Όσον άφορά τώρα τή μέθοδο έπεξεργασίας του ύλικού, δηλαδή των βασικών έννοιών τής ψυχανάλυσης, τό βιβλίο αυτό έγγράφεται στην άγγλική έμπειριοκρατική παράδοση και έπομένως ό συγγραφέας κάνει όρισμένες έπιλογές, οι όποιες είναι χρήσιμο νά έπισημανθούν. Κατά πάγια, λοιπόν, άγγλοσαξονική τακτική, στό βιβλίο αυτό παρουσιάζεται υποβαθμισμένη ή πρώτη και ή δεύτερη τοπική θεωρία του Φρόντ για τόν ψυχισμό, κυρίως όμως ή συμπληρωματική τους άξία για τήν κατανόηση του πλήρους φάσματος του φρουδικού σχεδίου. Αυτή δέ ή στάση του συγγραφέα όλοκληρώνεται μέ τήν ουσιαστικά πλήρη άποσιώπηση τής μεταψυχολογίας, ή όποια, χρήσιμο είναι και πάλι νά θυμηθούμε, θεωρείται από τόν Φρόντ άφ' ενός αναγκαία για νά συμπληρωθεί ή ψυχανάλυση ως θεωρία και άφ' άλλου ως άπόδειξη για τή μεθοδολογική και έπιστημολογική άδονομία τής θεωρίας του.³

Στό βιβλίο αυτό βρίσκουμε μία εξαιρετικά σαφή εικόνα της ψυχανάλυσης ως προς το μεθοδολογικό και επιστημολογικό της μέρος, σε αντίθεση με την εικόνα που συναντάμε σε κάποια αυτόρεσκα ψυχαναλυτικά εγχειρίδια ή ακόμη σε κάποιους παθιασμένους λίβελους διαφόρων επιστημόνων. Έχουμε την εντύπωση πως αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι ο συγγραφέας είναι εξοικειωμένος με τις έννοιες της Αναλυτικής Φιλοσοφίας και ιδιαίτερα τη λειτουργία της γλώσσας, χειρίζεται δε επαρκώς την εξέλιξη της σχετικής βιβλιογραφίας, η οποία τα τελευταία τριάντα χρόνια έχει πολλαπλασιαστεί, μετά τις παρεμβάσεις του Πόπερ και του Βιγκενστάιν, τις προτάσεις του Λακάν ή ακόμη και την κριτική του Μπετελέμ για τη μετάφραση του Φρόντ στα αγγλικά.⁴ Στο σημείο αυτό θα μπορούσαμε να κάνουμε μία υπόθεση: παρόλο ότι αυτό το εγχειρίδιο (προφανώς) είναι προγραμματισμένο για τους διδακτικούς σκοπούς του Open University, αποτελεί ίσως απάντηση σε ένα άλλο πρόσφατο βιβλίο που εκδόθηκε στην Αγγλία, τό όποιο, αν και «διακριτικό», κρίνει ωστόσο την ψυχανάλυση ως προ-επιστημονική.⁵ Άλλωστε, συχνά ο συγγραφέας αναφέρεται στις θέσεις του Φάρελ για να τις αντικρούσει.

Παραμένει τώρα μία πρόσθετη δυνατότητα, για να καταλάβουμε τις επιλογές του Στήβενς. Έλαστικά κάπως, θα μπορούσαμε να χρησιμοποιήσουμε εδώ την ψυχαναλυτική έννοια της μεταβίβασης, για να κατανοήσουμε τις θετικές συναισθηματικές σχέσεις του συγγραφέα με την ψυχανάλυση. Ένώ λοιπόν η παράθεση της φροϋδικής θεωρίας ακολουθεί κλασικό, σχεδόν ορθόδοξο, τρόπο (με τις επιφυλάξεις βέβαια που αναφέραμε πιο πάνω), η ανάγνωση του βιβλίου δείχνει πως οι συμπάθειες του συγγραφέα πηγάζουν σαφώς προς την κατηγορία αυτή των νεοφροϋδικών που τόνισαν τη σημασία της κοινωνίας (και του πολιτισμικού περιβάλλοντος) στη διαμόρφωση της προσωπικότητας. Οι πολλαπλές αναφορές στον Έρικ Έρικσον (στον όποιον άλλωστε ο συγγραφέας έχει αφιερώσει ένα πρώτο βιβλίο) και δευτερευόν-

τως στον Φρόμ και τη Χόρνβυ επιβεβαιώνουν αυτήν την εντύπωση. Η χρήση τέλος της έννοιας του «self-εαυτός» (που δεν είναι φροϋδική έννοια), ως κεντρικού «νοήματος» της ψυχανάλυσης και το «μήνυμα», του συμπεράσματος δηλαδή ότι η ψυχανάλυση μπορεί να είναι μέθοδος για να βελτιωθεί τό άτομο και ή κοινωνία, κατατάσσουν τό βιβλίο στην παράδοση κάποιου (ρομαντικού) σοσιαλιστικού ούμανισμού, όπου εγγράφονται όχι μόνον οι βασικοί νεοφροϋδικοί συγγραφείς που αναφέρουμε πιο πάνω, αλλά και ή παράδοση του Open University, όπως επίσης οι θέσεις μιάς κάποιας αγγλικής και βορειοαμερικανικής «νέας Άριστερίας».

Ίσως τώρα να γίνεται κατανοητό γιατί παρατίθεται υποτονικά (ιδιαίτερα για ένα αγγλικό βιβλίο), τό έργο της Μέλανι Κλάιν και αγνοούνται παντελώς μείζονες Άγγλοι ψυχαναλυτές, όπως ο Βίνκοτ και ο Βιοχ.

Αυτά τά λίγα γράφονται με την έλπίδα ότι ή Έλληνας άναγνώστης θά μπορεί να τοποθετηθεί σχετικά με τό στίγμα και τό σκοπό αυτής της «Εισαγωγής στην Ψυχανάλυση». Και εδώ εισαγωγή μπορεί να σημαίνει προθάλαμος: είσοδος στό χώρο της φροϋδικής ψυχανάλυσης, ή όποιος πριν άπ' όλα κοσμεϊται από τά γραπτά του ίδιου του Φρόντ, χαρακτηριζόμενα άπό διδακτική σαφήνεια και όμορφιά στή μορφή. Δυστυχώς οι σχετικές μεταφράσεις στό ελληνικά κατά γενικό κανόνα είναι έννοιολογικά και γλωσσικά άναξιόπιστες.⁶ Τό πρόβλημα της μετάφρασης τίθεται και γι' αυτό τό βιβλίο. Οι έπιμελητές της έκδοσης σε συνεργασία με τό μεταφραστή φρόντισαν την δυνατόν ορθότερη άπόδοση έννοιών και όρων της ψυχανάλυσης στό ελληνικά. (Ο άναγνώστης μπορεί να συμβουλευτεί στό τέλος του τόμου τόν κατάλογο αυτών των όρων στό ελληνικά με τούς αντίστοιχούς τους στό γερμανικά, αγγλικά και γαλλικά).

Η μετάφραση ενός επιστημονικού βιβλίου θέτει έξισου τό πρόβλημα σε ένα άλλο επίπεδο, δηλαδή της μορφής και του ρυθμού των φράσεων. Σ' αυτό τό σημείο ή επιλογή άνήκει στό μεταφραστή: ή παρα-

μένει «πιστός» στή δομή της αγγλικής φράσης του πρωτότυπου ή παίρνει «έλευθερίες»... Στην περίπτωση μας, ή ελληνική μεταγραφή του άυστηρου άκαδημαϊκού αγγλικού στυλ επιχειρεί να μäs μεταφέρει την άτμόσφαιρα της διαλεκτικής μάθησης, που επικρατεί στό συγγράμματα της εμπειροκρατικής παράδοσης. Στην όποια περίπτωση, δεν νομίζουμε πως έχει επαρκώς παγιωθεί ένα ελληνικό επιστημονικό ύφος γραφής και έτσι και εδώ μπορούμε να διαπιστώσουμε κάποιες δυσκαμψίες ή/και άδεξιότητες. Τέλος, και σχετικά με την ελληνική έκδοση, δεν δημοσιεύεται τό παράρτημα πέντε σελίδων, που προτείνει διάφορες «άσκήσεις» άυτογνωσίας, γιατί κρίθηκε δύσκολο να προσαρμοστεί στό ελληνικά δεδομένα, καθώς επίσης και τό εϋρετήριο. Η κατά κεφάλαιο βιβλιογραφία δημοσιεύεται ακριβώς όπως στό αγγλικό πρωτότυπο. Οι πληροφορίες για μεταφράσεις στό ελληνικά των βιβλιογραφικών αναφορών του πρωτότυπου, περιλαμβάνονται στή βιβλιογραφία αυτού του εισαγωγικού σημειώματος.

Θανάσης Τζαβάρας
Έλένη Τζαβάρα

1. O. Fenichel *Problems of psychoanalytic technique*, 1949, και O. Fenichel, *The psychoanalytic theory of*

neuroses, 1945. R.R. Greenson, *The technique and Practice of Psychoanalysis*, 1967. Η αναφορά σε αυτά τά κλασικά ψυχαναλυτικά εγχειρίδια γίνεται για να ύπογραμμιστεί ή διαφορά τους άπό τό παρόν άκαδημαϊκό εγχειρίδιο αλλά και την πληθώρα εκλαϊκευτικών κειμένων που κυκλοφορούν άκόμη και σε ελληνικές μεταφράσεις.

2. Ο Φρόντ είχε πάντοτε φροντίσει να δώσει με «εισαγωγικό» τρόπο πληροφόρηση για τη θεωρία του στό ευρύτερο κοινό, κυρίως στις *Εισαγωγικές διαλέξεις στην Ψυχανάλυση* (1917). S.E., τόμος XVI στις *Νέες εισαγωγικές διαλέξεις στην Ψυχανάλυση* (1933). S.E., τόμος XXII.

3. Βλέπε σχετικά: Θ. Τζαβάρας, «Σχέδιο για μία επιστημολογία της ψυχανάλυσης», *Έπιθεώρηση κοινωνικών έρευνών*, 1982, 44-47, 65-73.

4. Βλέπε σχετικά R. Wollheim και J. Hopkins (έπιμ.), *Philosophical essays on Freud*, Cambridge University Press, 1982, και B. Bettelheim, *Freud and man's soul*, Vintage, 1984.

5. B.A. Farrell: *The standing of psychoanalysis*, Oxford University Press, 1981.

6. Μία γενική πληροφόρηση για τις μεταφράσεις του Φρόντ και των άλλων ψυχαναλυτών στό ελληνικά καθώς επίσης και για την ελληνική ψυχαναλυτική βιβλιογραφία μπορεί να βρεί ή άναγνώστης στό έξις άρθρα: Θ. Τζαβάρας και Δ. Κυρτάτας, «Ψυχαναλυτική βιβλιογραφία στην Έλλάδα», *Σύγχρονα Θέματα*, 1983, 6, 19, 77-82 και Δ. Πλουμπιδης και Θ. Τζαβάρας: «Σχεδιάγραμμα βιβλιογραφίας», σ. 379-388 στό *Ψυχανάλυση στην Έλλάδα*, Άθήνα 1984.

Καπα

περιοδικό πολιτικής και
κοινωνικής παρέμβασης της Αριστεράς
κάθε 15 μέρες

2

Γιώργος Θεοτοκάς

Τετράδια ημερολογίου (1939-1953)
Εισαγωγή, επιμέλεια: Δημήτρης Τζιόβας
'Εστία, 'Αθήνα 1987.

Όταν δημοσιεύονται προσωπικά ημερολόγια διανοομένων και λογοτεχνών έχουν ήδη εξασφαλισμένο τό ενδιαφέρον ενός αναγνωστικού κοινού· είτε είναι γραμμένα από την ανάγκη για αληθινή προσωπική πλήρωση είτε κάτω από τό τρίτο εκείνο μάτι που πλαγίως και νοητά μεταπλάθει την κάθε έγγραφη σέ τυπωμένο χαρτί (κάτι πού σά νεότερα χρόνια συμβαίνει όλο και συχνότερα και θά συμβαίνει ίσως περισσότερο άφóτου τό ημερολόγιο έγινε ένα λογοτεχνικό «είδος» άξιο θεωρητικής μελέτης), μέσα από τά ημερολόγια γνωρίζουμε καλύτερα έναν άνθρωπο και τό έργο του, πώς επιθυμούσε και πώς τελικά πορεύτηκε εν τώ βίω τούτω. 'Ασκούν, επιπλέον, έντονη γοητεία στον αναγνώστη, γιατί του παρέχουν τή δυνατότητα ή έστω τήν έλπίδα να γευτεί κάτι από τά άπόκρυφα του άλλου, να γνωρίσει «ιδιωτικά» έναν δημόσιο, τρανό άνθρωπο.

Τά *Τετράδια ημερολογίου* του Γιώργου Θεοτοκά δέν έχουν τίποτε τό άποκαλυπτικό. Παρέχουν όμως ενδιαφέρον τής πρώτης κατηγορίας: παρακολουθεί κανείς τίς αντιδράσεις, τή στάση, τούς στοχασμούς και τά προβλήματα πού τον άπασχολούν μέσα στό ρυθμό τής καθημερινότητας. Αύτή ή πυκνότητα του οικείου χρόνου όταν εκτείνεται σ' ένα έπαρκές χρονικό διάστημα, όπως είναι τά δεκατέσσερα χρόνια πού καλύπτει τό ημερολόγιο του Θεοτοκά, διασφαλίζει τελικά, έστω κι αν συνοδεύεται από τήν χαυνοπία για τή γνησιότητα του «de profundis» χαρακτήρα των έγγραφων, έναν πλούτο από εικόνας και γνώσεις για έναν συγγραφέα και τήν εποχή του.

Στήν περίπτωση του Θεο-

τοκά έχουμε μάλιστα να κάνουμε με τή στάση και τούς στοχασμούς ενός ανθρώπου πού, ενώ στάθηκε από νεότατος στό επίκεντρο των πολιτιστικών επιδιώξεων πού αναλάμβανε να διαχειριστεί ή μερίδα εκείνη τής άστικής τάξης πού εκσυγχρονίζóταν, ή υπερβολική του έντιμότητα, ίσως, δέν του επέτρεψε να διαφύγει τίς συμπληγάδες τής μέσης όδου, των μέσων όρων. Ένας εκπρόθεσμος ανθρωπιστής ήδη στήν εποχή του, προσπαθούσε να συγκεκριάσει και να συμφιλιώσει τή φιλελευθεροσύνη, τήν παράδοση, τήν πολιτική, τήν έλληνικότητα, τήν καλλιτεχνική δημιουργία, τήν πρωτοπορία, τή χριστιανοσύνη, τίς ανθρώπινες ήθικές αξίες όπως θά 'λεγε και ό ίδιος για συντομία, σ' ένα σχήμα ιδανικό, σ' ένα πνεύμα ελεύθερο, μία υπερκοινωνική λειτουργία πού φορέας τής εν μέσω τής κοινωνίας όνομαζόταν *ό πνευματικός άνθρωπος*. Όταν είχε γίνει πιά κάτι σαν κοινός τόπος ή συνειδητοποίηση πώς ή κάθε ιδέα του ούμανισμού για να «άνυψωθεί» έστρωνε στα πόδια τής κάποια θύματα και ή διανόηση είχε αρχίσει να σκύβει και να τά μετρά, ό Θεοτοκάς συνέχισε να πιστεύει στή μαγική δύναμη του πνευματικού ανθρώπου. Αύτός πού πρώτος μίλησε διακηρυκτικά για τήν ανάγκη συγκρότησης τής άστικής διανόησης με βάση νέα κριτήρια και σχέσεις, είναι ό κατεξοχήν εκπρόσωπος του κύκλου τής Γενιάς του Τριάντα πού έζησε (και έγραψε) με τό παραχημένο ιδεολόγημα του πνευματικού ανθρώπου: ίσως ή ιδανίκευση τής 'Ελευθερίας ως μιάς χαρισματικής, δοσμένης στον άνθρωπο ιδιότητας σέ μιά κοινωνία πολύ λίγο φιλελεύθερη, δέν του επέτρεψε να δει άλλως τήν υπό-

σταση αυτού πού ό ίδιος άποκαλούσε *διανοούμενος*.

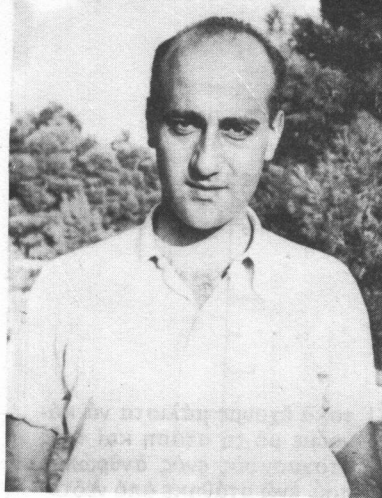
Αύτός ό λόγος πού στοχάζεται και ειλικρινά άγωνιά για τή μοίρα του έθνους, τής ανθρωπότητας, των πολιτιστικών αξιών, είναι ένας λόγος στον όποιο αναπόφευκτα άποτυπώνεται και κυριαρχεί μιά έκφραστική δομή πού συγκροτείται από τίς άποφάνσεις του ένός, σκεπτομένου, γνωρίζοντος και άγωνιώντος άπέναντι στους πολούς, τούς ανθρώπους, τή μάζα, τήν ιστορία. Παρά τά στερεότυπά του, είναι ένας λόγος πειστικός. Μετά τά καινούργια δεδομένα πού διαθέτουμε σήμερα, αν θά 'θελε να πει κανείς κάτι γενικό, συμπερασματικό, είναι πώς ό Θεοτοκάς πράγματι πίστευε στήν ξεχωριστή ήθική στάση πού άπορρέει από τό «πνεύμα» και είναι καθήκον του «πνεύματος»: ό πνευματικός άνθρωπος πρέπει —και μπορεί— να λείει τήν αλήθεια κάθε φορά άπροκάλυπτα —όχι τίς «μαζικές αλήθειες»— για να κλείνει τίς ραγμές και να λύνει τίς αντιφάσεις προς όφελος τής 'Ανθρωπότητας. Ό Θεοτοκάς πού ξέραμε, έπιβεβαιώνεται από τον Θεοτοκά των ημερολογίων. Όπως έπιθυμούσε πορεύτηκε εν τώ βίω τούτω. Φυσικά, τό ημερολόγιο του Θεοτοκά δέν είναι μόνο τό πιστό και άκέραιο είδωλό του στον καθρέφτη. Στίς παραπάνω από έπτακόσιες τυπωμένες σελίδες βρίσκει κανείς προσωπικές σκέψεις, διαφωτιστικές μαρτυρίες για τό συγγραφικό του έργαστήρι, παρατηρήσεις και κρίσεις για γνωστά πρόσωπα τής πολιτικής και τής λογοτεχνίας. 'Ιδιαίτερα οι έγγραφές πού καλύπτουν τά χρόνια τής Κατοχής, τής άπελευθέρωσης και των Δεκεμβριανών καταγράφων ζωντανά τίς έντυπώσεις ένός αυτόπτη μάρτυρα, ή μάλλον ένός παρατηρητή πού σεργιανάει καθημερινά εν μέσω των πολιτικών γεγονότων στους δρόμους τής άναστατωμένης 'Αθήνας.

Ίσως τό γεγονός ότι τά *Τετράδια ημερολογίου* δέν δημιουργούν περιθώρια για νέες προσεγγίσεις πού να προσφέρουν κάτι ούσιαστικά καινούργιο για τον Θεοτοκά, ώθησε τον επιμελητή τής έκδοσης Δ. Τζιόβα ν' αφιερώσει τό πρώτο μέρος τής εισα-

γωγής του σέ μιά θεωρητική προσέγγιση του είδους αυτού που όλο και περισσότερο απασχολεί τούς μελετητές. Βέβαια, όπως άλλωστε αναφέρει και ο ίδιος ο Δ. Τζιόβας, αυτή η εισαγωγή του επιτρέπει να εντάξει την κλίση του Θεοτοκά προς τό ημερολόγιο στο θεωρητικό της πλαίσιο (σ. 18). Και από αυτή την άποψη είναι ενδιαφέρουσα. Επίσης, χρήσιμοι είναι πράγματι οι κόποι όσων θέλουν να μάς ενημερώνουν για τις θεωρητικές διεργασίες που σχετίζονται με τή λογοτεχνία. Όταν μάλιστα παρατηρούμε να ένδυναμώνει μιά έχθρότητα απέναντι σ' ό,τι είναι θεωρία, στη θεωρία έν γενέει. Έχθρότητα όχι μόνο θεωρητική, αλλά, καθώς έκδηλώνεται και ανάμεσα σέ πανεπιστημιακούς δασκάλους, μέ πρακτικές επιπτώσεις: τόν αποκλεισμό ένός σημαντικού κλάδου τών λογοτεχνικών σπουδών, τή στέγηση μιάς γνώσης και κυρίως μιάς κριτικής σκέψης από τίς γενιές που ειδικεύονται να διαχειριστούν επαγγελματικά τό λόγο για τή λογοτεχνία.

Εάν ή θεωρία είναι ένα πλαίσιο μέσα στο οποίο μιλάμε για τά κείμενα, και από τήν όπτική αυτή όλοι έχουμε θεωρία ή θεωρίες, αν μάλιστα είναι μιά μέθοδος, οι δυσκολίες αρχίζουν όταν τά κείμενα και τά πράγματα διατάσσονται ως έργα λεία στην ύπηρεσία τής θεωρίας. Θεωρητικά τίποτα δέν κερδίζουμε και σίγουρα φτωχαίνουμε αντικειμενικά. "Ο,τι ισχύει για τή θεωρία και τήν κειμενική ανάγνωση, ισχύει και για τή σύζευξη θεωρίας και ιστορίας. Έτσι, θά 'λεγα για παράδειγμα στον επιμελητή του ημερολογίου του Θεοτοκά, πώς αν ή θεωρία θέλει τό ημερολόγιο ως «αντιπαράθεση του μοντερνισμού στην κοινωνική έξωστρέφεια του ρεαλισμού» (σ. 10), δηλαδή τό θεωρεί ένα νέο είδος αυτοβιογραφίας που αναπτύσσεται στον 20ό αιώνα, δέν μπορούμε να παραβλέψουμε ότι ή πρακτική του ημερολογίου όλόδια με τή σημερινή ύπηρε σε τόν «έξωστρεφή» 19ο αιώνα. Για να μείωνουμε σέ έλληνικά παραδείγματα: ή άποψη (μου) ότι ή αυτολογοκρισία τών λογίων στον περασμένο αιώνα είναι ένα φαινόμενο ένδια-

φέρον δέν πρέπει να συζητηθεί αφού ή θεωρία τόν ειπε αιώνα του ρεαλισμού, τής έξωστρέφειας; Ένδεικτικά για τά ημερολόγια, αναφέρω δύο πρόχειρα παραδείγματα: τόν Δημήτριο Βικέλα και τόν Στέφανο Κουμανούδη. "Αν κάτι άλλαξε στους μοντέρνους καιρούς μας είναι τό ένδιαφέρον για τά ημερολόγια. Γι' αυτό τά ημερολόγια αυτά (και ποιός ξέρει πόσα άλλα χαμένα ή λανθάνοντα στα άταξινόμητα βουνά τών αρχείων μας) έχουν μείνει ανέκδοτα (έτοιμάζεται να βγει τό ημερολόγιο του Σ. Κουμανούδη, όπως έξερουμε όλοι, από τόν "Ίκαρο").

Θά παρατηρούσα, επίσης, σχετικά με τό ίδιο πρόβλημα σύζευξης θεωρίας-ιστορίας και τό έξης: αν ο Δ. Τζιόβας ξεφύλλιζε έστω μιά απ' αυτές τίς «ετήσιες περιοδικές εκδόσεις» στίς όποιες «ή λέξη 'ήμερολόγιο' απαντάται συχνά στην διάρκεια του δέκατου ένάτου αιώνα, αλλά και μετέπειτα στους τίτλους» (σ. 17, σημ. 18), όπως τό 'Αττικόν 'Ημερολόγιον και 'Εθνικόν 'Ημερολόγιον κ.λπ., θά καταλάβαινε πώς δέν συμβαίνει τίποτε τό περιεργο στους τίτλους αυτούς που θά 'θελε σημειολογική ανάλυση, αλλά ότι πρόκειται για ημερολόγια όπως τά λέμε και έμεις σήμερα, ένα είδος αστικού άς πούμε καζαμία, μέ πίνακες τών εποχών και τών ώρων του έτους, φάσεις τής σελήνης, έορτολόγιο, πασχάλιο κι άλλα πολλά θαυμαστά. "Η μήπως και «ή σπουδαιότητα του χρόνου για τήν ανθρώπινη ύπαρξη» (σ. 14) ήταν ανακάλυψη του μοντερνισμού;

Μαριάννα Δήτσα

ΑΠΟ ΤΙΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΠΟΛΙΤΙΚΗ - ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

Λάζος Χρήστος, 'Ελληνικό φοιτητικό κίνημα 1821-1973, έκδ. ΓΝΩΣΗ, 1987.

Κανελλόπουλος Παναγιώτης, Κείμενα από τόν άγώνα του εναντίον τής δικτατορίας, 1964-1974. Έκδόσεις 'Εταιρείας φίλων Παναγιώτη Κανελλόπουλου, 'Αθήνα 1987.

Ζαούσης 'Αλέξανδρος, Οι δύο όχθες 1939-1945, Μιά προσπάθεια για έθνική συμφιλίωση, Α' Μέρος, έκδ. ΠΑΠΑΖΗΣΗ, 1987.

Βακαλόπουλος Κων/νος, Μακεδονία και Τουρκία 1830-1878, έκδ. ΒΑΝΙΑΣ, Θεσ/νίκη 1987.

Δρόσος Γιάννης, 'Η νομική θέση τών πολιτικών κομμάτων στην 'Ελλάδα, έκδ. ΑΝΤ. ΣΑΚΚΟΥΛΑΣ, 1982.

Δρόσος Γιάννης, 'Ελληνική Συνταγματική τάξη και Εύρωπαϊκές Κοινότητες στίς Διεθνείς σχέσεις, έκδ. ΑΝΤ. ΣΑΚΚΟΥΛΑΣ, Κομοτηνή 1987.

Τό Πράσινο Πρόγραμμα, Τό έκλογικό πρόγραμμα τών Πράσινων για τό 1987, έκδ. ΚΟΜΜΟΥΝΑ/ΑΝΤΙΠΑΡΑΘΕΣΕΙΣ.

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ - ΘΕΩΡΙΑ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ

Λίποβατς Θάνας, Οι περιπέτειες του Λόγου, έκδ. ΕΡΑΣΜΟΣ 1987.

Κατσαμπάνος Νίκος, 'Η Νέα Κριτική, έκδ. ΕΡΑΣΜΟΣ 1986.

T.S. Eliot, 'Αμλετ, Θρησκεία και Λογοτεχνία, Δύο δοκίμια, έκδ. ΕΡΑΣΜΟΣ, 1987.

ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ - ΠΟΙΗΣΗ

Παύλος Σάββας, 'Η δήλωση του Σεφέρη εναντίον τής Δικτατορίας, 'Αθήνα 1987.

Goldman Pierre, Σκοτεινές άναμνήσεις ένός πολωνοεβραίου γεννημένου στη Γαλλία, έκδ. PRAXIS, 1987.

Μεσεμβρινός, «πνευματικό ημερολόγιο» ή τό ανατολικό φυλάκιο, έκδ. τά τετράδια του Ρήγα, Θεσ/νίκη 1987.

Ρηγόπουλος 'Αγγελος, Κραυγές, διηγήματα, 2η έκδοση, ΝΤΟΥΝΤΟΥΜΗ.

Ρηγόπουλος 'Αγγελος, Ξαφνικά τόν ειπανε τρελό, μυθιστόρημα, έκδ. ΝΤΟΥΝΤΟΥΜΗ.

Ρηγόπουλος 'Αγγελος, 'Ο δειλός, μυθιστόρημα, έκδ. ΝΤΟΥΝΤΟΥΜΗ.

Κολέτ, Ζιζή, Παγκόσμια Λογοτεχνία, έκδ. ΝΤΟΥΝΤΟΥΜΗ.

Π.Β. 'Αθανασιάδη, 'Η ποίηση στα σχολεία μας, έκδ. ΔΩΡΙΚΟΣ 1987.

Παύλος Σάββας, 'Ο ποιητής Μανούσος Φάσσης, έκδ. Τό μάλυ, Λευκωσία 1987.

Παρασκευόπουλος Δημήτρης, Φωνές χωρίς πρόσωπο, έκδ. ΑΦΩΝ ΤΟΛΙΔΗ.

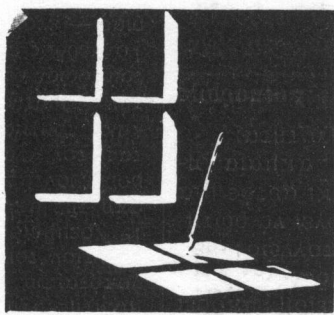
Ευγενία Ρέγκου-Σγούρου, Μνήμη 'Αειθαλής, Πάτρα 1987.

Σ.Α. Σκαρτσής, Τό δημοτικό τραγούδι, έκδ. ΠΑΤΑΚΗΣ, 1987, ΤΟΜΟΙ Α', Β'.

Μερακλής Μιχάλης, Σύγχρονη 'Ελληνική Λογοτεχνία, 1945-1980, έκδ. ΠΑΤΑΚΗ, 1987.

Γιάννου Γιάννη, Πολυτεχνείο '73, έορταστική άνθολογία, έκδ. GUTENBERG.

ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ

ΘΕΩΡΙΑ Ή ΚΡΙΤΙΚΗ;

Είμαι ένας νέος επαρχιώτης, πού έχει πρόσφατα μεταναστεύσει στην Αθήνα και πού προσπαθεί νά φωτιστεί παρακολουθώντας τά διάφορα λογοτεχνικά περιοδικά. Μέ ενδιαφέρει πολύ ή κριτική. Οί άμέριμνες άλλωστε ώρες πού μου πρόσφερε ή ζωή στην επαρχία μου έδωσαν τήν ευκαιρία νά διαβάσω άρκετά σχετικά πράγματα.

Ως τακτικός άναγνώστης του περιοδικού σας παίρνω τό θάρρος νά ζητήσω από τόν κ. Βαγενά νά μου ξεκαθαρίσει όρισμένες άπορίες πού μου δημιούργησε τό κείμενό του στόν *Πολίτη* του Σεπτέμβρη «Θεωρία ή κριτική»;

Καταρχήν, όταν κάποιος άπορρίπτει τή θεωρία στην κριτική, παράλληλα δεν προτείνει τή θεωρία ότι δεν χρειάζεται θεωρία στην κριτική; Αυτό δεν είναι μία θεωρητική θέση;

Έπειτα δεν μπορώ νά εξηγήσω τό εξής παράδοξο. Από τή μία μεριά, ό κ. Βαγενάς άναφέρει ότι τά θεωρητικά κείμενα αυξάνουν συνεχώς, δίνοντας τήν έντύπωση ότι τό μεγαλύτερο μέρος τής ελληνικής κριτικής άσχολείται μέ τή θεωρία. Από τήν άλλη μεριά, ό Νάνος Βαλαωρίτης σέ παλαιότερο κείμενό του στό περιοδικό *Σχολιαστής* (τεύχ. 5, Αύγ. '83, σελ. 28-29) μέ τίτλο: «Κ.Π. Καβάφης: 50 χρόνια στό Συμπόσιο τών Πατρών και στά περιοδικά» άναφέρει ότι τά κριτικά κείμενα στην Ελλάδα είναι κυρίως φιλολογικά και οί εξαίρέσεις είναι ελάχιστες. Χαρακτηριστικό είναι τό εξής παράθεμα:

«*Η παραδοσιακή κριτική άν δεν έγκαταλείψει τίς στενές έ-*

ζωτερικές μεθόδους δεν θά όδηγήσει σέ μεγάλη νέα κατανόηση. (...) Ένας στείρος φιλολογισμός ή ένας πολιτικοκοινωνικός φιλολογισμός δεν μάς βγάζει πούθενά» (σελ. 29).

Τέλος, άναρωτιέμαι πώς έγώ, ένας κοινός άναγνώστης θεωρώ ότι ή θεωρητική κριτική μέ βοήθησε νά δώ τή λογοτεχνία μέσα από προοπτικές οί όποίες διαφορετικά θά μου ήταν άδιανόητες και άγνωστες, και ό κ. Βαγενάς, ένας ειδικευμένος κριτικός και καθηγητής στό Πανεπιστήμιο, φιλοδοξεί νά παραμείνει άγνός στόν άντιθεωρητικό του πύργο. Μήπως, γιά νά θυμηθώ τόν προσφιλή μου Ναστρεδίν Χότζα, «ξεχάσαμε τό πάπλωμα»;

Λάμπης Παπαβασίλης
Ηλιοπούλη

ΕΦ' ΟΛΗΣ ΤΗΣ ΥΛΗΣ

Άγαπητοί φίλοι του *Πολίτη*

Είμαι ένας άνέντακτος άριστερός, κομμουνιστής. Μαζί μέ άλλα προοδευτικά έντυπα παίρνω πολλές φορές και τόν *Πολίτη*, άν και δεν συμφωνώ μέ πολλά από τά γραπτά του. Καί πρώτα άπ' όλα γιά τόν *άντισοβιετισμό* του, τουλάχιστον μέχρι τώρα. Άκόμα και τήν «περεστρόικα» του Γκορμπατσόφ

τήν ειρωνεύεται, όπως στό τελευταίο τεύχος ό Έλεφάντης. Δηλαδή τί θέλετε, τήν επάνοδο του καπιταλισμού στην Σοβιετική Ένωση; Όπως είπε και ό Γκορμπατσόφ, πού καυτηρίασε τή στασιμότητα, τή λήθη, τήν τεμπελιά, ακόμα και τά έγκλήματα τής σταλινικής εποχής, χωρίς νά διστάσει νά έπαινέσει και τόν Στάλιν γιά τή δυναμική του στάση στόν πόλεμο και τή στερέωση τής Σοβιετικής Ένωσης προπολεμικά. Μόνο πού και αυτός δεν έδωσε πάλι τό όνομά του στό ήρωικό *Στάλινγκραντ*, τήν πόλη δρόσημο, πού έκρινε τήν τύχη του πολέμου.

Η περεστρόικα θά γίνει μέσα στό πλαίσιο του σοσιαλιστικού κινήματος, άνανεωμένου και δημοκρατικού. Μή νομίσετε πώς είμαι κανένας δογματικός του ΚΚΕ. Έκανα και κάνω άυστηρή κριτική και στό ΚΚΕ και στην Σοβιετική Ένωση, ιδιαίτερα στην τελευταία γιά τήν παράλογη πολιτική της νά έχει σχέσεις και νά ύποστηρίζει πολιτικά αλλά και οικονομικά δικτατορικές, φασιστικές χώρες, όπως π.χ. τήν Τουρκία του Έρβέν, πού τής δίνει μεγαλύτερη οικονομική βοήθεια και από τούς Άμερικανούς, ενώ όλοι οί πύραυλοι του ΝΑΤΟ και τών Άμερικανών ιμπεριαλιστών από τό έδαφος της είναι στραμμένοι εναντίον της! Κι έδώ κατηγορώ τό *Ριζοσπάστη* και τό ΚΚΕ πού δεν κάνουν τήν παραμικρή κριτική στην Σοβιετική Ένωση! Τους είχα στείλει δύο γράμματα γιά τό θέμα αυτό, αλλά δεν τά έβαλαν. Σας στέλνω μία περίληψη τών γραμμάτων αυτών, και θά επιθυμούσα νά δημοσιευτούν στό περιοδικό σας.

Και τώρα μία κριτική μου στό τελευταίο τεύχος του *Οκτώβρη* του *Πολίτη*. Πρώτα πρώτα άφού ό *Πολίτης* είναι περιοδικό σοσιαλιστικό και του άνανεωτικού κομμουνισμού, γιατί στό τεύχος *Οκτώβρη* δεν έβαλε ούτε μία σελίδα, ούτε έξώφυλλο, γιά τά 70 χρόνια τής *Οκτωβριανής Έπανάστασης*; Ούτε ή «περεστρόικα» του Γκορμπατσόφ τόν ένθουσιάζει; Βέβαια ή επανάσταση αυτή σταμάτησε μέ τό θάνατο του Λένιν και λίγο μετά τήν αυτοκτονία του Μαγιακόφσκι, αλλά ή προσπάθεια του Γκορμπατσόφ πάει νά συνεχίσει αυτή

τήν επανάσταση πού διακόπηκε τότε, τουλάχιστον έτσι έλπίζουμε οί περισσότεροι άριστεροί πού πιστεύουν σ' έναν σύγχρονο άνανεωτικό κομμουνισμό. Όχι βέβαια τύπου Βαλέσα, όπως θέλουν μερικοί φίλοι σας πού γράφουν στόν *Πολίτη* και στό *Αντί*. Δεύτερον, ό *Πολίτης*, ένα προοδευτικό περιοδικό, γιατί χρησιμοποιεί ακόμα τό παλιό τονικό σύστημα;

Έπίσης άσχημη έντύπωση έκανε τό άρθρο τής Τζό Βαρδάκη, «*Ταξικοί φίλοι και έθνικοί έχθροί*» όπου μ' αυτά πού γράφει γιά *καταπίεση* τής μουσουλμανικής μειονότητας, δίνει άφορημέ νά όργιάσει και πάλι ή τουρκική παραπάντα γιά τή δυτική Θράκη, τή στιγμή πού οί Τούρκοι σοβινιστές δεν έχουν άφήσει σχεδόν ούτε χίλιους Έλληνες στην χώρα τους, κι αυτούς μέ κανένα δικαίωμα, ενώ οί μουσουλμάνοι τής Θράκης, όπως είναι γνωστό, έχουν και περιουσία και εμπόριο, σχολεία, έφημερίδες, τζαμιά, άκόμη και βουλευτές στην ελληνική Βουλή!

Τό σημειώμα σας «*Ο Γκιουρτζέλσκι στην Ελλάδα*», λάθος!

Τί θέλατε, νά ύποδεχθούμε τόν Βαλέσα και τόν Κουρόν, τούς πράκτορες τής Σ.Ι.Α. πού πληρώνονται από τούς Άμερικανούς γιά νά επαναφέρουν τόν καπιταλισμό στην Πολωνία; Θέλετε έσείς κομμουνιστές, έστω άνανεωτές, τόν Βαλέσα και τόν Βοϊτίλα πάπα πού κάνουν μετάνοιες και γονυκλισίες στους δρόμους και τίς πλατείες τής Βαρσοβίας; Σάν τόν βυζαντινό μεσαιώνα πού μάς έφερε τελευταία μέ τήν εικόνα του Άγίου Όρους και ή δική μας «σοσιαλιστική» κυβέρνηση; Κι έγώ δεν εγκρίνω τόν Γκιουρτζέλσκι γιά πάντα, αλλά ήτανε αυτή τή χρονιά άπαραίτητος γιά νά κρατήσει τήν Πολωνία από τόν κατήφορο πού είχε πάρει.

Έπίσης, μή δίνετε ύποστήριξη σέ άναρχικές ομάδες και «αυτόνομους» και άλλα άριστεριστικά γκρουπ, πού άλλων ζημιά προκαλούν στό άριστερό κίνημα. Μόνο μέ όργανωμένα κόμματα και ένωμένη σ' ένα μίνιμουμ πρόγραμμα, θά σταματήσει ή πολυδιάσπαση τής Άριστερας,

για να βγει και πάλι η 'Αριστερά στο προσκήνιο της πολιτικής ζωής.

"Όλοι από το ΚΚΕ, την ΕΑΡ, το ΚΚΕ έσ. Α.Α. και τις ομαδούλες των αριστερών και ανέντακτων. Θά τους σώσει μόνο η ενότητα.

Σε κάθε τεύχος να 'χετε και τόν *Λογοτεχνικό Πολίτη* όπως παλιότερα. Βοηθήστε και σεις σύντροφοι και συναγωνιστές για την ενότητα της 'Αριστεράς, *όλόκληρης*, γιατί μās πήρε ο κατήφορος...

Θά επιθυμούσα μιά απάντηση με λίγα λόγια πάνω σ' αυτά που σās γράφω.

Φιλικά
Α. Βοχαίτης
Κορινθία

Υ.Γ. "Όσο για τόν Στάλιν, παρά τά τερατώδη εγκλήματά του, έσωσε τή Σοβιετική 'Ενωση με τή σιδερένια του πυγμή τό '30 με '40 και στην περίοδο του Μεγάλου Πολέμου. Τόν έτρεμαν όλοι οι ιμπεριαλιστές χωρίς να 'χει άκόμα τήν άτομική βόμβα! Δέν πρέπει να άφορίζουμε γενικά τό σταλινισμό χωρίς να άναγνωρίζουμε και τά καλά του.

ΠΕΡΕΣΤΡΟΊΚΑ ΚΑΙ ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΗΣ

'Επειδή ό *Ρίζοσπάστης* άκούγοντας τή λέξη «περεστρόικα» «άντριχιάζει» άκόμα, σās στέλνω περίληψη δύο γραμμάτων μου που άρνήθηκε να δημοσιεύσει, επειδή έκανα κριτική στη Σοβιετική 'Ενωση.

Είχα γράψει γιατί ό *Ρίζος* μετά και από τίς τόσες άποκαλύψεις και καταγγελίες του Μ. Γκορμπατσόφ για τή στασιμότητα της σοβιετικής οικονομίας και τ' άλλα χάλια της σοβιετικής κοινωνίας, σκάνδαλα, ναρκωτικά, τεμπελιά, μεθυσία, διαζύγια, μικρή άπόδοση εργασίας και άλλα πολλά, και τόν άγώνα του να ξεκινήσει μιά νέα προ-

σπάθεια άνασυγκρότησης και άναγέννησης της σοβιετικής επανάστασης του Λένιν, δέν κάνει τήν παραμικρή κριτική και τώρα άκόμα στη Σοβιετική 'Ενωση! 'Ακόμα γι' αυτούς τά θέματα αυτά είναι στεγανά. Κατά τή γνώμη μου καλή είναι ή «περεστρόικα» για τό έσωτερικό της χώρας αλλά άκόμα και ό Γκορμπατσόφ σε όρισμένα θέματα έξωτερικής πολιτικής συνεχίζει τήν παλιά πολιτική Μπρέζνιεφ κτλ. Πολύ καλή και ή ειρηνόφιλη πολιτική της Σοβιετικής 'Ενωσης, αλλά μέχρι ενός σημείου. "Όχι και «ξεβράκωμα» στον άρχιτρομοκράτη Ρήγκαν για να δεχτεί όρισμένες συμφωνίες.

"Όχι τέτοια δουλεία άπέναντι στο δικτάτορα του Πακιστάν που βοηθάει φανερά τήν άντεπανάσταση στο 'Αφγανιστάν. Και πού εξαιτίας του έχουν σκοτωθεί χιλιάδες Σοβιετικοί στρατιώτες, πληρώνοντας τά λάθη του Μπρέζνιεφ, του «μεγάλου» συγγραφέα που δέν του άρεσε ό Ταράκι, κι έμπλεξε τή Σοβιετική 'Ενωση σ' ένα σύγχρονο μακελειό! Είναι πολιτική μεγάλης δύναμης αυτή, να μήν μπορεί να «συμμορφώσει» ένα Πακιστάν άκόμα! Δέν βλέπουν τόν Ρήγκαν στον Περσικό. 'Αλλά τό έξωφρενικό και παράλογο για τή Σοβιετική 'Ενωση, κάτι που δέν τό χωρά τό μυαλό κανενός προοδευτικού άνθρώπου, είναι ή πολιτική της Σοβιετικής 'Ενωσης με δικτατορικά και φασιστικά καθεστώτα: τά ενισχύει οικονομικά και πολιτικά και σήμερα άκόμα—παίρνοντας άφορμή από τό ταξίδι του Σεβερνάτσε στην Τουρκία του 'Εβρέν—ενισχύει τήν άντιδραστική Τουρκία, με επισκέψεις πολιτικών, στρατηγών κτλ. αλλά και με τεράστια έργα δισεκ. δολαρίων τή στιγμή που ή Τουρκία φυλακίζει, βασανίζει, άκόμα και έκτελεί χιλιάδες Τούρκους άγωνιστές, όμοιδεάτες τους κομμουνιστές και άριστερους γενικά! 'Ενώ με τά χρήματα αυτά μπορούσε να δώσει άκόμη μεγαλύτερη βοήθεια σε χώρες που άγωνίζονται για τό σοσιαλισμό και τή δημοκρατία (Νικαράγουα, Αίθιοπία, Μοζαμβίκη, 'Αγκόλα, Ναμίμπια, Κούβα κτλ.).

Τό ίδιο έκαναν και παλιότερα, στην 'Ινδονησία, μετά τήν έξόντωση 600.000 κομ-

μουνιστών: έστειλαν εκεί πρεσβευτή τόν Μαλίκ! 'Ελεγαν τή δικτατορία του Βιντέλα στην 'Αργεντινή «δημοκρατική», χάθηκε ή επανάσταση των «γαριφάλων» στην Πορτογαλία, τότε, επειδή δέν ύποστήριξαν τόν Καρβάλιο. Στην 'Ελλάδα της χούντας όταν ήμασταν έξορία στά Γιούρα, Σοβιετικός ύπουργός παρακολουθούσε ποδόσφαιρο μαζί με τόν Πατακό! 'Όλα αυτά τά χάλια κι άλλα πολλά, τί δύναμη παραδείγματος να δώσουν της Σοβιετικής 'Ενωσης (αν και έχει και μεγάλες επιτεύξεις σ' όλους τούς τομείς). Γι' αυτό και βλέπουμε μείωση της 'Αριστεράς σ' όλόκληρο τόν κόσμο!

Εύχόμαστε σαν φίλοι της Σοβιετικής 'Ενωσης και κομμουνιστές να πετύχει ή άνασυγκρότηση!

Φιλικά
Α. Βοχαίτης
Κορινθία

ΔΕΚΑΤΡΙΑ ΦΕΓΓΑΡΙΑ ΜΕΤΑ
ΦΡΙΝΤΑ ΜΠΙΟΥΜΠΙ

ΕΞΑΝΤΑΣ